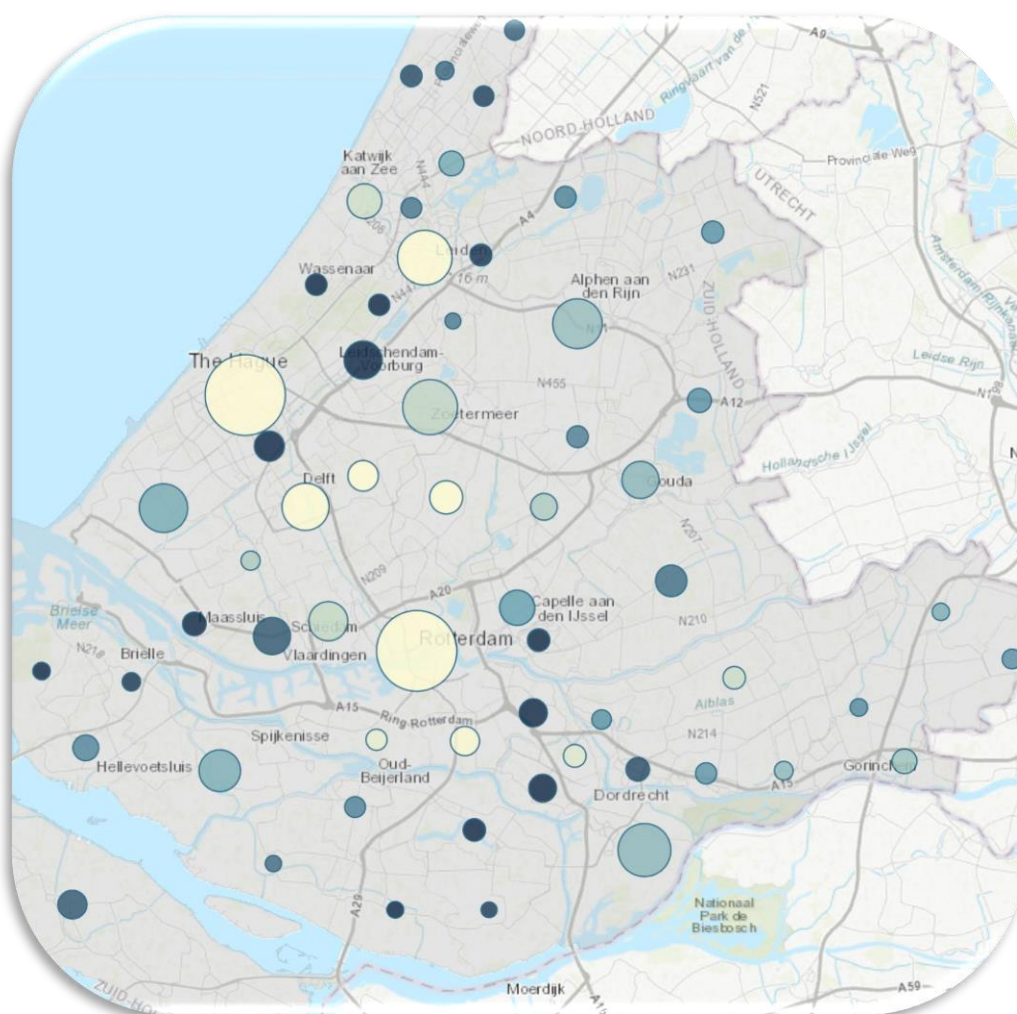

Sociale verschillen en overeenkomsten in Zuid-Holland

Stand van zaken, trends en ontwikkelingen

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij RIGO. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. RIGO aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Sociale verschillen en overeenkomsten in Zuid-Holland

Stand van zaken, trends en ontwikkelingen

Opdrachtgever

provincie **HOLLAND**
ZUID

Contactpersoon

M. Hekker

Projectnummer

P37370

Datum

21 september 2018

Auteurs

André Buys; andre.buys@rigo.nl; 020 522 11 73

Aafke Heringa; aafke.heringa@rigo.nl; 020 522 11 25

Inhoud

Samenvatting	7
1 Aanleiding en opzet van deze verkenning	10
1.1 Aanleiding en doel	10
1.2 Onderzoeksopzet en begrippenkader	10
1.3 Toelichting gebruikte figuren en indices	13
2 Sociale verschillen in Nederland	18
2.1 Historische scheidslijnen	18
2.2 Veranderende assen van verschil	19
2.3 Actuele verschillen in Nederland	21
3 Geografische en demografische context	26
3.1 Bevolkingsgroei	27
3.2 Bevolkingssamenstelling naar leeftijd	33
3.3 Bevolking naar migratieachtergrond	39
3.4 Grootte van het huishouden	43
3.5 Selectieve migratie	45
4 Sociaaleconomische verschillen	48
4.1 Inkomens	48
4.2 Bijstand en andere uitkeringen	51
4.3 Opleidingsniveau	54
4.4 Arbeidsparticipatie	59
4.5 Vermogen	61
4.6 Eigen woningbezit	63
5 Verschillen binnen gemeenten	69
5.1 Ontwikkeling ruimtelijke verschillen herkomst- en leeftijdsgroepen	69
5.2 Ontwikkeling ruimtelijke verschillen sociale groepen	72
6 Uitdagingen, kansen en bedreigingen	77
Bijlage 1 Literatuur	85
Bijlage 2 Overzichtstabellen met cijfers per gemeente	87

Samenvatting

In opdracht van de Provincie Zuid-Holland heeft RIGO in kaart gebracht hoe sociale verschillen en trends binnen de provincie zich ruimtelijk manifesteren op het schaalniveau van gemeenten. Voor de zeven grootste gemeenten (Rotterdam, Den Haag, Delft, Dordrecht, Leiden, Schiedam en Zoetermeer) is tevens gekeken naar verschillen binnen deze gemeenten.

De duiding van de bevindingen in het licht van wetenschappelijke inzichten in sociale verschillen en sociale trends is een genuanceerd verhaal, dat zich niet in een paar alinea's laat samenvatten. In het laatste hoofdstuk is hieraan een beschouwing gewijd, waarbij tevens voorzichtig naar de toekomst wordt gekeken. Hieronder zetten we kort de belangrijkste bevindingen op een rij.

Scheidslijnen lopen niet parallel

Allereerst blijkt dat er tal van verschillen en verschillen in ontwikkeling bestaan langs meerdere scheidslijnen, maar dat die verschillen niet simpelweg optellen tot duidelijke overkoepelende ruimtelijke scheidslijnen in termen van 'winnaars' en 'verliezers' of 'haves' en 'have nots'. De laagste inkomens wonen op het niveau van gemeenten meer gesegregeerd dan de hoogste, namelijk vooral in de grote steden. Bij vermogens is dat omgekeerd: de meest vermogenden wonen meer gesegregeerd dan de minst vermogenden, vooral in kleinere gemeenten in het Groene Hart en aan de kust. De spreiding van hoog opgeleiden loopt hier weer dwars doorheen. Middeninkomens wonen relatief gespreid.

Op gemeenteniveau is er weinig verband tussen inkomen, vermogen en opleiding. Dit heeft vooral te maken met de levensfase van de bewoners. Ouderen zijn bijvoorbeeld gemiddeld minder hoog opgeleid dan jongeren en hebben lang niet altijd een hoog inkomen, maar hebben vaak wel vermogen opgebouwd, al was het maar in de vorm van overwaarde op hun huis. Jonge tweeverdieners hebben vaak een relatief hoog inkomen, maar tevens een hoge hypotheekschuld. Jonge pas afgestudeerden zijn hoog opgeleid, maar hebben noch een hoog inkomen, noch vermogen. Omdat gemeenten (en ook buurten) van elkaar verschillen qua demografische samenstelling lopen ook deze welvaartskenmerken door elkaar heen.

Een hoog aandeel hoogopgeleiden is vooral te vinden rondom Leiden, Den Haag en Delft. Laagopgeleiden zijn oververtegenwoordigd in buurgemeenten van Rotterdam (Ridderkerk, Vlaardingen, Schiedam, Maasluis), in Katwijk en in Goeree-Overflakkee.

Onderwijsparticipatie is vooral hoog in recent sterk gegroeide gemeenten met een subuurbaan karakter, zoals Pijnacker-Nootdorp, Lansingerland, Barendrecht en in de universiteitssteden Leiden en Delft. In plaatsen met veel hoogwaardige tuinbouw (o.a. Westland, Waddinxveen, Noordwijkerhout) of visserij (Katwijk) is de onderwijsparticipatie onder jongeren laag en neemt ze ook af. Vermoedelijk gaan veel jongeren hier werken in plaats van studeren.

De netto arbeidsparticipatie is vooral hoog in gemeenten in het Groene Hart en kleinere gemeenten ten oosten van Rotterdam (Alblasserdam, Hendrik-Ido-Ambacht, Zederik, Midden-Delfland, Lansingerland, Pijnacker-Nootdorp, Westland). In de studiesteden en een aantal grotere buurgemeenten van Den Haag en Rotterdam (Schiedam, Vlaardingen, Capelle aan den IJssel en Zoetermeer) is de arbeidsparticipatie laag. Hier wonen vaak zowel veel studenten als veel bijstandsgerechtigden.

Verschillen, maar ook overeenkomsten

Voorts blijkt dat er naast verschillen ook vele overeenkomsten bestaan tussen de zestig Zuid-Hollandse gemeenten. Wanneer inkomens, vermogens en bijstandsontvangers worden gecombineerd, kunnen zeven clusters gemeenten worden onderscheiden. Rotterdam en Den Haag vormen dan samen een cluster of 'welvaartstype'. Ook Katwijk en Westland behoren tot hetzelfde cluster, evenals Schiedam en Dordrecht en Brielle en Oud-Beijerland, om enkele voorbeelden te noemen. Binnen regio's vinden we dan een verscheidenheid aan 'welvaartstypen'. Vooral de regio Leiden kent intern een grote verscheidenheid op korte afstand. Katwijk, Oegstgeest, Leiderdorp, Zoeterwoude en Leiden zelf behoren allen tot een ander type.

Bestendige verhoudingen

Terwijl individuen en huishoudens volop ontwikkeling doormaken, kan worden geconstateerd dat ruimtelijke verschillen tussen gemeenten opmerkelijk stabiel zijn in de tijd. Een belangrijk achterliggend mechanisme is selectieve migratie. Jongeren trekken naar de stad, maar vertrekken weer als ze toe zijn aan settelen. In de tussentijd krijgen ze een hoger inkomen en vormen ze gezinnen (met twee inkomens). Hoewel dit patroon zeker niet voor iedereen opgaat, is selectieve migratie, gekoppeld aan levensfase, wel een belangrijke verklaring voor het feit dat sociaaleconomische verschillen tussen gemeenten, en vooral die tussen steden en hun ommeland, in stand blijven. Hierdoor behouden veel gemeenten hun karakter en lijkt het of er weinig verandert, terwijl het bewonersbestand wel voortdurend wordt ververst.

Niet alleen tussen gemeenten, maar ook binnen gemeenten is de spreiding van de bevolking op tal van sociaaleconomische en demografische kenmerken opmerkelijk stabiel in de tijd. Dit betreft spreiding op het niveau van zesposities-postcodes (ruimtelijk gemiddeld met een straal van tweehonderd meter) in zeven grotere Zuid-Hollandse gemeenten. Dit is ook niet zo vreemd. Door selectieve migratie, waardoor jonge mensen die het financieel beter krijgen naar 'betere' (duurdere) buurten verhuizen, worden ruimtelijke verschillen in levensfase, inkomens en vermogens voortdurend gereproduceerd. Zo blijven arme buurten arm, rijke buurten rijk en jonge buurten jong.

Ook onderwijsparticipatie draagt er toe bij dat bestaande verschillen worden gereproduceerd. In gemeenten met een hoge arbeidsparticipatie in combinatie met een meer praktisch opgeleide beroepsbevolking (vmbo-niveau) hebben jongeren (van 15 tot 27 jaar) minder de neiging om door te leren dan in gemeenten met eveneens een hoge arbeidsparticipatie, maar waar de beroepsbevolking meer op HBO/WO-niveau is opgeleid. In gemeenten met een meer suburbaan karakter (zoals Pijnacker-Nootdorp), waar veel hoogopgeleiden wonen, gaat de jeugd (voor zover zij niet vertrekt) juist wel vaak een vervolgopleiding volgen. Het opleidingsniveau van de beroepsbevolking in de Zuid-Hollandse gemeenten is de afgelopen tien jaar over de hele linie gestegen, maar de ruimtelijke segregatie van hoger opgeleiden is gelijk gebleven.

Ontgroening, vergrijzing en de opkomst van nieuwe suburbs

Een betekenisvolle verandering die zich over een langere periode heeft voltrokken is van demografische aard. Plattelandsgemeenten waren vanouds kinderrijk (veel en grote gezinnen), maar zijn de afgelopen twintig jaar 'ontgroend' en vergrijsd. De grote steden zijn juist het domein geworden van jongeren. Het meest sprekend is daarin de veranderde positie van

Den Haag, in 1995 nog sterk vergrijsd en momenteel de minst vergrijsde gemeente van Zuid-Holland.

Voormalige groeikernen als Capelle aan den IJssel, Zoetermeer en Spijkenisse (thans Nissewaard) bevinden zich in een overgangsfase. Hier zijn destijds veel jonge gezinnen uit de grote steden neergestreken. Veel jonge gezinnen van weleer beginnen nu uit de kinderen te raken. Vergrijzing en gezinsverdunding dienen zich hier aan, met op de langere termijn verjonging.

Intussen hebben andere gemeenten de rol van suburb overgenomen voor een nieuwe generatie jonge gezinnen. Pijnacker-Nootdorp, Lansingerland en Barendrecht zijn hierin exemplarisch. Daarnaast hebben de grote steden zelf jonge gezinnen binnen hun gemeentegrenzen weten vast te houden, onder meer in Vinexwijken als Ypenburg. Grote bouwstromen zijn nog altijd een belangrijk sturend mechanisme in de vestigingspatronen van jonge huishoudens, met effecten op de bevolkingssamenstelling en op sociaaleconomische kenmerken die decennialang doorwerken.

Nivellering en toename van verschillen

Op een aantal terreinen heeft een nivellering plaatsgevonden. Een daarvan is de toegenomen spreiding van bijstandsgerechtigden. Hun aandeel is slechts beperkt toegenomen in een aantal grote steden waar zij sterk oververtegenwoordigd waren, met name Rotterdam, Dordrecht en Schiedam. In een aantal andere en kleinere gemeenten is hun aandeel juist sterk toegenomen. Sterke toename is te zien in een aantal buurgemeenten van Rotterdam en Dordrecht, zoals Vlaardingen, Maassluis, Capelle aan den IJssel, Zwijndrecht en Sliedrecht. Binnen de zeven grootste gemeenten is de segregatie van bijstandsontvangers betrekkelijke groot, maar sinds het begin van deze eeuw vrijwel onveranderd gebleven.

Inwoners met een migratieachtergrond zijn in de zeven grootste steden zo alomtegenwoordig geraakt, dat ze haast vanzelf minder gesegregeerd zijn komen te wonen dan in het verleden. Tegelijkertijd is hierdoor de kans toegenomen dat ze in hun buurt louter mensen van hun eigen groep tegenkomen.

Hoewel verschillen in binnenlandse vestiging minder groot zijn geworden, geldt voor buitenlandse vestiging het omgekeerde: de verschillen zijn juist groter geworden. Gemeenten als Delft, Westland en in de Bollenstreek trokken al relatief veel mensen uit het buitenland (na Rotterdam en Den Haag) en die trend is versterkt.

De ontwikkeling van het vermogen schommelt met de huizenprijzen. Tijdens de crisis op de woningmarkt werden de vermogensverschillen kleiner, vanaf 2014 nemen de verschillen weer toe door woningprijsstijgingen. Momenteel zien we dat prijzen vooral in het noorden van de provincie en langs de kust sterk oplopen. De segregatie van de minst vermogenden (onder wie ook huishoudens met schulden) binnen de steden is toegenomen.

1 Aanleiding en opzet van deze verkenning

1.1 Aanleiding en doel

Aanleiding voor dit onderzoek is de provinciale ToekomstAgenda 2017. Hierin worden vragen gesteld over de ontwikkeling van sociale verschillen:

“Anno 2016 leidt de omarming van technologie, globalisering en openheid tot het ontstaan van nieuwe tegenstellingen die niet meer langs de traditionele scheidslijnen lopen van inkomen, religie en standen. Wie behoren tot de haves en wie tot de have nots en wat kan de impact hiervan zijn op provinciaal beleid c.q. hoe verhoudt zich dit tot bestaand beleid? Welke rol hebben we zelf daarin eigenlijk als Provincie? Hoe beïnvloedt wat wij doen en waarin wij investeren de groei of beperking van sociale uitsluiting of juist inclusiviteit? Hoe verhouden nieuwe machtsverhoudingen zich eigenlijk tot vraagstukken rondom sociale inclusiviteit in Zuid-Holland?”

Deelvragen zijn:

- Welke sociale trends doen zich waarschijnlijk voor in de toekomst?
- Welke vormen van sociale verschillen blijven waarschijnlijk voortbestaan of zullen waarschijnlijk ontstaan in de toekomst?
- Welke vormen van sociale verschillen kunnen provinciale taken beïnvloeden in de toekomst en op welke manier?

Uit eerder verricht onderzoek en uit publicaties, zoals studies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) weten we dat het onderwerp sociale ongelijkheid complex is en langs meerdere invalshoeken kan worden benaderd. Gezien deze complexiteit is enige terughoudendheid op zijn plaats. Het is niet waarschijnlijk dat met een relatief korte studie het laatste woord over de volledige breedte van het onderwerp zal kunnen worden gesproken. Het is wél mogelijk om feitelijke verschillen en ontwikkelingen in Zuid-Holland in beeld te brengen en groepen en (typen) gebieden te identificeren op basis van sociale verschillen. Ook is het mogelijk om inzichten te verschaffen in de mogelijke achtergronden en hypothesen te formuleren omtrent toekomstige ontwikkelingen. **Het verschaffen dan wel vergroten van dit inzicht is doel van deze rapportage.**

Alvorens in te gaan op sociale verschillen en overeenkomsten in Zuid-Holland beschrijven we in dit hoofdstuk de centrale begrippen en de opzet van het onderzoek. Ook wordt (in het volgende hoofdstuk) kort verslag gedaan van relevante literatuur. Er is al vrij veel bekend over sociale verschillen in Nederland als geheel.

1.2 Onderzoeksopzet en begrippenkader

Segregatie en heterogeniteit

Sociale verschillen (en ook overeenkomsten) bestaan in beginsel tussen individuen. In dit onderzoek zijn we geïnteresseerd in hoe die verschillen (dan wel overeenkomsten) ruimtelijk neerslaan binnen Zuid-Holland. Het gaat dan over verschillen tussen gebieden, ofwel

ruimtelijke eenheden. In de ene plaats wonen bijvoorbeeld meer mensen met een hoog inkomen dan in de andere. In sommige plaatsen of buurten wonen misschien wel vrijwel uitsluitend mensen met een hoog inkomen.

Begrippen die iets zeggen over verschillen tussen ruimtelijke eenheden zijn spreiding (ook wel segregatie genoemd) en menging (ook wel heterogeniteit of homogeniteit genoemd). *Spreiding/ segregatie* heeft betrekking op de verdeling van een bevolkingscategorie (bijvoorbeeld inwoners met een migratieachtergrond) over meerdere gebieden. *Menging of heterogeniteit* heeft te maken met de mate waarin verschillende bevolkingscategorieën in hetzelfde gebied wonen. Het is denkbaar dat een bevolkingsgroep slechts in één gebied woont (een hoge mate van segregatie), maar dat in datzelfde gebied ook andere groepen voorkomen (een intern heterogeen gebied). Dat laatste is vaak het geval als het maar om een kleine groep gaat. Behalve de omvang van een bevolkingscategorie maakt ook het schaalniveau waarop wordt gekeken uit. Hoe kleiner de ruimtelijke eenheden, des te groter de kans dat daarin relatief homogene gebieden tussen zitten. Een villawijk kan heel homogeen zijn qua hoge inkomens. Dat hoeft echter niet te betekenen dat hoge inkomens erg gesegregeerd wonen. Dat hangt af van de vraag of ze ook in andere wijken wonen.

Objectieve maten

Er zijn objectieve maten waarmee de segregatie van een bevolkingsgroep kan worden vastgesteld: de segregatie-index en de Gini-coëfficiënt, die onderling sterk samenhangen. In deze rapportage zal vooral de segregatie-index worden gebruikt. Deze index geeft weer welk aandeel van de betreffende bevolkingsgroep zou moeten verhuizen om een gelijke verdeling tussen gebieden te verkrijgen. In relatie tot heterogeniteit is er de isolatie-index. Deze geeft de kans weer dat een lid van een bevolkingsgroep in zijn/haar gebied in aanraking komt met iemand die tot dezelfde groep behoort. In een volkomen homogeen gebied is de isolatie-index 100%; men ontmoet uitsluitend leden van de eigen groep. De isolatie-index heeft vooral zeggingskracht op laag schaalniveau (buurten, postcodes). Hoe groter het gebied, des te groter de kans dat er veel verschillende 'soorten' mensen wonen. Overigens is het niet zo dat verschillende bevolkingsgroepen in een heterogeen gebied ook altijd feitelijk contact met elkaar hebben. Men kan naast elkaar wonen, maar toch langs elkaar heen leven.

Spreiding is niet de norm

De begrippen segregatie en isolatie hebben in het dagelijkse spraakgebruik veelal een negatieve lading. Ze worden in deze rapportage echter neutraal, beschrijvend gebruikt. De vraag kan worden gesteld wat 'beter' is, alle mensen met lage inkomens in één gebied of hetzelfde aantal mensen met lage inkomens verspreid over meerdere gebieden. Deze vraag is hier niet aan de orde. Een volkomen gelijke spreiding is niet de norm. Vele vormen van segregatie zijn historisch zo gegroeid en zijn niet per definitie negatief. Relatief homogene gebieden hebben soms ook een sterk eigen cultuur en sociale cohesie, iets dat door bewoners niet zelden wordt gekoesterd.

Verschillen binnen Zuid-Holland

De primaire ruimtelijke eenheden in deze rapportage zijn gemeenten. De belangrijkste bron hiervoor zijn gegevens van het CBS over deze gemeenten. In verband met beschikbaarheid van de meeste gegevens is 2017 het meest recente peiljaar dat we hanteren. De gegevens zijn in veel gevallen beschikbaar over meerdere jaren, zodat ontwikkelingen kunnen worden vastgesteld. Om dit te kunnen doen zijn historische gegevens waar nodig omgerekend naar

de indeling van 2017 (rekening houdend met gemeentelijke herindelingen tot en met 1 januari 2017).¹ Voor deze zestig gemeenten is de spreiding op relevante kenmerken in beeld gebracht en is gekeken of hierin veranderingen zijn opgetreden. Ook is gekeken in hoeverre die zestig gemeenten op basis van verschillen kunnen worden geclusterd tot een beperkt aantal typen. In beginsel zijn alle gemeenten uniek, maar tot op zekere hoogte zijn er ook overeenkomsten.

Het schaalniveau van gemeenten biedt inzicht in de verschillen binnen de provincie als geheel, maar ook in verschillen binnen regio's en tussen stad en ommeland en tussen typen gemeenten. Om de interpretatie te vergemakkelijken worden gegevens waar dat zinvol is weergegeven in de vorm van kaartbeelden.

Niet alle ontwikkelingen die in hoofdstuk 2 worden geschetst voor Nederland zijn ook te onderzoeken op lager schaalniveau. Cijfers voor sommige onderwerpen ontbreken of zijn onbetrouwbaar op lagere schaalniveaus, bijvoorbeeld omdat ze gebaseerd zijn op steekproeven en beschikbare cijfers zodanig zijn afgerond dat geen betrouwbare lange-termijnontwikkeling geschetst kan worden voor met name kleinere gemeenten.

Verschillen binnen gemeenten

Uiteraard bestaan er niet alleen tussen gemeenten, maar ook binnen gemeenten verschillen. Een systematische analyse op buurtniveau voor elk van de zestig gemeenten zou in het kader van deze verkenning te ver voeren. Het zou bovendien stuiten op praktische en inhoudelijke complicaties. Het CBS publiceert maar heel beperkt sociaaleconomische kenmerken op buurtniveau. De buurtindeling verandert bovendien in de tijd, waardoor meerdere meetmomenten, als er al gegevens zijn, niet goed vergelijkbaar zijn. Doordat ook de buurtindeling uiteenloopt (in de ene gemeente is die veel verfijnder dan in de andere) zijn gemeenten lastig met elkaar te vergelijken op segregatie tussen buurten.

Teneinde toch iets over (ontwikkelingen van) binnengemeentelijke verschillen te kunnen zeggen, is gebruik gemaakt van een maatwerk-onderzoek dat RIGO in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft uitgevoerd. Voor die studie zijn met behulp van registratiebestanden gegevens op persoonsniveau geaggregeerd naar postcodegebieden (zespositie-postcodegebieden, ruimtelijk gemiddeld binnen stralen van tweehonderd meter). Op deze wijze zijn gegevens uniform en dus vergelijkbaar gemaakt in de tijd en tussen steden. De achterliggende data zijn geanalyseerd voor de zeven Zuid-Hollandse gemeenten waarvoor ze beschikbaar waren, te weten Rotterdam, Den Haag, Dordrecht, Delft, Leiden, Schiedam en Zoetermeer. Aan de verschillen binnen deze gemeenten is een apart hoofdstuk gewijd.

Om welke verschillen gaat het?

De kenmerken waarnaar wordt gekeken kunnen worden onderverdeeld in enerzijds kenmerken die direct iets zeggen over de sociaaleconomische status van de bevolking, anderzijds de demografische kenmerken van de bevolking. Sociaaleconomische verschillen waarnaar

¹ Historische waarden van samengevoegde gemeenten zijn opgeteld dan wel gewogen gemiddeld om te kunnen vergelijken met de situatie in 2017. De grenscorrecties van 1 januari 2002, waarbij Den Haag grondgebied van Leidschendam, Nootdorp en Rijswijk verkreeg, is niet verrekend.

we hebben kunnen kijken zijn onder meer inkomen, vermogen, opleiding, arbeidsparticipatie en het beroep op uitkeringen. Dit zijn kenmerken die ook in de literatuur als relevant worden benoemd.

Demografische kenmerken bieden inzicht in de context waarbinnen sociaaleconomische verschillen optreden. Dan gaat het met name om de mate van vergrijzing, om samenstelling naar etnische achtergrond en om selectieve migratie. De mechanismen achter de sociaaleconomische verschillen zijn te complex om simpele causale verbanden te kunnen aangeven. De demografische verschillen geven wel houvast bij de duiding van de verschillen en van de ontwikkelingen daarin.

Het is belangrijk op te merken dat verschillen op het niveau van gemeenten niets zeggen over individuele verschillen tussen mensen. Ten eerste omdat de situatie van individuen niet statisch is: jongeren worden ouder, studenten worden werkenden, huishoudens en inkomensposities veranderen en met deze veranderingen gaan ook nog weleens verhuizingen gepaard van de ene gemeente naar de andere.

Daarnaast kunnen er correlaties zijn tussen kenmerken, die geen direct verband met elkaar hebben. Zo kan het gemiddelde opleidingsniveau in steden hoog zijn, evenals het aandeel inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond en het aandeel huurwoningen, maar dat wil niet zeggen dat niet-westerse inwoners gemiddeld hoger opgeleid zijn of dat hoogopgeleiden vaker huren dan laagopgeleiden.

Opbouw van de rapportage

Na dit inleidende hoofdstuk volgt allereerst een korte verkenning van de literatuur over sociale verschillen en ontwikkelingen daarin in Nederland. Daarna volgt een beschrijving van de demografische respectievelijk de sociaaleconomische verschillen en overeenkomsten tussen Zuid-Hollandse gemeenten en de ontwikkelingen daarin. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan de verschillen binnen de zeven grootste gemeenten in Zuid-Holland. In een concluderend hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen samengevat en worden verwachtingen dan wel hypothesen voor de toekomst geformuleerd.

In bijlage 2 zijn overzichtstabellen te vinden voor de verschillende onderwerpen met een beeld van de ontwikkelingen over de tijd. De nummering van de gemeenten in de tabellen komt overeen met die in de spreidingsdiagrammen met puntenwolken. Zie voor een toelichting op deze diagrammen het kader.

1.3 Toelichting gebruikte figuren en indices

In dit rapport gebruiken we 2 spreidingsmaten: de segregatie-index en de isolatie-index.

In de onderstaande paragrafen worden deze begrippen nader toegelicht.

Segregatie-index

De wijze waarop de segregatie-index is berekend, is ontleend aan de beschrijving van het CBS¹. Deze luidt: de segregatie-index van een bevolkingsgroep in een gemeente kan een waarde aannemen van 0 tot en met 100. Als de waarde 0 is, dan is er sprake van een per-

¹ CBS (2013) Jaarrapport Integratie 2012; Bijlage B2 Demografie.

fecte spreiding tussen de betreffende bevolkingsgroep en de overige bevolking in de gemeente. De waarde 100 geeft aan dat in elke wijk of in elk postcodegebied slechts één bevolkingsgroep woont.

De segregatie-index van een bevolkingsgroep wordt als volgt berekend:

$$S^* = \sum \text{abs}(a_i/A - o_i/O) * 50$$

waarbij:

S^* = de segregatie-index

a_i = aantal personen van een bevolkingsgroep woonachtig in wijk i (of postcodegebied i)

A = totale aantal personen van een bevolkingsgroep in een gemeente

o_i = aantal overige personen (totaal minus bevolkingsgroep) woonachtig in wijk i (of postcodegebied i)

O = aantal overige personen (totaal minus bevolkingsgroep) in een gemeente

Voor de berekening van de segregatie-index wordt voor elke wijk het aantal personen van een bepaalde bevolkingsgroep in een deelgebied (a_i) gedeeld door het totale aantal personen van die bevolkingsgroep in de gemeente (A). Ook het aantal overige personen in het deelgebied (o_i) wordt gedeeld door het aantal overige personen in de gemeente (O). Deze twee getallen worden van elkaar afgetrokken. Het gaat om een absolute score: als er sprake is van een negatieve waarde vervalt het minteken. De som van de scores van elke wijk wordt vermenigvuldigd met 50. Dit levert een som op van 0 tot en met 100.

Isolatie-index

De isolatie-index is gebaseerd op de uitwerking van Van der Laan Bouma-Doff (2004). De isolatie-index komt voort uit de zogenaamde interactie-index. De interactie-index meet het potentieel contact van leden van een bevolkingsgroep met andere groepen. Hiervoor wordt de volgende formule gehanteerd:

$$P_{xy} = (x_i / X) * (y_i / t_i)$$

waarbij

x_i = aantal inwoners van een specifieke bevolkingsgroep (bijv. het aantal van de 65-plussers) in een deelgebied, bijvoorbeeld een postcodegebied

X = is het aantal van deze groep in het totale gebied (bijv. stad)

y_i = is het aantal van een andere bevolkingsgroep (bijv. kinderen) in het (postcode)gebied

t_i = de totale bevolking in dit (postcode)gebied. Deze waarde wordt dan elke wijk of bijv. postcodegebieden berekend en opgeteld geeft de theoretische ontmoetingskansen met andere groepen voor de stad/regio als geheel.

De isolatie-index meet de mate waarin een bevolkingsgroep vooral in aanraking komt met leden van de eigen bevolkingsgroep:

$$P_{xx} = (x_i / X) * (x_i / t_i)$$

Indien sprake is van twee groepen tellen de interactie-index en de isolatie-index samen op tot 1; dus hoe hoger de interactie-index hoe lager de isolatie-index en omgekeerd. Indien sprake is van meerdere groepen, is er nog een restindex. Voor de analyses in deze rapportage is steeds de isolatie-index gebruikt, uitgaande van twee groepen: de eigen groep en de

rest. De isolatie-index heeft in het bijzonder betekenis op een laag schaalniveau. We gebruiken deze index dan ook vooral bij analyses binnen steden.

Samenhang tussen segregatie- en isolatie index

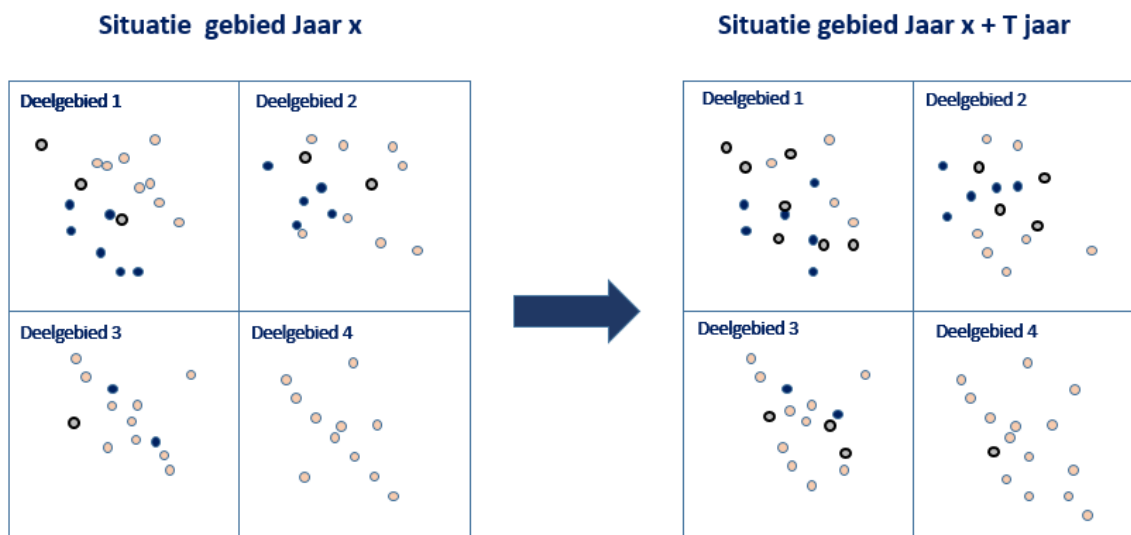
De segregatie-index en de isolatie-index voor een bevolkingsgroep hoeven zich over de tijd niet in dezelfde richting te ontwikkelen. Het kan ook voorkomen dat de indicatoren zich in tegengestelde richting ontwikkelen. Dat is mede afhankelijk van de absolute en relatieve groei van de groep. Als een groep (relatief) kleiner wordt, blijft vaak -maar niet altijd- een relatief groot deel over in gebieden waar deze groep oververtegenwoordigd is. Stel dat een groep in alle gebieden met één afneemt, dan is die afname relatief groter in een gebied waar maar twintig leden uit deze groep woonden (-5%) dan in een gebied waar er honderd leden van deze groep woonden (-1%). De segregatie-index neemt dan toe. Maar omdat de groep dan meer omringd wordt door inwoners uit andere groepen, neemt de isolatie-index af.

Omgekeerd kan de segregatie-index voor groepen die sterk in omvang groeien afnemen, terwijl de isolatie-index toeneemt. Verhoudingsgewijs groeit zo'n groep dan vaak sterker in gebieden waar zij ondervertegenwoordigd is. Vooral bij relatief grote bevolkingsgroepen doet zich dit voor. Als de groep groeit bereikt ze in bepaalde gebieden een verzadigingspunt en kan ze zich alleen verspreiden over andere buurten. Een groep die uit 20.000 personen bestaat móet zich wel over meerdere postcodegebieden dan wel buurten verspreiden, om de simpele reden dat ze niet allemaal in gebieden van maximaal een paar honderd tot enkele duizenden inwoners passen. De segregatie-index neemt dan af maar de isolatie-index neemt toe omdat leden van de groep minder kans maken mensen uit andere groepen tegen te komen in hun buurt.

Dit is overigens geen harde regel: het komt heel soms ook voor dat kleiner wordende groepen meer verspreid raken en dus minder gesegregeerd of dat groeiende groepen zich ruimtelijk concentreren en meer gesegregeerd raken of dat de mate van segregatie gelijk blijft zoals we bijvoorbeeld zullen zien voor hoogopgeleiden.

Voorbeeld van effect van demografische ontwikkelingen op segregatie en isolatie-Index

In gebied X zijn 4 deelgebieden. Er wonen 3 bevolkingsgroepen: Blauw, oranje en grijs met donkere rand. Zie onderstaande figuur.

Oranje is in alle deelgebieden in de absolute meerderheid in jaar X, maar woont het vaakst in deelgebied 4, waar ook geen andere groepen wonen en het minst in deel gebied 1 en heeft dat jaar een segregatie-index van 43 en een isolatie-index van 0,72. Door hun dominantie is er weinig kans op contact met anderen. Het aantal leden van de oranje groep is in de tijd afgenomen- hoewel nog steeds de grootste groep- waardoor hun kans op contact met de eigen groep is afgenomen: de isolatie-index daalt naar 0,67 na T jaar. De groep is vooral afgenomen in de deelgebieden waar ze al het minste woonden en iets toegenomen in deelgebied 4 waar de groep al het grootst was. De segregatie-index neemt daardoor toe naar 46.

Blauw is een middelgrote groep die vooral in deelgebied 1 woont en helemaal niet in deel gebied 4. Hun aantal blijft stabiel in de tijd en hun aantal per deelgebied blijft hetzelfde. Toch verandert voor hen de segregatie- en isolatie-index omdat de ander twee groepen wel in aantal veranderen en een ander verspreidingspatroon laten zien. De segregatie-index neemt iets toe omdat de grijze groep zich meer verspreidt en de oranje groep zich terugtrekt uit gebieden waar ze het minst vertegenwoordigd zijn. De isolatie-index neemt iets af omdat blauw iets meer omringd wordt door het snel groeiende grijs.

Grijs is jaar X het kleinst. De groep neemt snel toe in T jaar. Hoewel de groep het meest toeneemt in deelgebied 1, waar de helft van hen al woonde, groeit ze ook sterk in deelgebied 3 en 4 en verschijnt grijs ook in deelgebied 4, waar in jaar X alleen oranje-leden woonden. De sterk gegroeide groep woont meer verspreid en daardoor daalt de segregatie-index. Omdat de kans op contact met de eigen groep toegenomen is, neemt de isolatie-index juist sterk toe.

Onderstaande tabel laat zien hoe de segregatie- en isolatie-indexes voor de 3 groepen veranderen over de tijd:

Bevolkingsgroep	Deelgebied	Situatie jaar x		Situatie jaar x + T		Verschil jaar x + T met jaar x			
		aantal groep	aandeel groep	aantal groep	aandeel groep	aantal groep	aandeel groep	segregatie-index	isolatie-index
● blauw	1	6	0,38	6	0,35	0	-0,02		
	2	5	0,33	5	0,31	0	-0,02		
	3	2	0,15	2	0,13	0	-0,02		
	4	0	0,00	0	0,00	0	0,00		
	Totaal gebied	13	0,24	13	0,21	0	-0,03		
	segregatie-index		37		47				
○ oranje	1	7	0,44	4	0,24	-3	-0,20		
	2	8	0,53	7	0,44	-1	-0,10		
	3	10	0,77	10	0,67	0	-0,10		
	4	11	1,00	13	0,93	2	-0,07		
	Totaal gebied	36	0,65	34	0,55	-2	-0,11		
	segregatie-index		43		46				
● grijs	1	3	0,18	7	0,35	4	0,17		
	2	2	0,12	4	0,21	2	0,09		
	3	1	0,07	3	0,17	2	0,10		
	4	0	0,00	1	0,03	1	0,03		
	Totaal gebied	6	0,11	15	0,27	9	0,16		
	segregatie-index		30		27				

Toelichting figuren met puntenwolken

In dit rapport staat een aantal figuren die de actuele situatie en de ontwikkeling over de tijd laten zien. De grafieken hebben 2 assen. Op de **horizontale as** staat steeds de meest recente waarde: bijvoorbeeld het aandeel 65-plussers of de gemiddelde verkoopprijs van koopwoningen in een gemeente. Op de **verticale as** staat dan aangegeven hoe groot het verschil is met een eerder jaar (meestal 1995, soms een later peiljaar i.v.m. beschikbaarheid gegevens). De twee assen vormen samen een kruis, die de gemeenten in grofweg 4 groepen indeelt. De twee assen snijden elkaar op de waarde van het (ongewogen) gemiddelde. (Bij zeer scheve verdeling wordt ook wel de mediaan (middelste waarde) gebruikt. Elk van de **stippen** stelt een gemeente in Zuid-Holland voor. Bij uitschieters staat de gemeentenaam aangegeven. Voor de leesbaarheid zijn overige gemeenten met **nummers** aangegeven, die terug te vinden zijn in de daarop volgende tabel met de waarden.

Betekenis positie stip in figuur:

Kwadrant links boven betekent dat de meest recent gemeten waarde laag is (bijvoorbeeld het aandeel jongeren is laag), maar dat dit wel sterk is toegenomen.

Kwadrant rechtsboven: de meest recent gemeten waarde is hoog en ook sterk gestegen.

Kwadrant linksonder: de meest recent gemeten waarde is laag en ook weinig toegenomen (of soms zelfs afname).

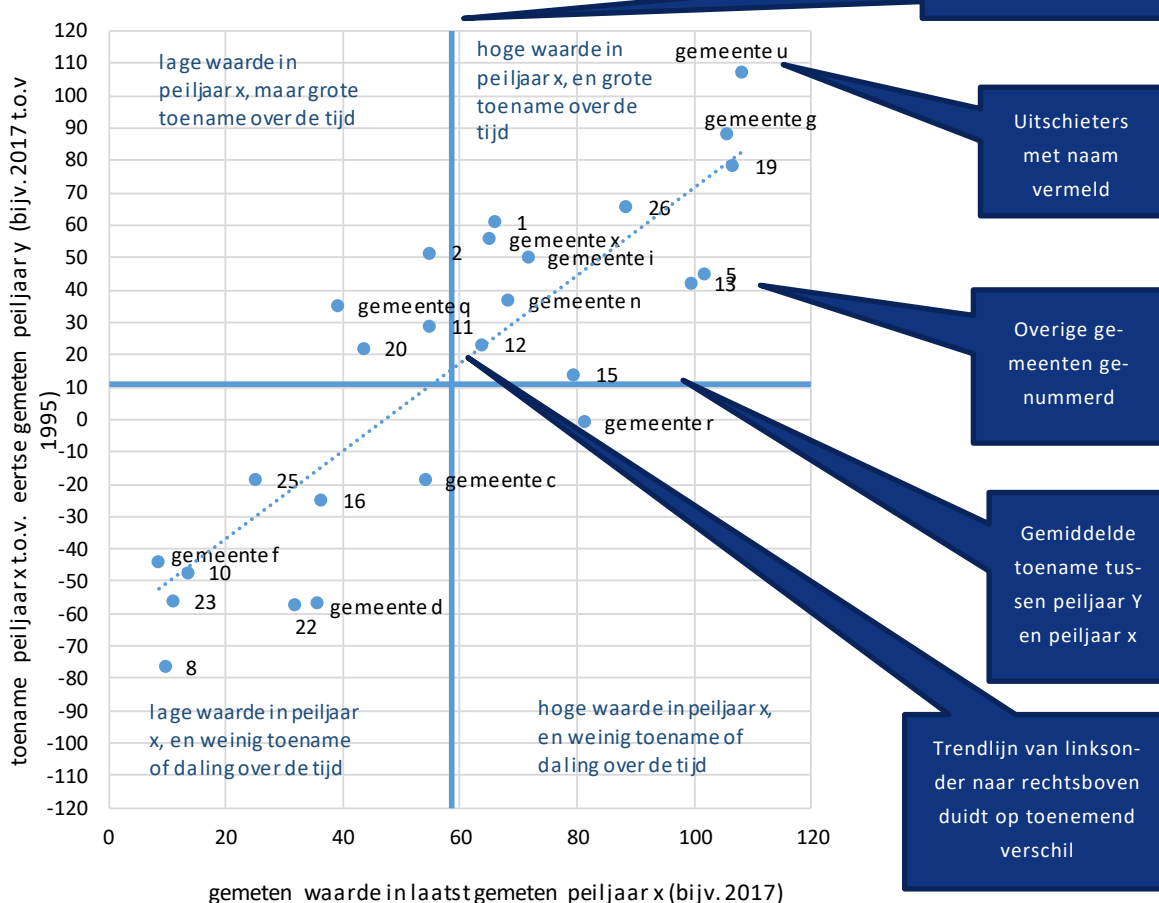
Kwadrant rechtsonder: de meest recent gemeten waarde is hoog, maar weinig toegenomen (of soms zelfs afname).

Tussen gemeenten in het kwadrant linksboven en die rechtsonder zijn verschillen afgenomen. Tussen gemeenten linksonder en rechtsboven zijn de verschillen in de loop der tijd juist verder toegenomen. Bij sommige onderwerpen zien we gemeenten vooral zijn onderverdeeld over twee tegengestelde vakken. In dat geval is er een duidelijke trend en is er vaak een trendlijn aangegeven, de richting van de lijn duidt of gemiddelde toename of afname van de verschillen:

Trendlijn van linksboven naar rechtsonder: de verschillen worden gemiddeld kleiner

Trendlijn van linksonder naar rechtsboven: de verschillen worden gemiddeld groter

Voorbeeldfiguur met trend van toenemend verschil

2 Sociale verschillen in Nederland

Verschillen tussen mensen en groepen van mensen zijn van alledag. Mensen hebben bijvoorbeeld altijd van elkaar verschild in termen van geslacht, leeftijd, gezondheid, gezinssituatie, talenten en woonlocatie. Groepen van mensen hebben sinds mensenheugenis uiteenlopende posities in de maatschappij bekleed, met bijhorende verschillen in status en middelen, en hebben verschillende religieuze overtuigingen en sociale systemen ontwikkeld. Waar rang en stand vroeger bepaald werden door afkomst, is er tegenwoordig meer vrije keuze en doorstroom mogelijk.

In dit hoofdstuk wordt de literatuur over sociale verschillen verkend. Verschillen zijn langs verschillende assen te definiëren, zoals inkomen, opleiding, herkomst. Verschillen en ongelijkheid tussen groepen mensen zijn een feit en op zichzelf ook niet problematisch. Een voorbeeld is inkomensongelijkheid: het bestaan van groepen met lage inkomens wordt soms als problematisch ervaren. Maar veel mensen beginnen hun arbeidscarrière onderaan de ladder, als student, stagiair of junior werknemer met een laag inkomen, maar kunnen aan eind van hun werkzame leven een hoog inkomen hebben. Ook verschillen tussen gebieden en binnen gebieden zijn niet noodzakelijk een probleem. De consistente aanwezigheid van veel lage inkomens of bijstandsgerechtigden in een buurt is niet per se een probleem. Lage inkomens hebben betaalbare woonruimte nodig. Goedkope woonbuurten voorzien in die woonbehoefte. Dat het gemiddeld inkomen in een buurt of gemeente consistent laag blijft, betekent ook niet dat individuele bewoners er niet op voorruit gaan. De inkomensverschillen binnen zo'n buurt zullen dan ook klein zijn en het verschil met andere buurten juist weer groot. Een grote spreiding van inkomensgroepen duidt juist weer op een gemengde samenstelling. De toename van verschillen binnen buurten is vaak ook het gevolg van bewust beleid om meer gemengde buurten te creëren. Een stijgend gemiddeld inkomen kan dan ook komen door dergelijke 'menging' en betekent ook niet dat individuele huishoudens met een laag inkomen er op voorruit zijn gegaan.

De ontwikkeling van verschillen wordt doorgaans wel als problematisch ervaren als dit leidt tot spanningen en conflict. Dit kan voorkomen als twee uitersten verder van elkaar komen te staan en het 'middengroep' steeds meer wegvalt. Het samenvallen van verschillende scheidslijnen, zoals inkomen, opleiding, herkomst etc. versterkt de kloof.¹

2.1 Historische scheidslijnen

In het Nederland van de 20ste eeuw konden de verschillen tussen groepen in hoofdlijnen worden gedefinieerd langs sociaaleconomische en religieuze verschillen.² De sociaaleconomische scheidslijnen betroffen bijvoorbeeld arbeid versus kapitaal; werkgevers versus werknemers. Religieuze verschillen bestonden tussen de religieuzen en seculieren en atheïsten alsmede tussen religies, met name katholieken versus protestanten. De samenleving was opgebouwd uit vier sterk georganiseerde zuilen' (katholiek; protestants; sociaaldemocratisch en liberaal). Binnen die zuilen waren mensen van allerlei rangen en standen te vinden. De zuilen, die in omvang verschilden, hadden ieder hun eigen leiders, voorzieningen en organisaties en troffen elkaar in vooral in de bestuurlijke en politieke arena.

¹ Heringa (2016); Vrooman e.a. (2014 red.).

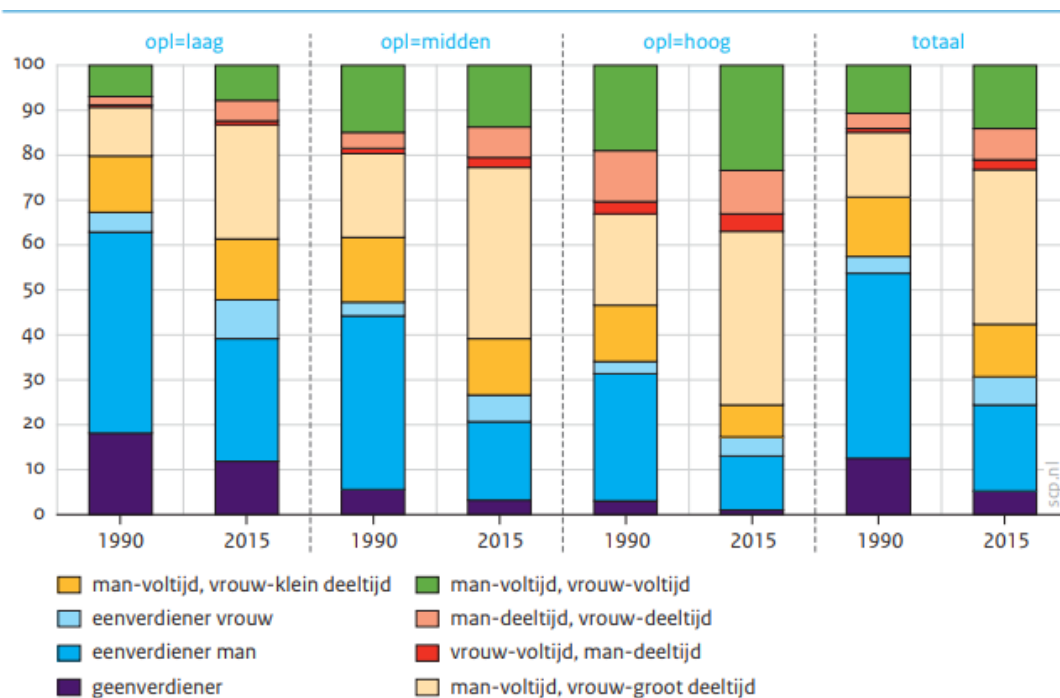
² Bovens e.a. (2014red.)

Ook was er honderd jaar geleden nog een sterk contrast tussen de agrarische plattelands-economie en de bevolking in de steden die vooral leefden van handel, industrie, ambachten en diensten. De rollen tussen mannen vrouwen waren sterk verdeeld in de rol van kostwin-ner voor mannen en de zorg en huishoudtaken voor vrouwen. Bepaalde beroepen golden bijvoorbeeld als typisch mannelijk of vrouwelijk (en doen dat soms nog steeds, zij het dat de tegenstelling wat minder scherp is, of sommige beroepen veranderd van een mannenberoep in vrouwenberoep (of andersom), zoals in het primair onderwijs).

2.2 Veranderende assen van verschil

De verschillen in de huidige samenleving zijn anders dan die van honderd jaar geleden. Som-mige verschillen zijn verminderd. Aan de andere kant ontstaan ook weer nieuwe scheidslij-nen. Er zijn nieuwe bevolkingsgroepen bijgekomen, zoals de vele inwoners van Marokkaanse en Turkse herkomst, vestigers vanuit de verschillende voormalige Nederlandse Koloniën, de recente arbeidsmigranten uit Midden en Oost-Europa en vluchtelingen uit veel verschillende landen. Met de emancipatie van vrouwen zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen op veel vlakken zoals opleiding, arbeidsparticipatie en inkomen afgenomen, maar tekenen zich nieuwe verschillen af tussen religieuzen, niet-Westerse migranten en laagopgeleiden met een (nog) sterk traditionele rolverdeling en hoogopgeleiden, seculieren en autochtone Ne-derlanders met meer gelijke man-vrouwverhoudingen (zie onder andere figuur 2-1

figuur 2-1 Aandeel één- en tweeverdieners bij (gehuwd) samenwonenden a), naar arbeidsdeel-name, 1990 en 2015 (in procenten)

a Paren waarvan beide partners 25 tot 65 jaar zijn. Geenverdieners zijn huishoudens zonder een partner met betaald werk.

Afkomstig uit: Bijl. e.a. (2017 red.), blz. 49

Religie an sich en het onderscheid tussen katholieken en protestanten is voor veel autochtone Nederlanders minder belangrijk geworden. In 2014 beschouwde voor het eerst meer dan de helft van de autochtone Nederlanders zich niet tot behorend bij een religieuze gezindte (atheïst, dan wel niet kerkelijk gelovig). Hierin is wel een sterk verschil ontstaan met veel (niet-Westerse) immigranten, voor wie religie nog altijd een belangrijke rol speelt. Daarbij vormt de komst van een nieuwe religieuze stroom, de Islam, een nieuwe religieuze tegenstelling die zich ook ruimtelijk sterk manifesteert: vijf procent van de bevolking beschouwt zichzelf als Moslim, deze groep concentreert zich in de grote steden en ongelijkmatig over het land¹. Ook verschilt religieuze betrokkenheid per opleidingsniveau. Onder laagopgeleiden behoorde in 2014 60% naar eigen zeggen tot een religieus gezindte, onder hoogopgeleiden was dat slechts 42%.

De arbeidsverhoudingen zijn ook veranderd. Het onderscheid tussen werkgevers en werknemers is minder scherp.² Door onderwijs en promotie worden werknemers leidinggevenden, veel grote bedrijven zijn in handen van aandeelhouders, onder wie ook particulieren die zelf in loondienst zijn. Men kan werknemer zijn in een bedrijf en tegelijk aandeelhouder van een ander bedrijf. In de sterk gegroeide (semi-)overheidssector zijn arbeidsverhoudingen minder traditioneel. Ook de commerciële dienstverlening is sterk gegroeid, terwijl bijvoorbeeld het aantal banen in de industrie, vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt is verminderd.

Het aantal werknemers met een vast dienstverband is gedaald. Tijdelijke banen bij verschillende werkgevers en zelfstandig ondernemerschap zijn steeds meer de norm.³ Hierbij ontstaan verschillen tussen oudere generaties met vaste contracten en goede sociale zekerheid en jongere generaties die meer afhankelijk zijn van flexibele en tijdelijke contracten. Onder de groeiende groep zelfstandigen zonder personeel profiteren bepaalde groepen hoogopgeleide 'professionals' van hoge uurtarieven die zij kunnen vragen. Aan de onderkant van de markt hebben laagopgeleiden -maar ook bijvoorbeeld zelfstandigen in de kunstsector, zoals musici- te maken met uitgekleden arbeidsvoorwaarden zeer lage vergoedingen, en een gebrek aan werk- en inkomenszekerheid. Vaak ontbreekt ook een sociaaleconomisch vangnet, omdat particuliere (inkomens)verzekeringen voor deze groep vaak onbetaalbaar zijn en zelfstandigen geen beroep kunnen doen op collectieve inkomensvoorzieningen zoals de ww en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. De bijstand is het enige waarop een beroep kan worden gedaan als het inkomen wegvalt, indien men niet verzekerd is, geen eigen huis heeft, noch spaargeld en/of partner met eigen inkomen.

De opkomst van de flexibele arbeidsmarkt in combinatie met het tweeverdienershuishouden maakt dat bereikbaarheid van banen vanuit de woonplaats ook een belangrijker vestigingsfactor is geworden voor veel huishoudens.⁴

Verschillen tussen 'stad en platteland' veranderen mede daardoor ook. Op het platteland is de agrarische industrie met daaraan gelieerde bedrijvigheid nog altijd een belangrijke sector - in ieder geval wat betreft ruimtebeslag - zij het dat ook daar de meerderheid van de bevolking inmiddels in andere sectoren zijn of haar brood verdient en veel agrariërs in middels ook veel economische nevenactiviteiten hebben (denk aan natuurbeheer, zorgboerderijen,

¹ CBS Statline (2015) Tabel Religieuze betrokkenheid, kerkelijk gezindte, regio

² Bovens e.a. (2014 red.)

³ Vlasblom & Josten (2013)

⁴ Zie van Ham (2002)

campings). De trek naar de stad bestaat evenwel nog steeds. Steeds meer jongeren gaan studeren en trokken de afgelopen twintig jaar steeds vaker naar de studentensteden. Steeds minder vaak keerden deze jongeren weer terug naar het platteland¹. Omdat vrouwelijke studenten tegenwoordig de meerderheid van de universitair studenten vormen, ontstaat er een scheve verdeling in de man-vrouwhoudingen in de bevolking als we naar leeftijdsklassen kijken.²

In sommige plattelandsgebieden doet zich dan nu ook bevolkingskrimp voor. Het draagvlak voor voorzieningen staat onder druk. Door het verminderen van voorzieningen als openbaar vervoer, onderwijs en huisartsenzorg wordt sommige gebieden ook minder aantrekkelijk om te wonen. Voor de groeiende groep ouderen en tweeverdieners met kinderen, is de nabijheid van voorzieningen belangrijk. Jonge huishoudens kiezen er vaker voor om in de stad te blijven wonen -of daar dicht in de buurt- zolang de prijzen op de woningmarkt dat toestaan. De geboortecijfers in de grote steden stijgen, ook door de aanwezigheid van veel niet-Westerse migranten die relatief meer kinderen krijgen dan autochtone stellen. In het landelijk gebied, dat van oudsher meer kinderen telt, dalen de geboortecijfers. Waar het landelijk gebied vroeger de 'kraamkamer' voor de steden vormde, verliest het nu deze functie. Het verlies aan inwoners door trek naar de steden wordt lang niet altijd meer gecompenseerd door het hoge geboortecijfer.

2.3 Actuele verschillen in Nederland

In een aantal recente landelijke studies is onderzoek gedaan naar verschillen binnen Nederland. De bestaande studies laten verschillende ontwikkelingen zien. Zo constateert het CPB³ dat werkgelegenheidsgroei zich vooral voordoet voor laag- en hoogopgeleid werk. Het werk voor middelbaar opgeleiden, vooral in administratieve beroepen, valt door automatisering steeds meer weg, waardoor er een polarisatie ontstaat in het banenperspectief naar opleidingsniveau.

Het opleidingsniveau en beroep van de ouders -met name de vader- is tegenwoordig minder bepalend voor het opleidingsniveau en beroepsniveau dat een individu kan bereiken dan in het verleden, hoewel nog steeds van invloed⁴. Meer mensen zijn hoogopgeleid. Het SCP⁵ constateert wel dat de meritocratische samenleving, waarin diploma's bepalend zijn voor iemands perspectief tot nieuwe verschillen leidt. Sociaaleconomische achtergrond is minder bepalend voor het niveau in opleiding of beroep dat mensen kunnen bereiken, maar verschillen in talent en intelligentie, die deels erfelijk zijn, tekenen zich meer af. Verschillen in opleiding, inkomen, beroepsperspectief zijn daardoor steeds meer gelinkt aan verstandelijk vermogen en 'persoonlijk kapitaal'. Dit wordt ook de transitie van het verschil in *haves* en *have-nots* naar *cans* en *cannots* genoemd (Bijl e.a. 2017(red.): 108).

¹ Zie ook PBL (2015)

² CBS Statline tabel bevolking, leeftijd en geslacht.

³ Van den Berge & ter Weel (2015)

⁴ Vrooman e.a. (2014 red.)

⁵ Vrooman e.a. (2014 red.)

Vrooman e.a. constateren ook dat hoogopgeleiden steeds vaker een relatie hebben met andere hoogopgeleiden. Door het gestegen opleidingsniveau van vrouwen, is het tegenwoordig makkelijker voor hoogopgeleide mannen om een hoogopgeleide vrouw te vinden. Vroeger, toen vrouwen nog nauwelijks hoger onderwijs volgden, was dit bijna niet mogelijk. Doordat vrouwen nu de meerderheid van de hoger-onderwijs studenten vormen, is het voor hoogopgeleide vrouwen steeds moeilijker een even hoog opgeleide man te vinden. Het komt nog weinig voor dat zij dan een lager opgeleide man als partner krijgen. In alle gelederen van de samenleving is de rolverdeling tussen man en vrouw nog dermate traditioneel dat omgekeerde rollen, waarbij vrouwen hoger opgeleid zijn dan hun partner en/of meer uren werken en/of meer verdienen nog weinig voorkomen (zie onder andere figuur 2-1)¹.

De opkomst van relaties gevormd via Internet draagt bij aan deze homogamie, omdat 'datingsites' de mogelijkheid bieden om voor te selecteren op opleidingsniveau. Omdat intelligentie deels genetisch bepaald is, kan deze ontwikkeling in relatievorming ertoe leiden dat de verschillen in volgende generaties weer groter worden. Hoogopgeleiden zelf zien geen toegenomen spanning met laagopgeleiden, maar laagopgeleiden ervaren die spanning wel meer².

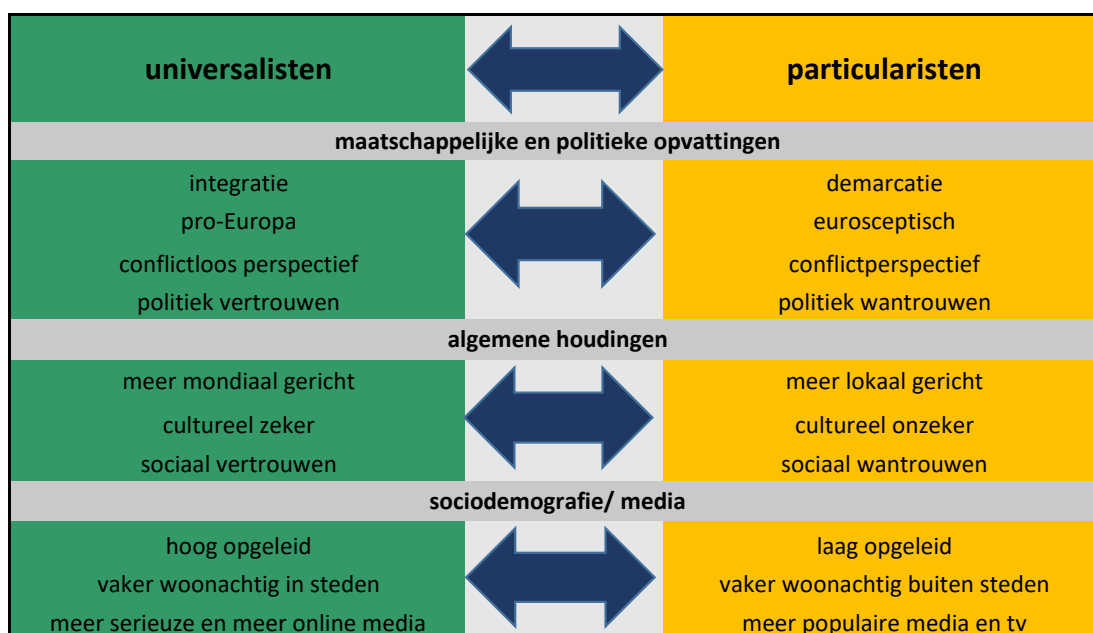
In de bundel 'Gescheiden Werelden' van het SCP en de WRR³ wordt geconstateerd dat er een samenhang bestaat tussen opleidingsniveau en politieke opvattingen, waarbij hoogopgeleiden meer universalistisch zijn, dat wil zeggen meer internationaal gericht, en laagopgeleiden meer particularistisch, dat wil zeggen meer nationalistisch en gericht op de eigen groep. De onderzoekers zien twee sociaal-culturele families met overlappende assen van tegenstellingen. Hierbij speelt ook een ruimtelijk verschil, waarbij universalisten vaker in de steden wonen, en particularisten vooral buiten de steden.

¹ Zie ook CBS (2014) en CBS (2017b)

² Vrooman e.a. (2014 red.): blz. 91

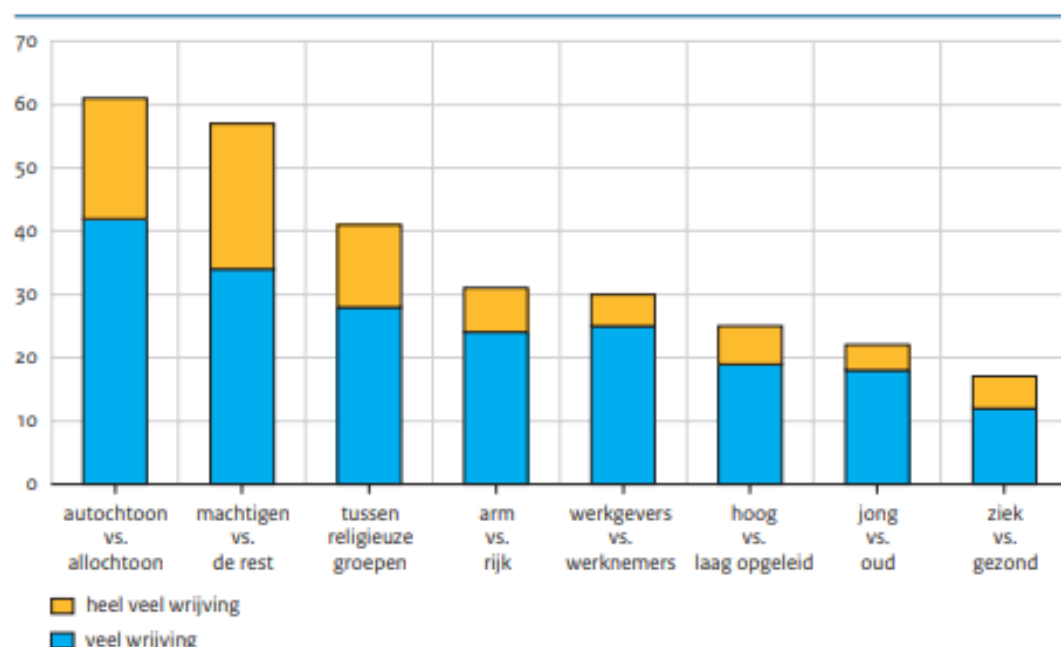
³ Bovens e.a. (2014 red.)

figuur 2-2 De twee sociaal-culturele families in het hedendaagse Nederland volgens het SCP en de WRR.

Bron: Bovens e.a. (2014 red.), blz. 18

figuur 2-3 Mate waarom wrijving wordt ervaren tussen verschillende groepen in Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 2014 (in procenten)

a Gemeten op een schaal van 1 (helemaal geen wrijving) tot 10 (heel veel wrijving); heel veel wrijving is een score van 9 of 10; veel wrijving een score van 7 of 8.

Afkomstig uit: Vrooman e.a. (2014 red., blz. 22)

figuur 2-4 Perceptie van grote of zeer grote sociale tegenstellingen, personen van 18 jaar en ouder, 1987-2016 (in procenten)

	1987	2006	2008/'09	2010	2012	2015	2017
arme mensen – rijke mensen	78	79	72	72	64	75	77
lageropgeleiden – hogeropgeleiden	.	.	.	61	65	66	70
allochtonen – autochtonen	.	.	66	67	58	63	66
werklozen – mensen die werk hebben	48	63	63	60	60	66	64
jongeren – ouderen	37	60	59	51	49	48	55
werkgevers – werknemers	68	57	52	48	47	53	53
arbeidersklasse – middenklasse	22	33	32	28	29	36	36
vrouwen – mannen	.	.	.	14	16	18	21
gemiddeld over de vijf steeds gevraagde tegenstellingen	51	58	56	52	50	56	57

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?'
Gesorteerd naar grootte in 2017.

Afkomstig uit: Bijl e.a. red. (2017), blz. 62

In het onderzoek 'Verschil in Nederland' is een analyse gemaakt van de thema's waarvoor in de samenleving het gevoel bestaat dat er toenemende wrijving is. Spanningen tussen autochtonen en inwoners met een migratieachtergrond staan daarbij op één, gevolgd door wrijving tussen personen met veel en weinig macht.

Of er sprake is van polarisatie is ook afhankelijk van de ontwikkeling van de positie van de middengroepen (in termen van opleidingsniveau, inkomen, beroepsniveau). Bij een bredere middengroep zijn de contrasten tussen de uitersten minder groot. De WRR¹ constateert dat het middensegment nauwelijks kleiner is geworden, maar wel meer moeite heeft om zich te handhaven. Voor middeninkomens zijn er bijvoorbeeld minder subsidies en financiële regelingen beschikbaar dan voor lagere inkomens. De waarde van mbo-diploma's is aan inflatie onderhevig door de toename van hoogopgeleiden die hen in sommige sectoren verdringen. Bij beroepen met veel routinematig werk, denk aan bijv. het invoeren van formulieren, is afgenomen de werkgelegenheid door automatisering en neemt verder af.² Middelbaar opgeleiden moet ook meer uren werken voor dezelfde levensstandaard dan 30-40 jaar geleden.

Wat bleef stabiel of convergeerde?

Sommige verschillen bleven stabiel of werden kleiner. Musterd e.a. (2017) concluderen dat in Amsterdam, in tegenstelling tot andere Europese hoofdsteden, de mate van concentratie en segregatie van de hoogste en de laagste sociale klassen is afgenomen tussen 2001 en 2011. De inkomensverschillen in Nederland zijn tussen 2001 en 2015 ook stabiel gebleven³. Trends die anders zouden leiden tot grotere verschillen, waaronder de vergrijzing en de economische crises, werden gedempt door de ontwikkeling dat meer vrouwen zijn gaan werken

1 Zie Engbersen e.a. (2018 red.)

2 Zie ook Van den Berge & ter Weel (2015)

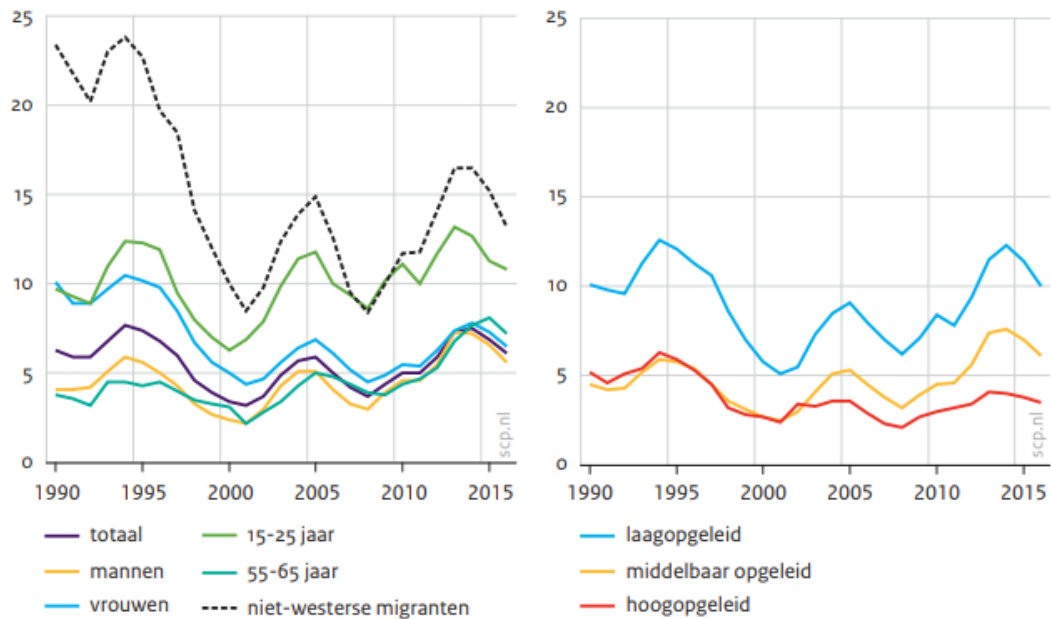
3 Zie CBS (2017d).

en daardoor meer inkomen hebben. Wel is het verschil tussen werkenden en uitkeringsontvangers groter geworden, doordat de uitkeringen van begin jaren '90 maar beperkt zijn meegegroei met de lonen¹.

Verschillen in werkloosheidspercentage tussen groepen zijn geconvergeerd sinds 1990, maar die tussen hoogopgeleiden en middelbaaropgeleiden worden groter.

figuur 2-5 Werkloosheid naar achtergrondkenmerken, personen van 15-64 jaar, 1990-2016 (in procenten)

Werkloosheid naar achtergrondkenmerken, personen van 15-64 jaar, 1990-2016^a (in procenten)

a In 2001 en 2003 is er sprake van een trendbreuk in de gegevensverzameling. Voor deze breuken is gecorrigeerd door in overlappende jaren oude reeksen te koppelen aan nieuwe. De waarden van de jaren voor 2003 betreffen hierdoor gecorrigeerde gegevens.

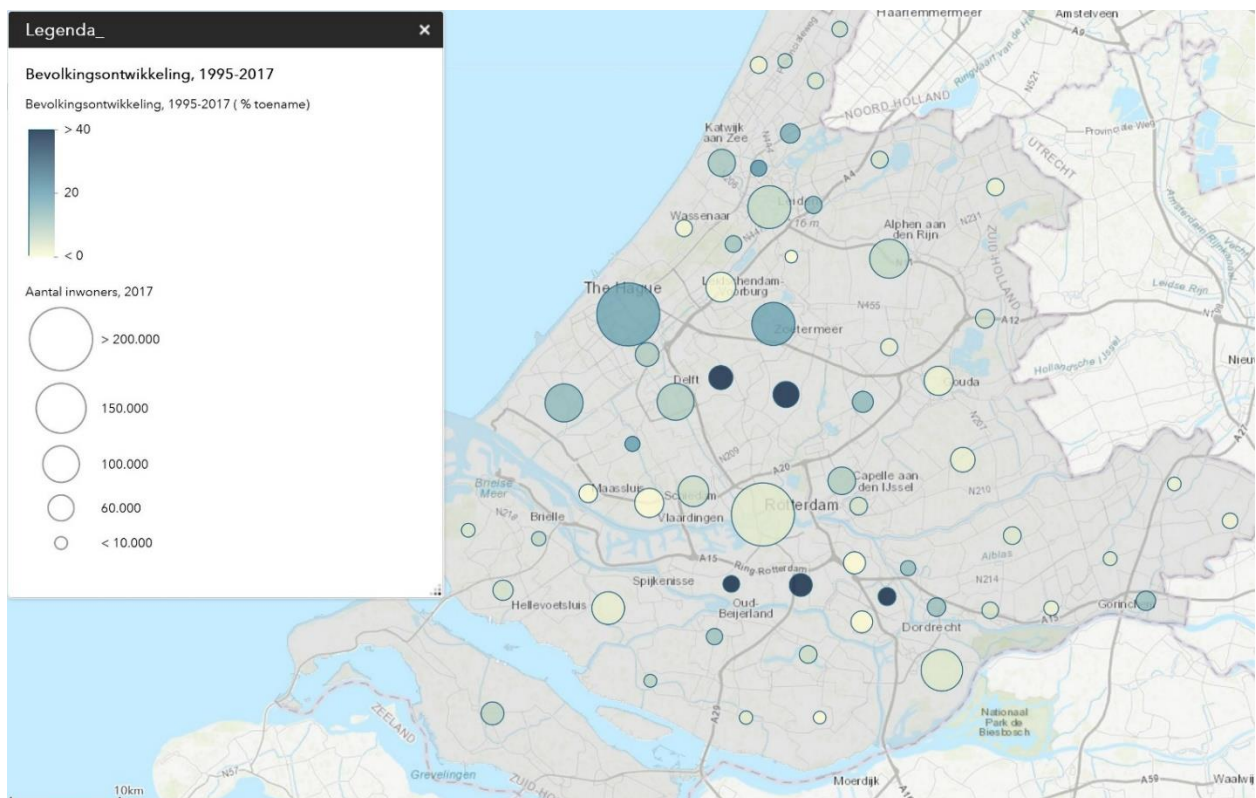
Afkomstig uit: Bijl e.a. (2017 red.), blz. 151

¹ Zie Bijl e.a. (2017 red.)

3 Geografische en demografische context

Zuid-Holland is een provincie met veel geografische en demografische contrasten. De verschillen zijn soms bewust gepland, maar vooral ook historisch zo gegroeid. Grote (studie)steden functioneren vaak als springplank voor jongeren die na studie en eerste baan zich in de kleinere gemeenten settelen. Meer landelijke gebieden fungeerden van oudsher als 'kraamkamer' waar veel (grote) gezinnen woonden. Er werden doorgaans meer kinderen geboren dan in de steden- dit is aan verandering onderhevig zoals we zullen laten zien. Immigranten starten van oudsher vaak in de steden, een deel stroomt op langere termijn ook door naar minder stedelijke gebieden.¹ Voormalige 'overlooptgemeenten' zijn uitgegroeid tot volwassen steden en hebben hun bevolkingssamenstelling in korte tijd zien veranderen. Nieuwe groeigemeenten hebben de voormalige 'overlooptfunctie' overgenomen. En het aantal inwoners met een migratieachtergrond is in de groeigemeenten sterk toegenomen.

figuur 3-1 Bevolkingsgroei 1995-2017

bron: CBS, bewerking RIGO

¹ Voor asielmigranten en sommige groepen arbeidsmigranten geldt dit wat minder. Asielmigranten worden gelijkmatig verspreid, maar vertrekken sneller uit meer landelijke gebieden richting de steden. Na verloop van tijd sub urbaniseert ook deze groep weer voor een deel. Sommige landelijke gemeenten zoals Westland trekken ook direct veel arbeidsmigranten aan.

In dit hoofdstuk brengen we in beeld hoe de gemeenten in demografisch opzicht van elkaar verschillen en hoe zich dit heeft ontwikkeld in de loop der jaren. Kennis van deze demografische en geografische context helpt bij het duiden van de sociaaleconomische verschillen, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

3.1 Bevolkingsgroei

Een van de opvallendste ontwikkelingen betreft de bevolkingsgroei in de verschillende gemeenten. Gemiddeld genomen is de bevolking sinds 1995 gegroeid, maar niet overal. Een vijftal gemeenten had in 2017 minder inwoners dan in 1995. Daartegenover staan een aantal gemeenten waar het aantal inwoners sinds 1995 ongeveer verdubbeld is, zoals Barendrecht (119 % groei) Pijnacker-Nootdorp (88%) en Lansingerland (78%). Deze beide extremen doen zich voor in de buurgemeenten van Rotterdam. Zie ook tabel 6-1 in de bijlage.

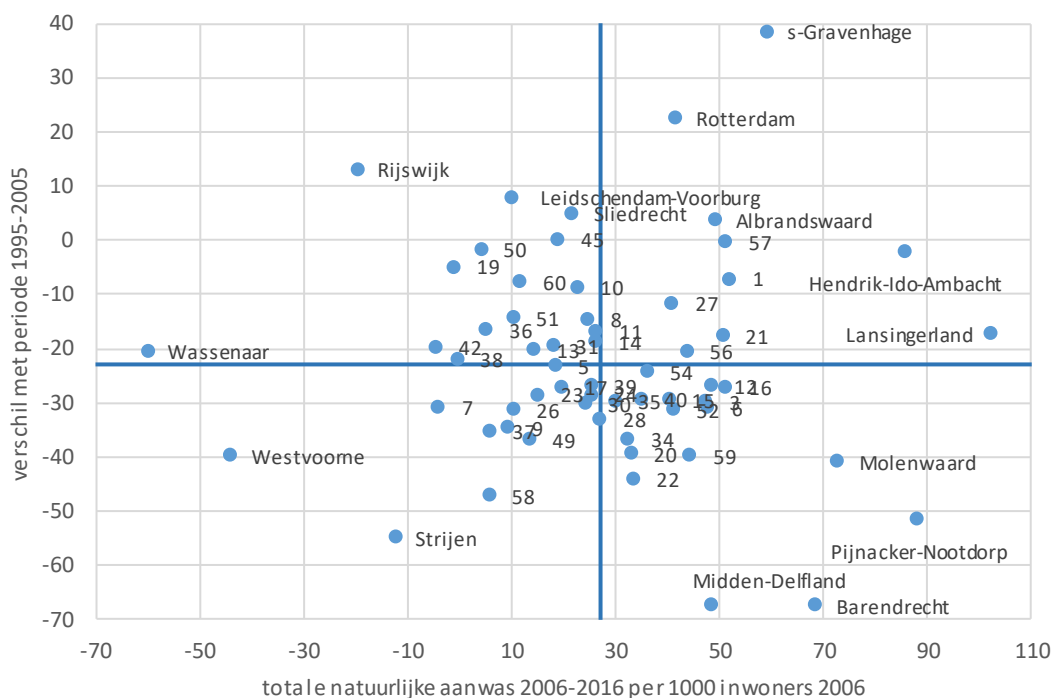
De extremen zijn voor een belangrijk deel erfenis van groeistuipen uit het recente en verdere verleden. Een geringe groei sinds 1995 is onder meer te zien in voormalige groeigemeenten Capelle aan den IJssel en Spijkenisse (thans gemeente Nissewaard). De jonge gezinnen van weleer zijn thans van middelbare leeftijd of daar voorbij. Kinderen gaan het huis uit, partners overlijden. Veel huishoudens die 1995 nog een groot gezin vormden, zijn gereduceerd tot één- en twee persoonshuishoudens. In gemeenten waar juist de afgelopen twee decennia fors gebouwd is voor de 'overloop' vanuit de grote steden, zoals Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland, is de bevolking hard gegroeid. Hier vestigden zich recentelijk veel jonge huishoudens die daar hun gezinnen nog altijd uitbreiden.

De babyboomers: 1945-1970

Op demografisch gebied leggen de mensen die zijn geboren tussen 1945 en 1970 een groot gewicht in de schaal. Hoewel de term 'babyboom' vaak wordt gebruikt voor de geboortepiek in de eerste jaren na de oorlog, bleef het aantal geboorten feitelijk tot eind jaren zestig hoog, om daarna, toen de eerste babyboomers zelf in de vruchtbare jaren waren aangeland, in korte tijd sterk te dalen.

Dit laatste had te maken met een combinatie van individualisering en de beschikbaarheid van de pil. Sinds die tijd is het gemiddeld aantal geboorten per vrouw niet meer gestegen. Het gevolg is dat er een grote groep Nederlanders uit de geboortejaren 1945-1970 kwantitatief en kwalitatief een stempel drukt op de samenleving, terwijl de invloed van de generaties daarna alleen al kwantitatief vooralsnog veel kleiner is. De kopgroep van de babyboomers is inmiddels de zeventig gepasseerd. Zij vormt het begin van een langgerekte vergrijzingsgolf, op termijn overgaand in een langgerekte sterftegolf.

figuur 3-2 Ontwikkeling relatieve natuurlijke aanwas (aantal geboorten minus sterfgevallen per 1000 inwoners) in de periode 2006-2016 en verschil met periode 1995-2005

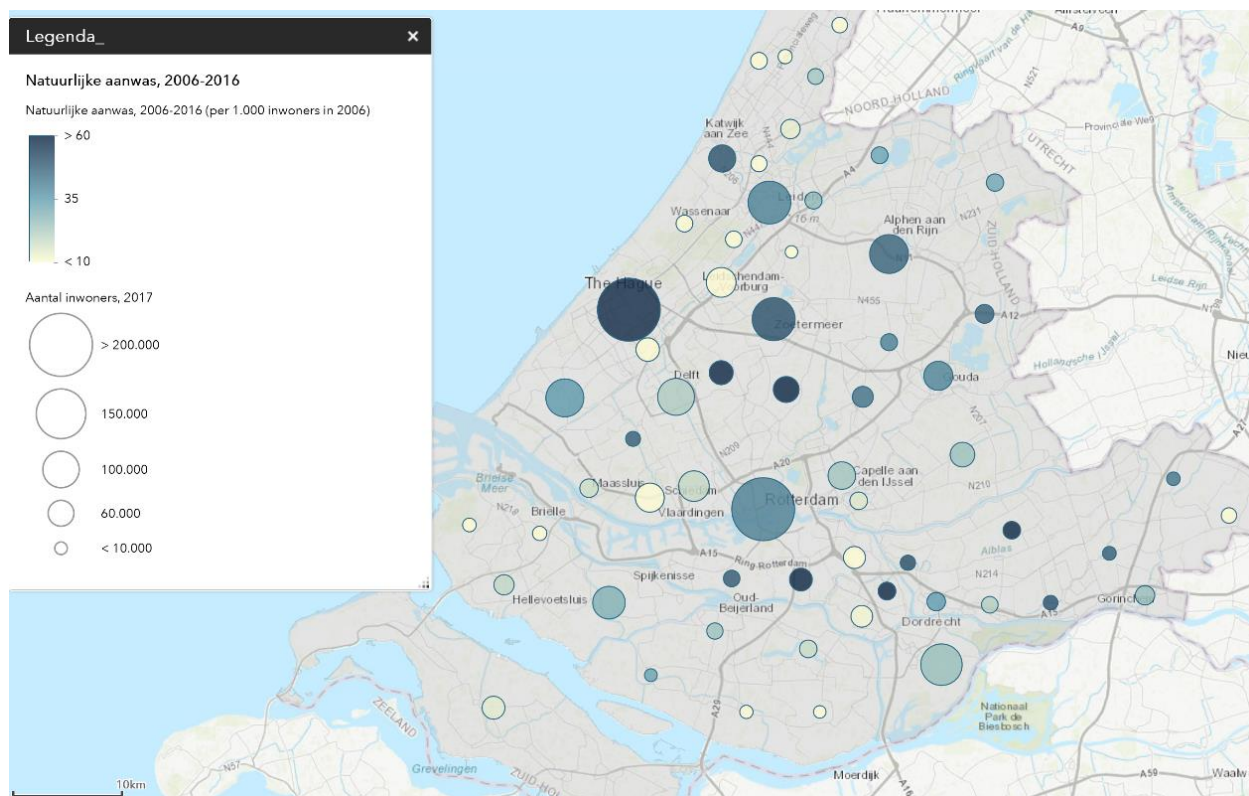
bron: CBS, bewerking RIGO

Natuurlijke aanwas

Door afname van het aantal geboorten en toenemende sterfte (vanwege de ouder wordende babyboomers; zie kader) neemt de 'natuurlijke aanwas' gemiddeld genomen af. In de meeste gemeenten is er nog wel sprake van een geboorteoverschot, maar in een aantal gemeenten, zoals Strijen, Westvoorne, Wassenaar, Noordwijk en Rijswijk is inmiddels sprake van een sterfteoverschot. In Rijswijk, dat ook een sterfteoverschot heeft, is de natuurlijke aanwas in de periode 2006-2016 - tegen de trend in - wel toegenomen ten opzichte van de voorgaande periode (1995-2005). Wat we hier zien is waarschijnlijk dat er onder de vergrijsde bevolking veel oudere huishoudens zijn 'opgeheven' (door sterfte alleenstaanden of verhuizing). Hun woningen zijn waarschijnlijk betrokken door nieuwe, jongere huishoudens die weer voor natuurlijke aanwas zorgen. Bij de gemeenten rechtsboven in figuur 3-2 zien we ook een toename van de natuurlijke aanwas. Dit zijn onder anderen de grote gemeenten Rotterdam en Den Haag.

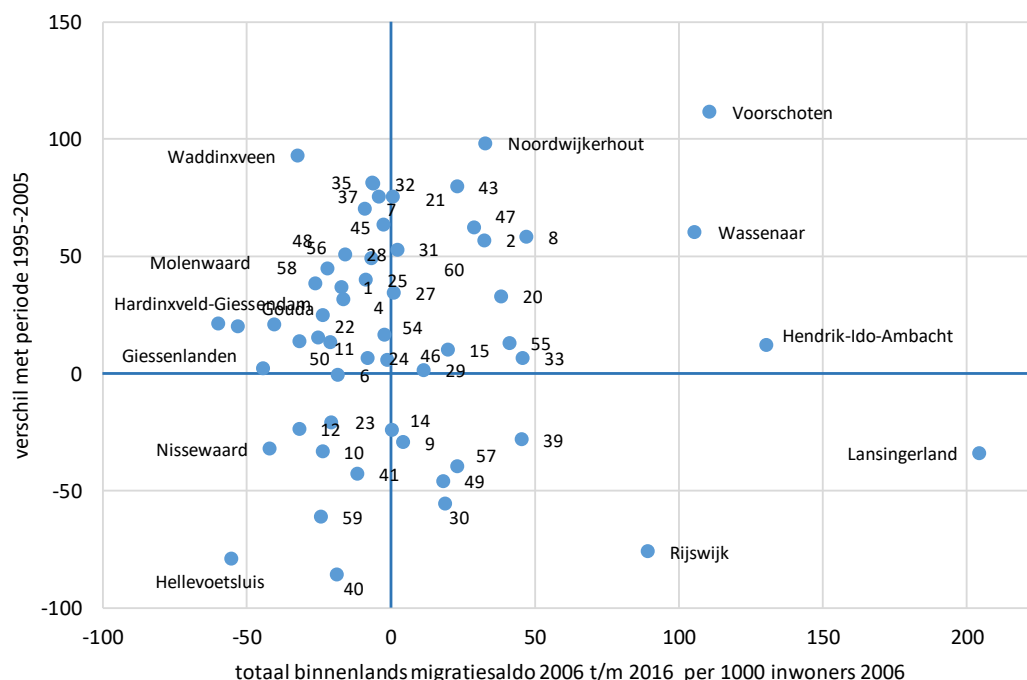
In een aantal van hun buurgemeenten (Leidschendam-Voorburg, Zoetermeer) is het geboorteoverschot slechts weinig gedaald en nog altijd positief.

figuur 3-3 Natuurlijke aanwas (aantal geboorten minus sterfgevallen per 1.000 inwoners) in de periode 2006-2016

bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-4 Relatief binnenlands migratiesaldo (totaal saldo vestiging en vertrek per 1.000 inwoners) in de periode 2006-2016 en verschil met voorgaande periode (1995-2005)¹

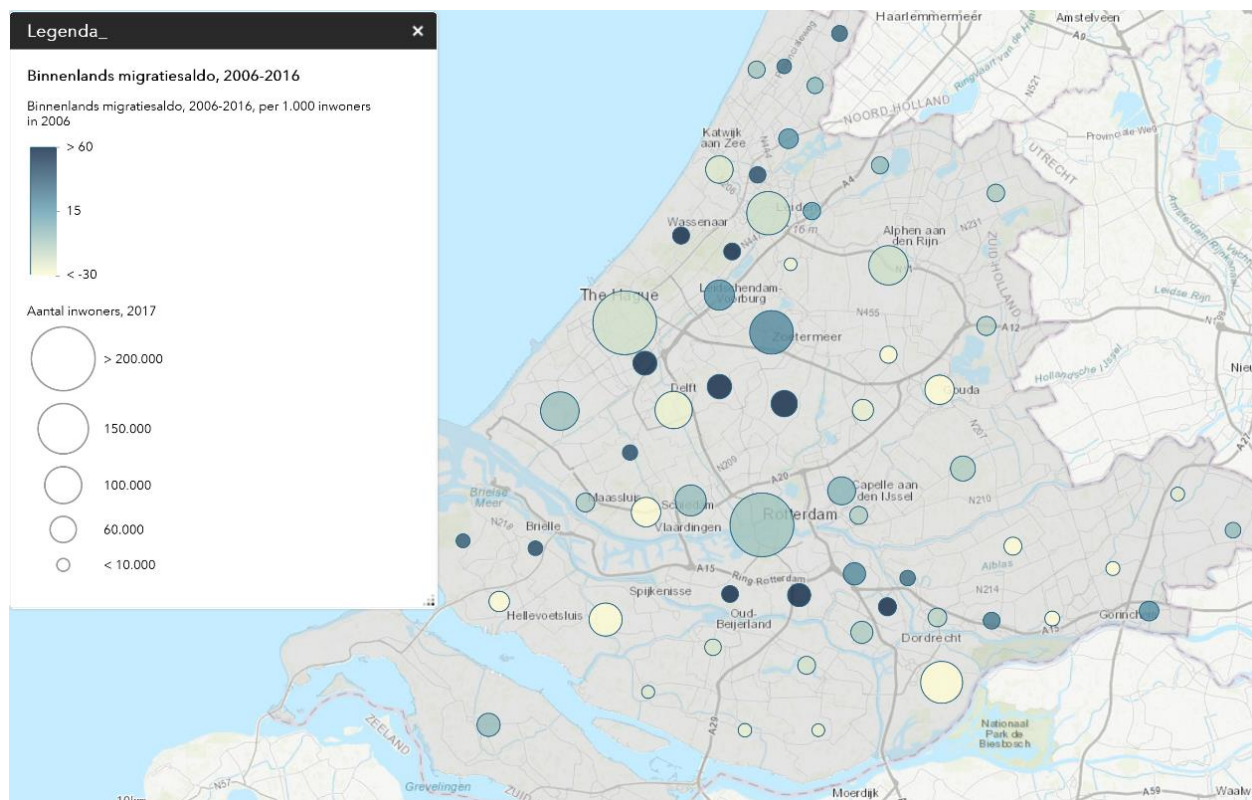
bron: CBS, bewerking RIGO

Binnenlandse migratie

Behalve door natuurlijke aanwas (die ook negatief kan zijn) worden omvang en samenstelling van de bevolking ook beïnvloed door migratie. In figuur 3-4 zien we dat er in de patronen voor binnenlandse verhuizingen weinig is veranderd sinds 1995, op een paar uitschieters na. Als we de periode 1995 t/m 2016 in twee tijdsblokken knippen, zien we dat de gemeenten die in de eerste helft van die periode netto veel vestigers hadden, dat in de tweede helft ook hadden. De verschillen zijn wel minder extreem geworden. Met andere woorden: gemeenten die relatief veel inwoners uit andere gemeenten aantrokken van 1995 tot en met 2005 (onder andere Barendrecht, Albrandswaard, Lansingerland, Rijswijk) zagen per saldo steeds iets minder vestiging in de periode daarna. Uit gemeenten waar per saldo inwoners vertrokken tussen 1995 en 2005 (onder andere Molenwaard, Gouda, Hellevoetsluis, Katwijk, Leiden en Waddinxveen) zijn in de periode 2006-2016 iets minder inwoners vertrokken.

¹ De gemeente Barendrecht valt buiten de grafiek met een waarde van 109 op de x-as en -622 op de y-as. Hier is het binnenlands migratiesaldo dus sterk teruggefallen ten opzichte van de periode 1995-2005. Ook Albrandswaard (138; -210) valt buiten de grafiek.

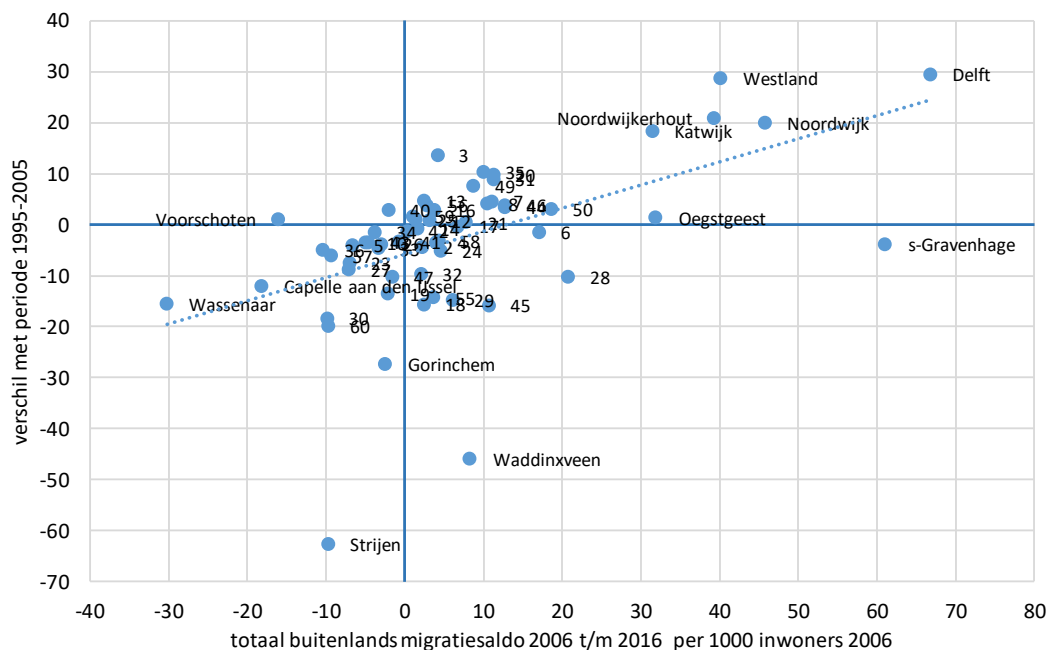
figuur 3-5 Relatief binnenlands migratiesaldo (totaal saldo vestiging en vertrek per 1.000 inwoners) in de periode 2006-2016

bron: CBS, bewerking RIGO

Een beperkt aantal gemeenten veranderden van positie. Gemeenten als Zuidplas, Hellevoetsluis en Oud-Beijerland die in de periode 1995 t/m 2005 per saldo nog vestigers aantrokken, lieten in de periode erna per saldo vertrek zien. Dit kan te maken hebben met een golf van vertrekkende jongeren die het nest verlaten om te studeren, na een periode van veel nieuwbouw, waarin veel jonge gezinnen zich vestigden. Bij een aantal andere gemeenten zien we het tegenovergestelde: van gemeenten waar per saldo inwoners vertrokken zijn zij veranderd in gemeenten die een positief vestigingssaldo hebben. Dit zijn onder anderen: Ridderkerk en Noordwijkerhout. De grote steden Rotterdam en Den Haag (nummer 45 respectievelijk 2 in de grafiek) hebben hun vestigingssaldi met het binnenland in de periode 2006-2016 zien toenemen in vergelijking met de periode daarvoor.

figuur 3-6 Relatief buitenlands migratiesaldo (totaal saldo vestiging en vertrek per 1.000 inwoners) in periode 2006-2016 en verschil met periode 1995-2005

bron: CBS, bewerking RIGO

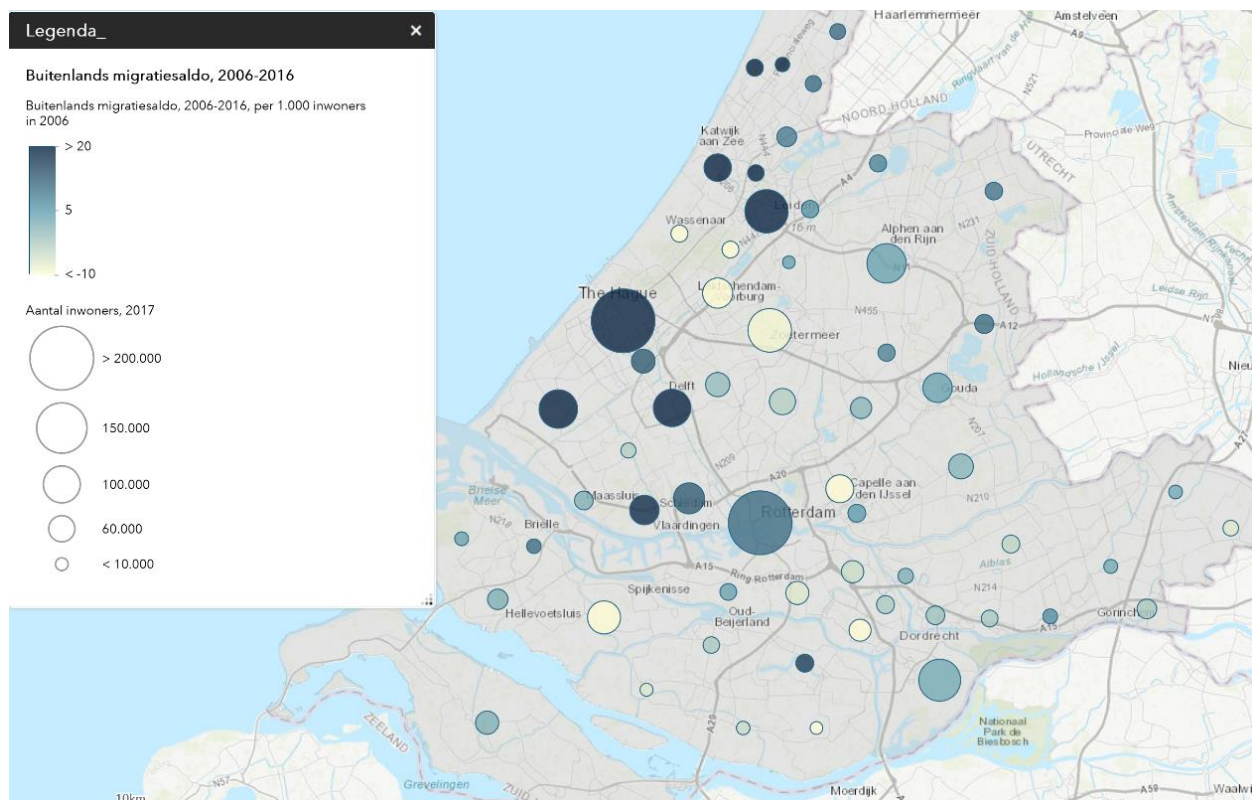
Buitenlandse Migratie

Buitenlandse migratie vormt in vergelijking met de binnenlandse migratie voor de meeste Zuid-Hollandse gemeenten maar een kleine stroom in de verhuizingen. Maar nationaal neemt het belang van immigratie voor de bevolkingsgroei toe omdat de natuurlijke aanwas afneemt¹. Gemiddeld² vestigden zich van 1995 tot en met 2016 per saldo in totaal 34 per 1000 nieuwe inwoners uit andere gemeenten, tegenover 16 uit het buitenland. Vooral de grote steden en de kustgebieden laten veel netto vestiging uit het buitenland zien. Uit Wassenaar en een aantal gemeenten ten zuiden van Rotterdam -vooral oude groeikernen'- is er een redelijk consistent netto vertrek naar het buitenland.

¹ CBS (2017c)

² Ongewogen gemiddelde: niet gecorrigeerd voor aantal inwoners gemeenten.

figuur 3-7 Relatief buitenlands migratiesaldo (totaal saldo vestiging en vertrek per 1000 inwoners) in periode 2006-2016

bron: CBS, bewerking RIGO

Het buitenlands migratiesaldo laat grote schommelingen zien. Per jaar vestigen zich per saldo tussen de 10.000 en 12.000 vanuit het buitenland in Zuid-Holland (dit kunnen ook terugkerende Nederlanders zijn). Maar weinig gemeenten zijn over de tijd veranderd van immigratiegemeente in een emigratiegemeente of andersom. Alleen Strijen is duidelijk van een netto immigratie- naar emigratiegemeente veranderd. In figuur 3-6 te zien dat de verschillen wel iets groter zijn geworden in de loop der tijd. Gemeenten die netto immigratiegemeenten waren zoals Delft en Westland, zagen over het algemeen een toename in het relatief immigratieoverschot (kwadrant rechtsboven). Gemeenten zoals Wassenaar die een netto emigratiegemeente zijn, zagen het emigratieoverschot over het algemeen toenemen (kwadrant linksonder in figuur 3-6).

3.2 Bevolkingssamenstelling naar leeftijd

De diverse componenten van de bevolkingsdynamiek (natuurlijke aanwas, migratie) en ook veroudering van de zittende bewoners resulteren in een veranderende omvang en samenstelling van de bevolking. Van jaar op jaar is er niet veel verschil te merken, maar over een langere periode bezien kan dat wel het geval zijn.

Een invloedrijke lange-termijnontwikkeling is de vergrijzing. In figuur 2-8 zien we dat oudere huishoudens wat meer aan de grenzen van de provincie wonen. In de studiesteden (Rotterdam, Den Haag, Delft en Leiden) wonen veel (studerende) jongeren. Ouderen zijn daardoor relatief ondervertegenwoordigd in de grote studiesteden. Gemeenten die recentelijk veel gebouwd hebben, zoals Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp, hebben ook relatief weinig

ouderen omdat vooral jonge gezinnen zich in de nieuwbouw vestigen (zie ook paragraaf 3.5).

65-plussers

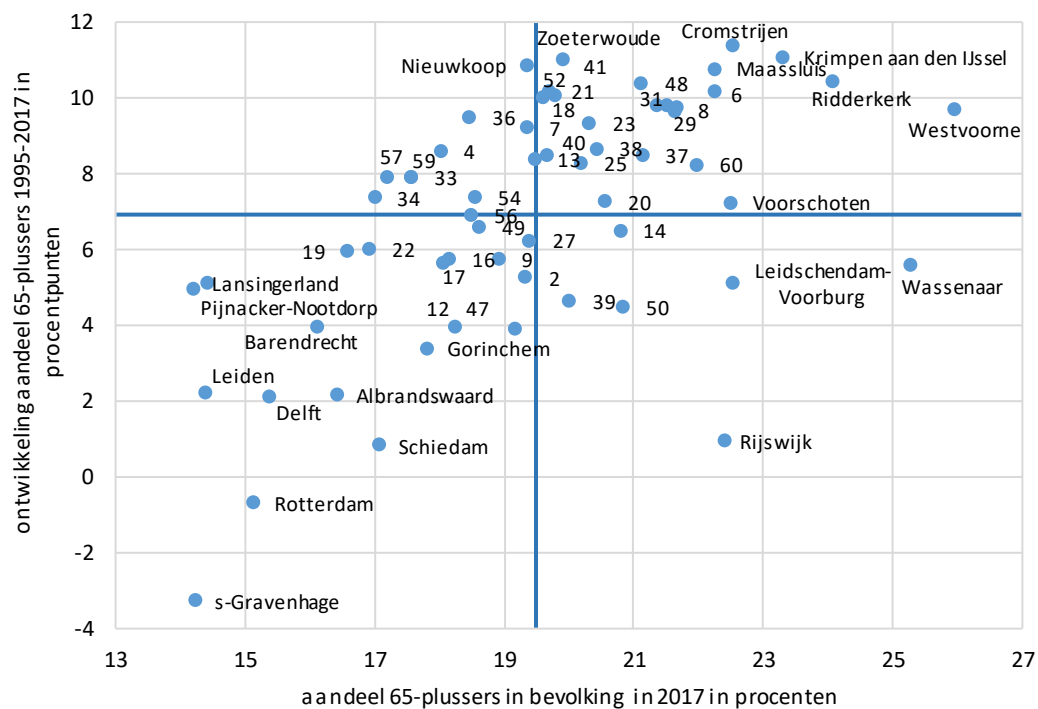
Het aandeel ouderen is vrijwel overal toegenomen, behalve in de twee grote steden Rotterdam en Den Haag, waar hun aandeel -tegen de trend in- juist is afgenomen. In veel andere (middel)grote gemeenten, zoals Schiedam, Delft en Rijswijk, die in 1995 nog relatief 'grijs' waren, zien we een zeer beperkte toename van het aandeel ouderen (figuur 3-8). De sterkste toename zien we in de gemeenten rondom Alphen aan den Rijn en ten zuiden en oosten van Rotterdam (zie figuur 3-10). In het laatste geval gaat het voor een deel om voormalige groeikernen van Rotterdam zoals Nissewaard en Krimpen aan den IJssel die voorheen een erg jonge bevolking hadden. Nu de jonge vestigers van weleer in de lege-nestfase komen, krijgen zij een meer 'normale' leeftijdsamenstelling. Wat we zien is een momentopname in de 'groeicyclus' van nieuwbouwwijken. Door de schaal van de woningbouw in de groeikernen van de jaren '70, speelt dat hier ook op gemeenteniveau.

Op in andere gemeenten kan een dergelijke groeicyclus ook spelen, maar dan op het niveau van kleinere wijken en buurten of kleine woonplaatsen. Tijdens een groeistuij groeit het aantal inwoners snel. Niet alleen door vestiging, maar ook door geboorten. Enkele decennia later verlaten deze kinderen het huis, overlijden partners en treedt er bevolkingskrimp op. Nog veel later zijn bewoners die zich tijdens de 'groeistuij' gevestigd hebben oud geworden en volgt er een sterftegolf. De woningen die hierdoor vrijkomen worden dan betrokken door nieuwe jonge huishoudens, waardoor de wijk of buurt weer verjongt.

Over het algemeen is de toename van 65-plussers minder groot in gemeenten waar al een oververtegenwoordiging was (er is een 'verzadigingspunt' bereikt) en is de toename het sterkst waar voorheen een ondervertegenwoordiging was. De rangorde in aandeel 65-plussers is daarmee sterk veranderd. Wassenaar en Rijswijk behoren nog altijd tot de meest vergrijsde gemeenten, maar zijn ingehaald door Westvoorne, Krimpen aan den IJssel en Ridderkerk. Den Haag is tegenwoordig een van de minst vergrijsde gemeenten. Den Haag is van de gemeente met het twee-na-grootste aandeel 65-plussers gezakt naar de gemeente met het één-na-kleinste aandeel (na Pijnacker-Nootdorp). Dit kan niet alleen verklaard worden door de bouw van de grote VINEX-wijken Ypenburg, Leidscheveen en Wateringse Veld, die veel jonge huishoudens aangetrokken hebben; het aantal 65-plussers is in Den Haag niet alleen relatief, maar ook in absolute aantallen afgenomen (zie tabel 6-5 in de bijlage).

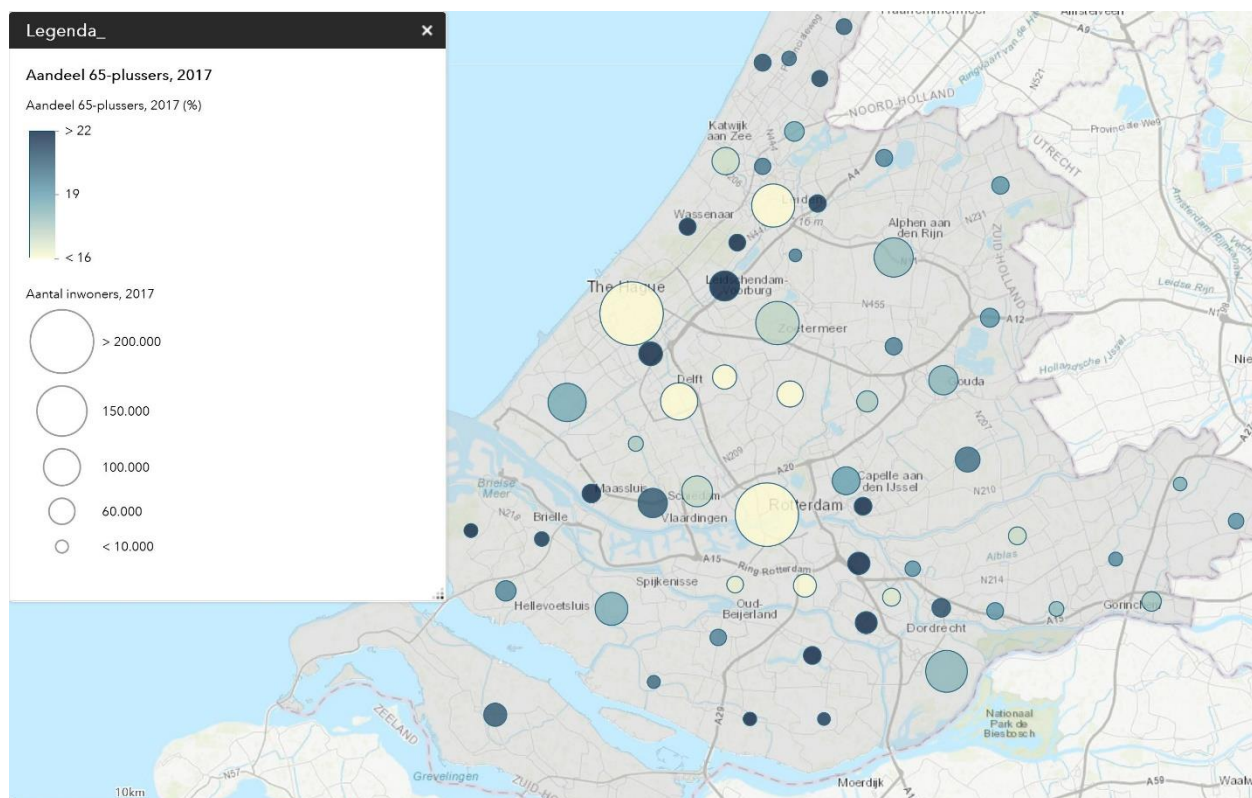
Het beleid van extramuralisering -het langer zelfstandig thuis wonen van ouderen, hulpbehoevenden van jong t/m oud- zorgt er voor dat mensen langer thuis blijven wonen. Dit heeft tot gevolg dat minder ouderen naar verzorgingshuizen in de grotere plaatsen verhuizen en langer in kleine gemeenten blijven wonen. Opvallend is dat de gemeenten met de meeste 65-plussers vooral kleine gemeenten langs de kust zijn of ten zuidoosten van Rotterdam liggen, waaronder de Drechtsteden en gemeenten in de Hoeksche Waard. Dit kan te maken hebben met de aantrekkingskracht van bepaalde plaatsen op welgestelde gepensioneerden, maar ook de vestigingsgeschiedenis. Daarnaast kan er in sommige gemeenten spelen dat in dunbevolkte buurgemeenten weinig zorginstellingen voor ouderen zijn. Men moet dan noodgedwongen naar wat grotere plaatsen verhuizen.

figuur 3-8 Aandeel 65-plussers, 2017, en ontwikkeling daarvan sinds 1995

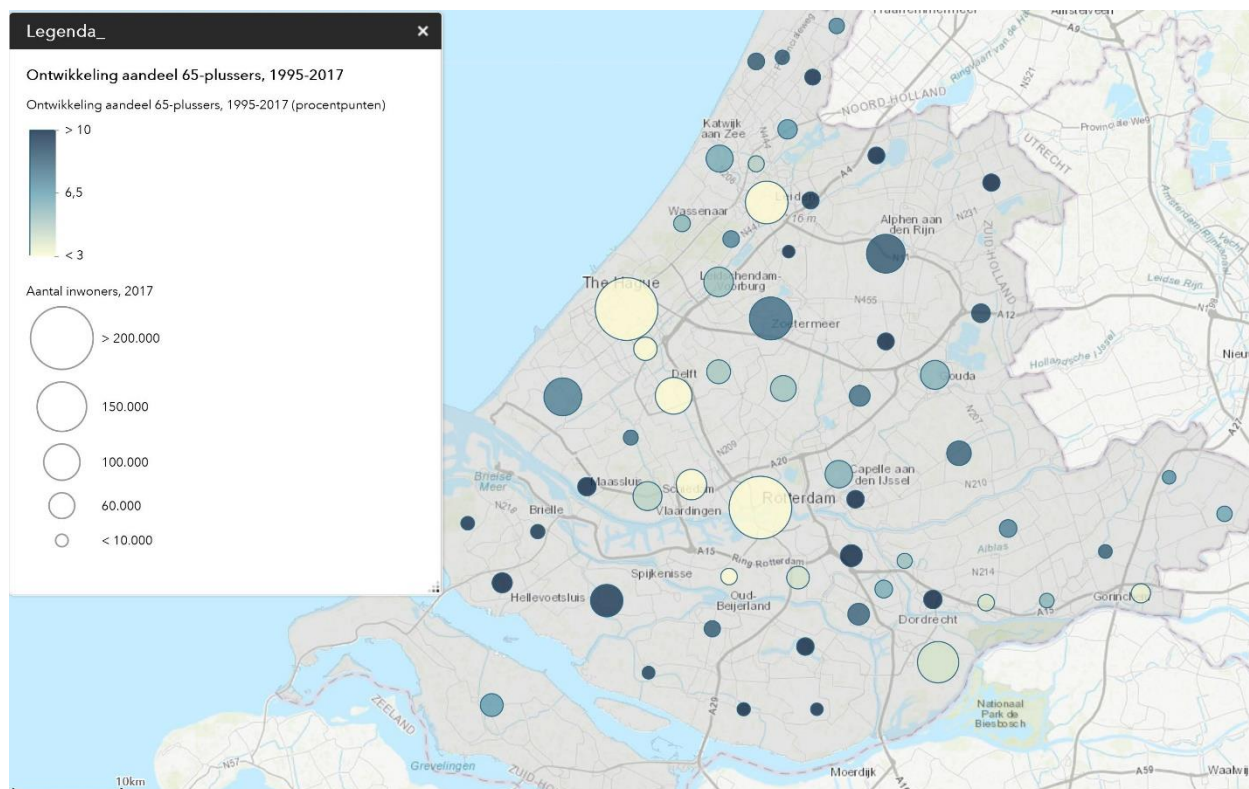
bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-9 Aandeel 65-plussers, 2017

bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-10 Ontwikkeling aandeel 65-plussers, 1995-2017

bron: CBS, bewerking RIGO

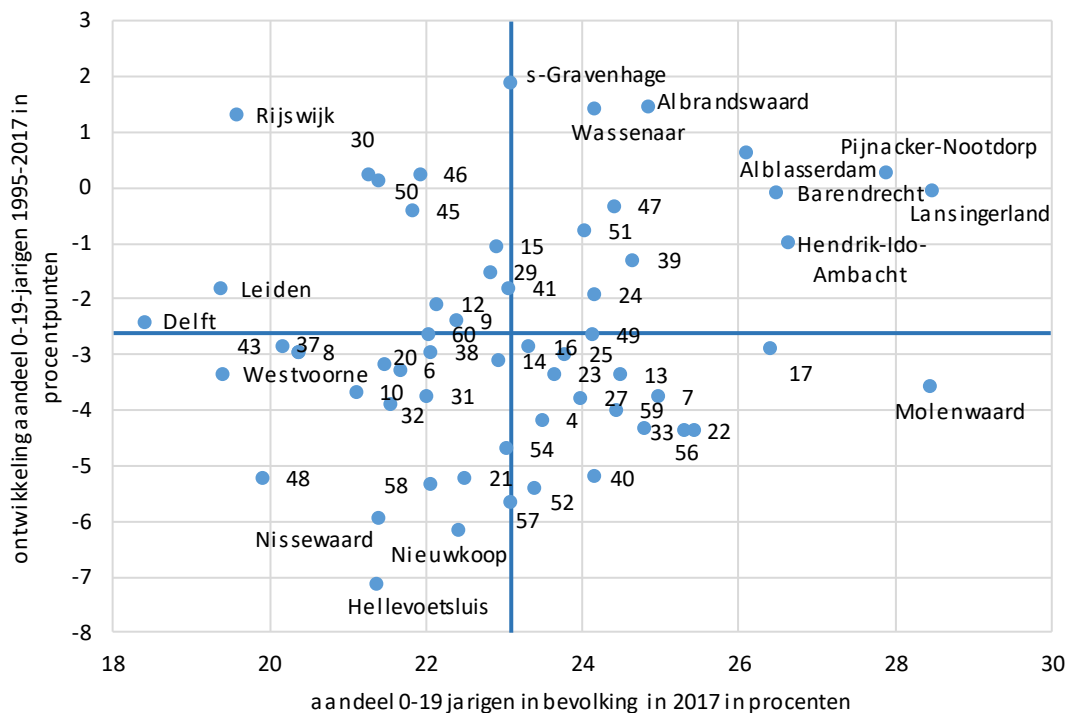
0-19-jarigen

Het aandeel inwoners jonger dan twintig verschilt ook sterk per gemeente. Die verschillen worden echter kleiner. Over het algemeen neemt het aandeel van deze leeftijdsgroep af. Enerzijds komt dat door de relatieve daling van het aantal geboortes. Anderzijds leven mensen steeds langer, waardoor het aandeel ouderen toeneemt en het aandeel kinderen ook zou afnemen wanneer de geboortecijfers gelijk zouden blijven. Hun aantal neemt in sommige gemeenten ook in absolute zin af door daling van het aantal geboorten. In gemeenten waar al weinig kinderen werden geboren of waar weinig jonge gezinnen heen verhuisden, zoals de studiesteden Leiden en Delft, is de daling van het aandeel geringer dan in gemeenten waar het aandeel van de 0-19-jarigen in het verleden relatief groot was, zie figuur 3-11. Er is daar ook minder daling van het aandeel mogelijk. De veranderingen zijn wel minder groot dan bij het aandeel 65-plussers, waar de verhoudingen zich om lijken te keren. In het geval van de 0-19-jarigen is er meer sprake van convergentie.

In 1995 waren het vooral landelijke gemeenten die bekend stonden/staan om hun orthodox-protestantse bevolking (Molenwaard, Katwijk, Zederik, Oud-Beijerland en Hardinxveld-Giesendam) waar veel kinderen woonden. In 2017 staat Molenwaard nog steeds in de top van gemeenten met het grootste aandeel 0-19-jarigen, maar zijn het verder vooral gemeenten die recent veel jonge gezinnen hebben aangetrokken, zoals Lansingerland, Pijnacker-Nootdorp, Hendrik-Ido-Ambacht en Barendrecht. In onder meer Nissewaard en Hellevoetsluis nam het aantal inwoners onder de twintig relatief sterk af. De hier opgegroeide jeugd is voor een deel weggetrokken en er zijn minder jonge gezinnen voor in de plaats gekomen om

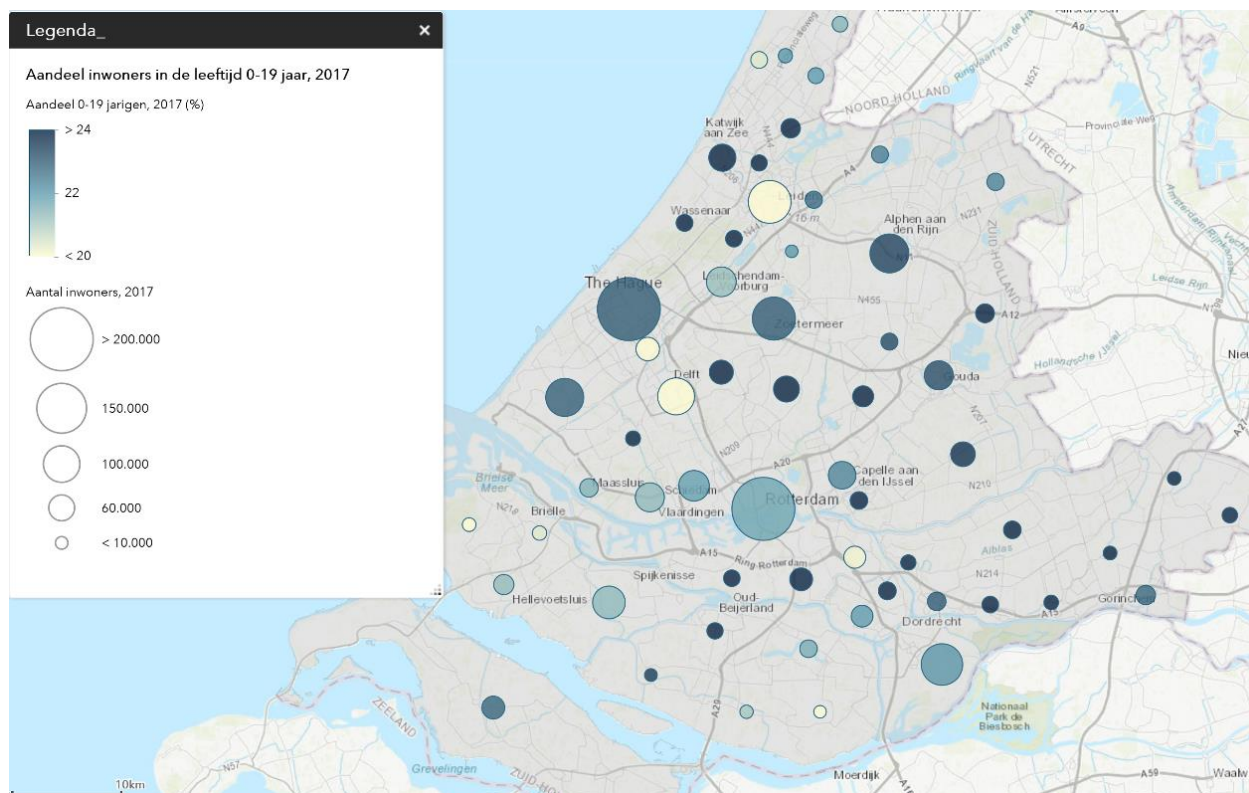
dit 'verlies' goed te maken. In gemeenten waar veel orthodox-protestanten wonen, worden nog steeds relatief veel kinderen per vrouw geboren. Echter door het wegtrekken van met name jonge vrouwen (zie volgende paragraaf), zijn er steeds minder vrouwen in de vruchtbare leeftijd die deze kinderen voort kunnen brengen. Daardoor daalt hier het aandeel kinderen vrij snel.

figuur 3-11 Aandeel 0-19-jarigen, 2017, en ontwikkeling daarvan sinds 1995

bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-12 Aandeel 0-19-jarigen, 2017

bron: CBS, bewerking RIGO

Segregatie leeftijdsklassen

In tabel 3-1 is de ontwikkeling van de segregatie-index weergegeven voor diverse bevolkingsgroepen tussen 1995 en 2017. Dit vat een aantal structurele veranderingen over de lange termijn samen. Te zien is dat senioren op het schaalniveau van gemeenten minder gesegregeerd wonen dan in het verleden, hetgeen vooral is te verklaren door de vergrijzing. Er zijn inmiddels zo veel 65-plussers dat ze bijna niet meer gesegregeerd *kunnen* wonen. In steeds meer plaatsen wordt de aanwezigheid van 65-plussers en ook 80-plussers een alledaags verschijnsel. Overigens geldt voor leeftijd dat verschuivingen ook ontstaan door het ouder worden van inwoners. Gemeenten groeien niet allemaal in hetzelfde constante tempo. Waar in de jaren 70 en 80 veel gebouwd is, was de bevolking lange tijd relatief jong, nu zijn veel van de vestigers uit die tijd de 65 gepasseerd. Waar veel 65-plussers woonden in 1995, zullen veel bewoners zijn overleden, in hun woningen zijn jongere huishoudens getrokken.

Jongeren tussen de 20 en de 25 jaar daarentegen zijn meer gesegregeerd geraakt. In tegenstelling tot de ouderen is hun aantal niet toegenomen. Doordat opgegroeide jeugd naar de steden is getrokken en daar deels is blijven hangen, zijn ze ongelijker verdeeld dan in het verleden.

De verdeling van mannen en vrouwen is redelijk evenwichtig, met een segregatie-index van slechts 1% voor zowel mannen als vrouwen. Maar als dit wordt uitgesplitst naar leeftijdsgroep zijn de verschillen groter. Vrouwen vormen een steeds groter deel van de studentenpopulatie, aan de universiteiten vormen zij inmiddels een meerderheid (uitgezonderd de

technische universiteiten). Uit gemeenten zonder universiteit zijn jonge vrouwen eerder geneigd te vertrekken dan jonge mannen en blijven (dus) relatief meer jonge mannen achter. Door deze ontwikkeling is de segregatie van zowel jonge vrouwen als jonge mannen ook in Zuid-Holland toegenomen. Door de specialisaties van de universiteit in Leiden en Delft, groeien deze twee steden ook meer uit elkaar wat betreft de man-vrouwverhouding. In Delft zijn er inmiddels 165 mannen op elke 100 vrouwen in de leeftijdsgroep 20-30 jaar; in Leiden is de verhouding 85 mannen op elke 100 vrouwen in deze leeftijdsgroep. De buurgemeenten van deze steden volgen dat patroon. In Rotterdam en Den Haag zijn de jonge vrouwen ook oververtegenwoordigd, maar niet zo sterk als in Leiden.

In tabel 3-1 is te zien hoe de segregatie-index voor verschillende leeftijdsklassen naar geslacht zich heeft ontwikkeld tussen 1995 en 2017. Een blauwe kleur in de rechter kolom geeft aan dat de segregatie van deze groep is afgenomen: men woont gelijkmatiger verspreid over de zestig Zuid-Hollandse gemeenten. Een rode kleur wijst op toenemende segregatie.

tabel 3-1 Segregatie-index¹ voor diverse bevolkingscategorieën, berekend over zestig Zuid-Hollandse gemeenten

bevolkingscategorie	1995	2017	ontwikkeling
kinderen 0-4 jaar	5%	4%	0%
kinderen 0-19	6%	5%	-1%
jongeren 20-25 jaar	7%	11%	4%
bevolking 25-45 jaar	2%	6%	4%
bevolking 45-65 jaar	4%	3%	0%
ouderen 65+	9%	7%	-3%
ouderen 80+	14%	7%	-6%
vrouwen	1%	1%	0%
mannen	1%	1%	0%
vrouwen 20-30 jaar	6%	11%	5%
mannen 20-30 jaar	6%	10%	4%
vrouwen 30-40 jaar	3%	6%	3%
mannen 30-40 jaar	3%	7%	4%
vrouwen 40-60 jaar	4%	3%	-1%
mannen 40-60 jaar	3%	2%	-1%
vrouwen 60 +	9%	6%	-3%
mannen 60+	6%	7%	0%

bron: CBS, bewerking RIGO

3.3 Bevolking naar migratieachtergrond

Een van de invloedrijkste veranderingen in de bevolkingssamenstelling van de afgelopen decennia, naast de vergrijzing, is de sterke toename van het aantal inwoners met een migratie-achtergrond. Deze groei is niet gelijkmatig geweest. In de grote gemeenten Rotterdam en Den Haag heeft in 2017 meer dan de helft van de inwoners een migratie-achtergrond. In plattelandsgemeente Zederik is dat minder dan 5%.

¹ De segregatie-index geeft aan hoeveel procent van de groep moet verhuizen voor een evenredige spreiding. Zie paragraaf 0 voor meer toelichting.

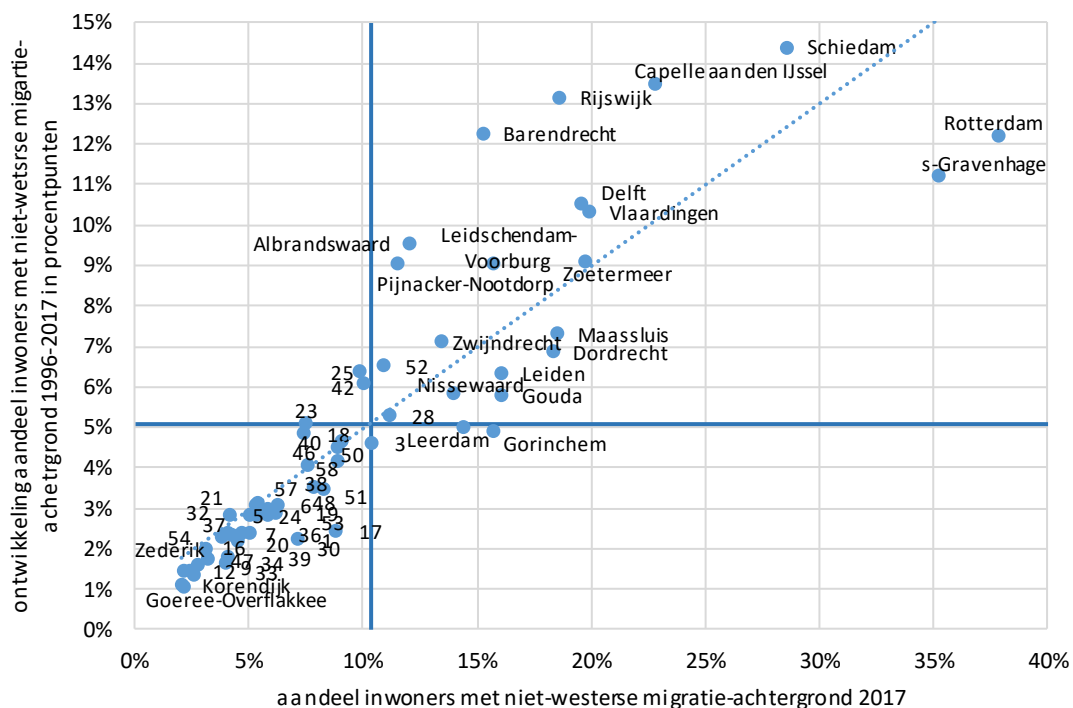
In figuur 3-13 is zichtbaar dat de groei van het aandeel inwoners (in procentpunten) van niet-Westerse herkomst min of meer evenredig is met het al aanwezige aandeel. In gemeenten linksboven de schuine lijn was de groei meer dan evenredig, in gemeenten rechtsonder minder dan evenredig. Voor de groep inwoners met Westerse migratieachtergrond is het verband minder sterk, zie figuur 3-15. Hun groei was soms ook sterk in gemeenten waar zijn in 1996 nauwelijks vertegenwoordigd waren, zoals Westland, Noordwijkerhout en Pijnacker-Nootdorp. Vermoedelijk gaat het hier op de vestiging van inwoners uit Midden- en Oost-Europa die in de glastuinbouw of bollenteelt werken. In en rondom Den Haag, Delft en Leiden kan de groei van het aandeel inwoners met een Westerse migratieachtergrond ook te maken hebben met de groei van internationale kennisinstellingen die veel buitenlandse kenniswerkers aantrekken.

In een aantal gemeenten, zoals Alblasterdam, Krimpen aan den IJssel, Zoetermeer en Voorschoten is het aandeel inwoners met Westerse migratieachtergrond afgenomen. De reden hiervan is niet meteen duidelijk. Het hoeft niet te betekenen dat er sprake is van vertrek van inwoners met een westerse migratie-achtergrond. In Zoetermeer en Alblasterdam komt dit omdat andere bevolkingsgroepen veel sterker groeiden. Die andere groepen vormen daardoor relatief een grotere aandeel, het aandeel inwoners met een westerse migratieachtergrond wordt daardoor automatisch kleiner. In Voorschoten en Krimpen aan de IJssel gaat het ook om een absolute afname van het aantal inwoners met een westerse migratie-achtergrond. Het gaat hier om kleine aantallen die een toevallige verhuizing kunnen weerspiegelen (zie ook tabel 6-8 in Bijlage 2). Het is ook mogelijk dat het hier gaat om generatiewisselingen: dat de eerste generatie van bepaalde grote groepen Westerse migranten, bijvoorbeeld mensen geboren in voormalig Nederlands-Indië- die in de CBS-statistiek ook vallen onder de bevolking met een 'westerse migratie-achtergrond'- langzaam uitsterft en nazaten van de derde generatie (kleinkinderen) in de statistieken als 'autochtoon' worden beschouwd.

De groei van inwoners met een migratie-achtergrond was het kleinst in gemeenten waar zij al ondervertegenwoordigd waren. Dit zijn vooral landelijke gemeenten met grote orthodox-protestantse gemeenschappen, zoals Zederik, Korendijk en Goeree-Overflakkee. Het feit dat het aandeel van inwoners met een migratie-achtergrond hier relatief laag is gebleven, heeft hier ook te maken met het feit dat de autochtone bevolking in dit soort gemeenten vooral nog groeit door relatief hoge geboortecijfers, die nog altijd boven de 'vervangingswaarde' van 2,1 kinderen per vrouw liggen. In de grote gemeenten groeit het aandeel inwoners met een migratie-achtergrond ook sterk door een absolute daling van het aantal autochtonen (in de provincie als geheel van 2,6 miljoen in 1996 naar 2,5 miljoen in 2017). Zelfs als het *aantal* inwoners met een migratie-achtergrond niet zou groeien, neemt hun *aandeel* daardoor toe.

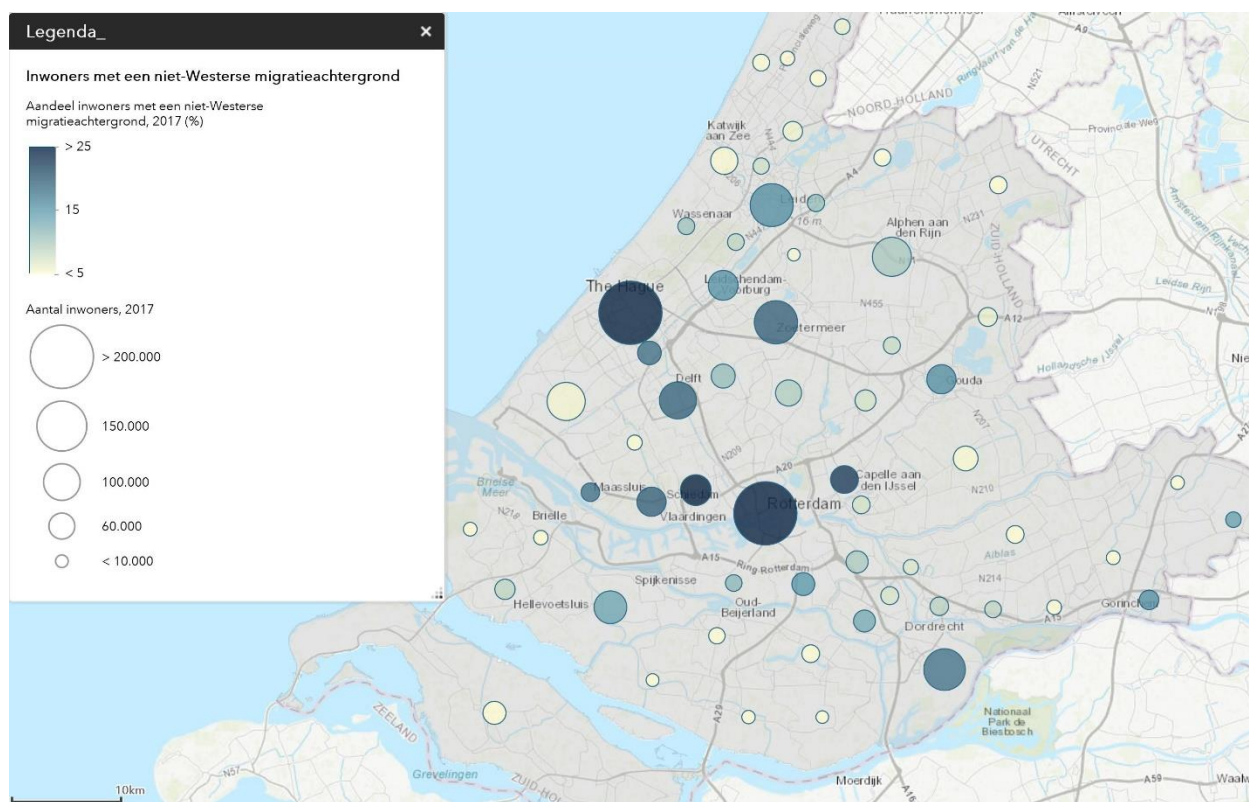
De segregatie-index voor inwoners met een niet-Westerse migratie-achtergrond is afgenomen: in 1997 had 39% van hen naar een andere gemeente moeten verhuizen voor een gelijkmatige verdeling. In 2017 was dat afgenomen tot 35%. Voor inwoners met een Westerse of autochtone achtergrond is de segregatie juist iets toegenomen van respectievelijk 15% naar 17% en 29% naar 32 %. De toegenomen segregatie van autochtonen heeft deels te maken met een daling van het absolute aantal.

figuur 3-13 Ontwikkeling aandeel inwoners met niet-Westerse migratieachtergrond

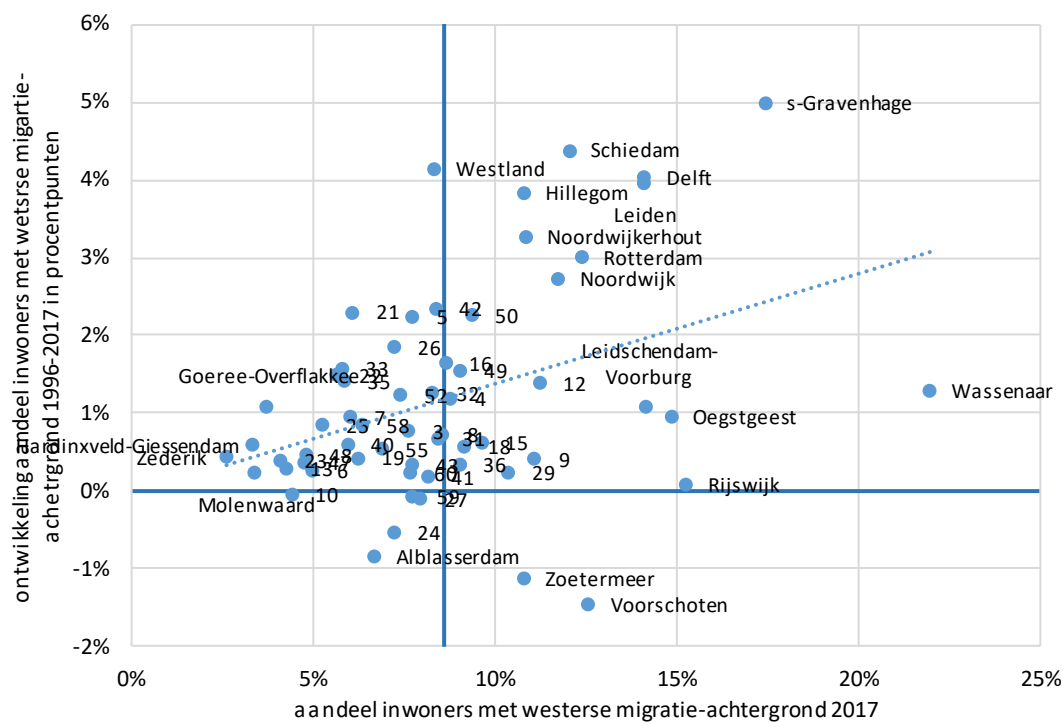
bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-14 Aandeel inwoners met een niet-Westerse migratieachtergrond, 2017

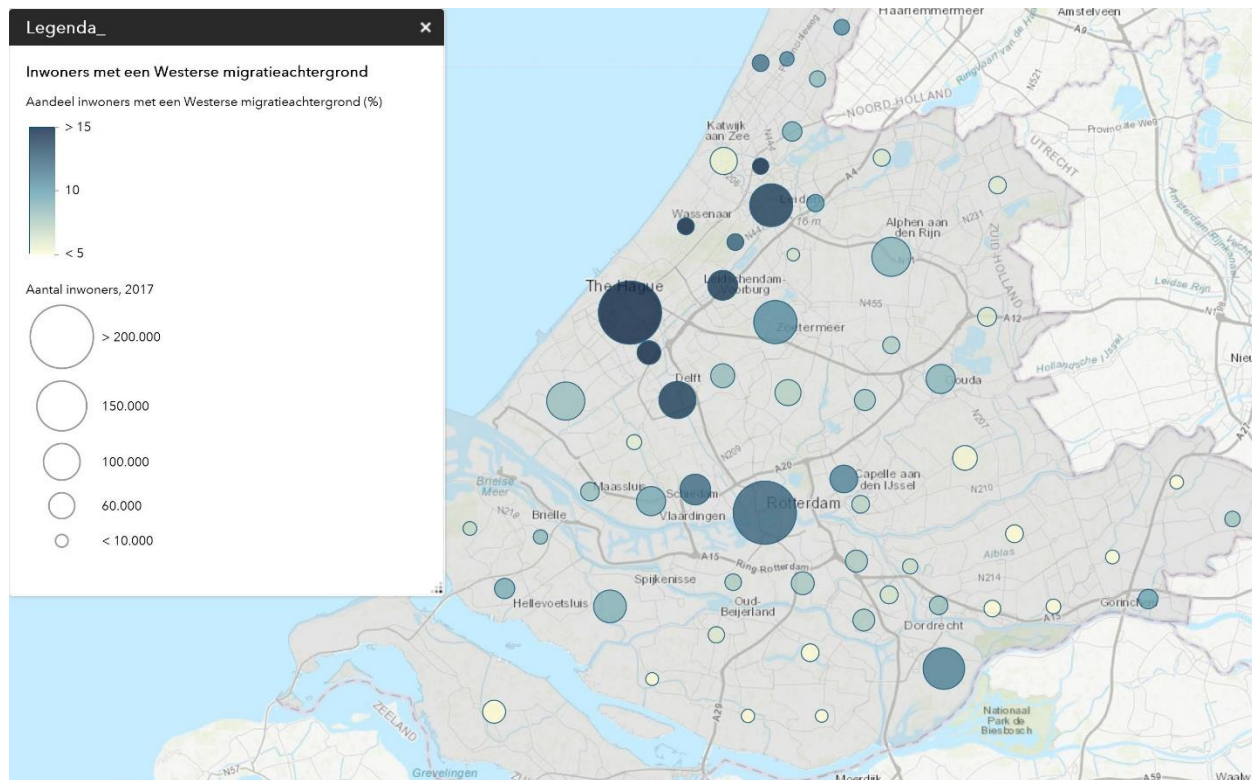
bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-15 Ontwikkeling aandeel inwoners met Westerse migratieachtergrond, 2017

bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-16 Aandeel inwoners met een Westerse migratieachtergrond

bron: CBS, bewerking RIGO

3.4 Grootte van het huishouden

De huishoudens zijn gemiddeld wat kleiner geworden tussen 1995 en 2017¹. De afname van de gemiddelde huishoudgrootte zien we in bijna alle Zuid-Hollandse gemeenten, met uitzondering van Den Haag. Nederlanders krijgen steeds minder kinderen, blijven langer alleenstaand, er wordt meer gescheiden, ouderen blijven steeds langer leven in een huishouden waar de kinderen al weg zijn. Daartegenover staat dat jongeren steeds later het ouderlijk huis verlaten.²

In de steden wonen over het algemeen wat meer alleenstaanden en minder grote gezinnen. Dit komt omdat in de steden wat meer (studerende of werkende) jongeren op zichzelf wonen die (nog) geen partner hebben en ook meer alleenstaande ouders en gescheidenen. De verschillen tussen steden en niet-steden zijn echter kleiner geworden (zie figuur 3-17). In veel grote steden heeft het aantal alleenstaanden min of meer een verzadigingspunt bereikt. Kleiner dan één persoon kan een huishouden niet worden, en het is zeer onwaarschijnlijk dat in een gemeente alleen maar alleenstaanden wonen. In gemeenten waar van oudsher veel gezinnen met veel kinderen woonden, worden de gezinnen vaak kleiner en minder talrijk. In de oude voormalige 'groekernen' hebben volwassen kinderen het huis inmiddels verlaten en zijn de ouders achtergebleven. Door scheiding en verweduwing is dit soms ook maar één ouder. De steeds groter wordende groep ouderen met kleine huishoudens leeft steeds langer, een groter deel van het leven wordt daardoor zonder kinderen in huis doorgebracht. Dit trekt de gemiddelde huishoudgrootte in veel gemeenten omlaag, vooral in gemeenten die in de jaren zeventig en tachtig nog veel jonge gezinnen aantrokken of waar gezinnen traditioneel groot zijn. Ook in andere kleinere gemeenten neemt het aantal geboorten veelal af. In sommige orthodox-protestantse gemeenten krijgen vrouwen nog steeds relatief veel kinderen, maar trekken meer jonge vrouwen (blijvend) weg dan in het verleden, bijvoorbeeld in Zederik en Giessenlanden. Er blijven daardoor iets minder jonge vrouwen over die kinderen kunnen krijgen.

Tegelijkertijd zijn in de steden de geboortecijfers soms juist toegenomen. Niet-Westerse migranten van de eerste generatie kregen relatief veel kinderen. Tijdens de crisis op de woningmarkt bleven jonge gezinnen langer in de stad wonen, waar zij voorheen snel na de geboorte van hun kinderen de stap naar buiten maakten. De spreiding van gezinnen en alleenstaanden is daardoor meer gelijkmatig geworden.

In figuur 3-17 zien we in het kwadrant linksboven de grote steden met relatief kleine huishoudens met geringe huishoudensverdunning. In het kwadrant rechtsboven zien we gemeenten met relatief grote huishoudens waar de verdunning ook gering is. Het gaat hier met name om suburbane gemeenten zoals Barendrecht, Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp, die door forse woningbouw sterk gegroeid zijn en die daarmee jonge gezinnen uit de grote steden aantrekken. In het kwadrant linksonder zien we gemeenten waar de huishoudens gemiddeld klein zijn en de gezinsverdunning groot is. Het zijn vooral gemeenten in de

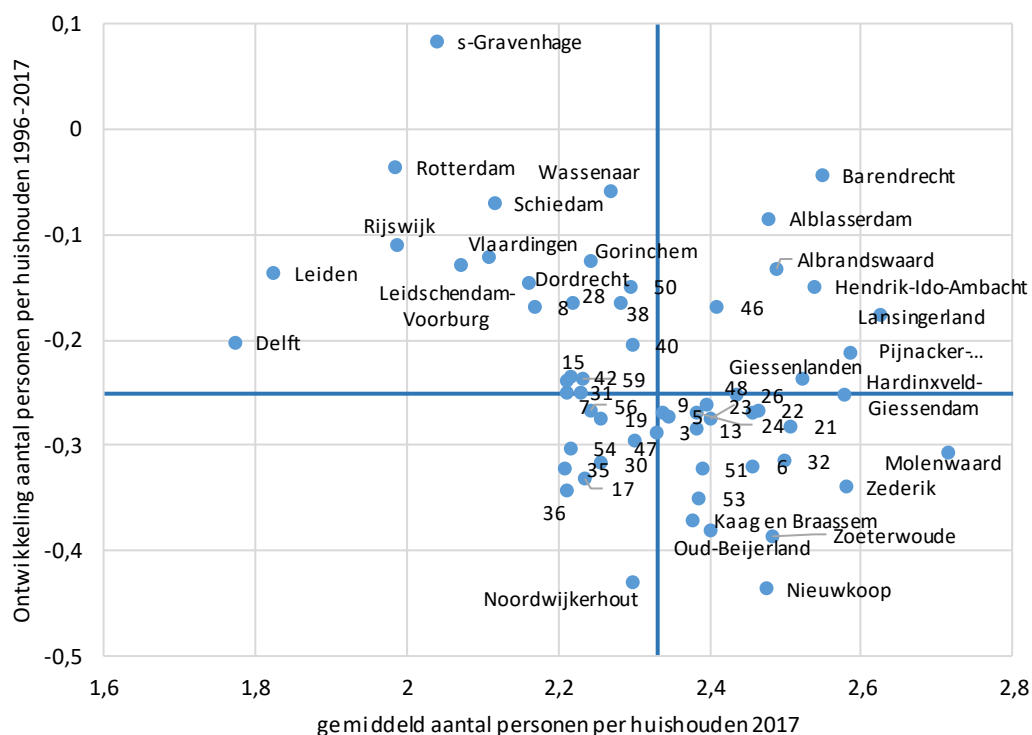
¹ De wijze waarop het aantal huishoudens en daarmee ook de gemiddeld huishoudgrootte werd gemeten in 1995 verschilt iets te opzichte van 2017. Sinds 2011 wordt op basis van belastinggegevens ook gemeten of mensen die een woning delen ook fiscaal gezien partner zijn, of een afzonderlijke huishouding voeren. Bewoners van bepaalde instellingen zoals asielzoekerscentra en gevangenissen werden vóór 2014 gezien als alleenstaanden, tegenwoordig als inwoners van een intramurale instelling en dus niet langer als particulier huishouden.

² CBS (2016)

bollenstreek (Noordwijk en Noordwijkerhout, Lisse) of ten zuiden van Rotterdam, zoals Westvoorne, Nissewaard, Hellevoetsluis en Zwijndrecht.

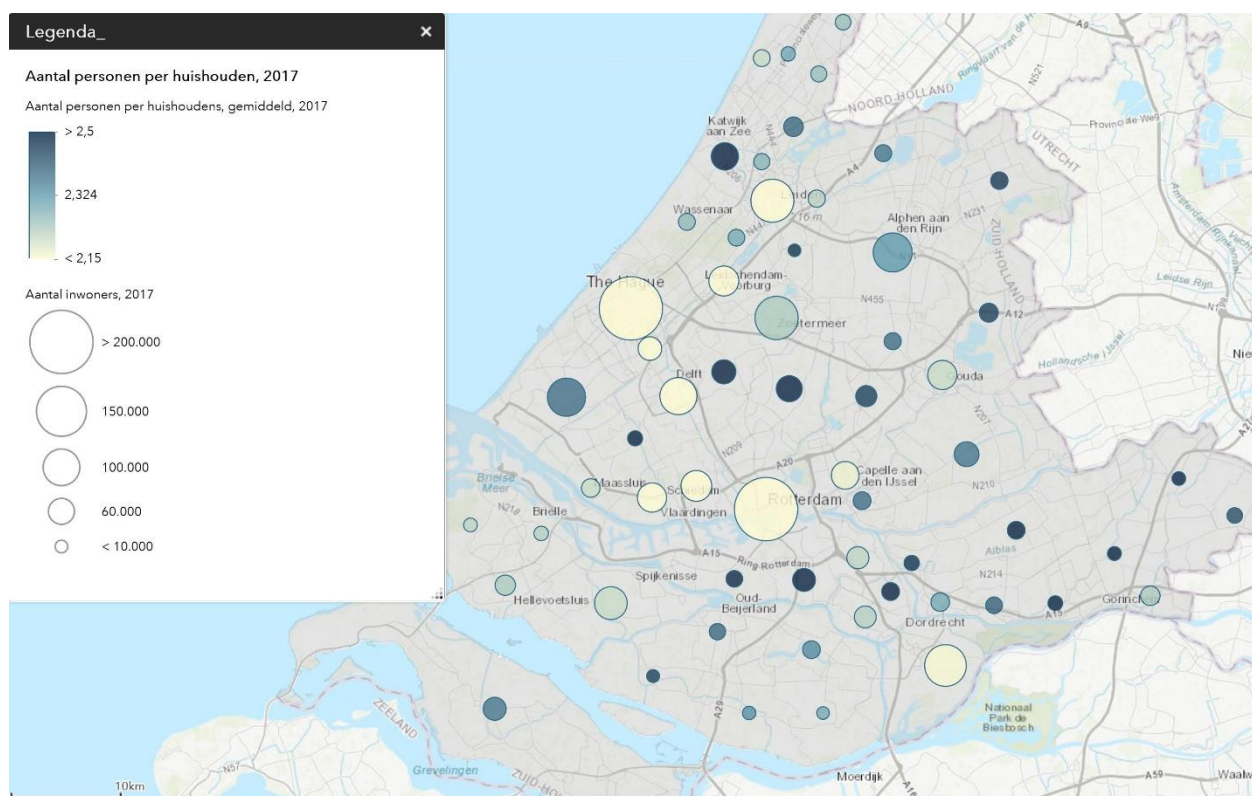
In het kwadrant rechtsonder zien we gemeenten waar de huishoudens gemiddeld groot zijn, maar waar het aantal gezinsleden gemiddeld ook sterk is afgenomen. Het gaat vooral om gemeenten die bekend staan om hun orthodox-protestantse bevolking, die relatief veel kinderen krijgt. Wat in deze gemeenten vaak speelt is de langere levensverwachting van ouderen, waardoor hun kleine huishoudens het gemiddelde omlaag trekken. Soms speelt ook het vertrek van jongeren, waardoor er relatief minder nieuwe gezinnen gestart worden dan in het verleden.

figuur 3-17 Gemiddeld aantal personen per huishouden 1996-2017

bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 3-18 Gemiddeld aantal personen per huishouden 2017

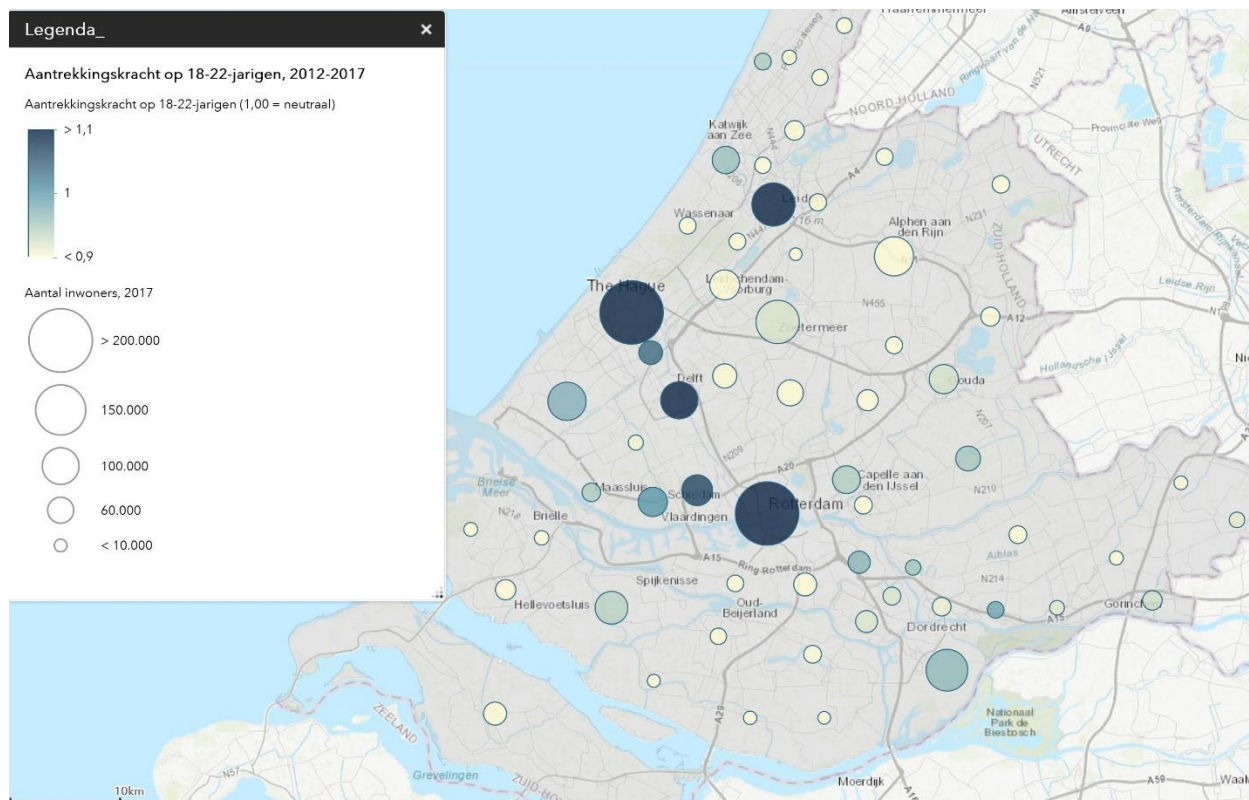
bron: CBS, bewerking RIGO

3.5 Selectieve migratie

In de literatuur is er ten aanzien van de bevolkingsdynamiek het een en ander te doen over de selectieve migratie van (talentvolle) jongeren naar de grote steden en de tegenhanger, de 'leegloop' van het platteland.¹ De term 'roltrap' wordt in de wetenschappelijke literatuur gebruikt voor steden waar jongeren uit heel het land naartoe trekken om zich ontplooiën, om vervolgens in de omgeving van deze steden te settelen. Selectieve migratie kan lokaal tot veranderingen leiden, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Plaatsen waar jongeren vertrekken zijn soms ook plaatsen waar (aanstaande) jonge gezinnen zich vestigen. Oudere jongeren die de steden verlaten maken weer plaats voor nieuwe jongeren. Zo houden de cycli zichzelf in stand. Selectieve migratie leidt tot verandering als jongeren vertrekken en er geen nieuwe jonge gezinnen voor in de plaats komen én deze vertrekoverschotten niet worden gecompenseerd door hoge geboortecijfers. Of, vanuit de steden geredeneerd, als jongeren blijven hangen nadat ze kinderen krijgen, waar ze dat voorheen niet deden.

¹ Zie PBL (2015)

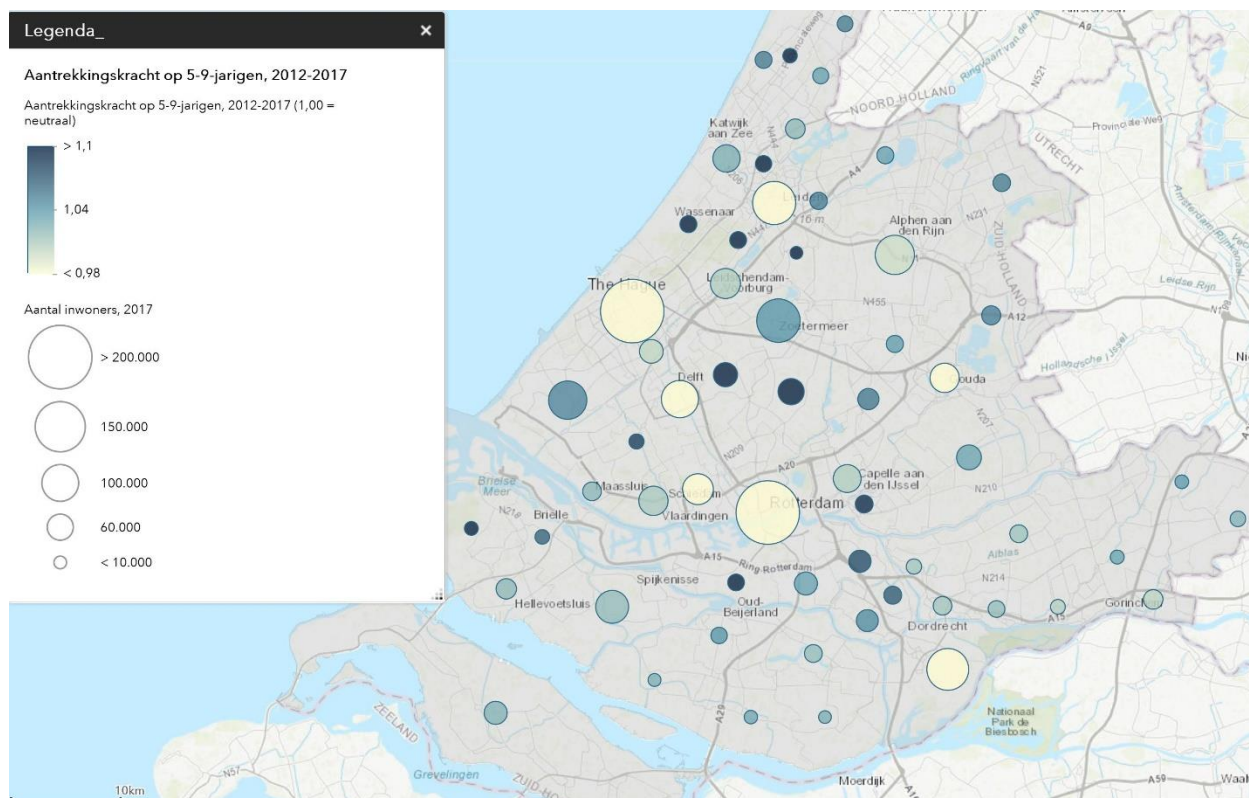
figuur 3-19 Aantrekkingskracht op jongeren (18-22 jaar)

Bron: CBS, bewerking RIGO

In hoeverre er in Zuid-Holland sprake is van selectieve migratie van jongeren dan wel jonge gezinnen is weergegeven in bijgaande kaarten. De aantrekkingskracht op jongeren is berekend door het aantal inwoners in de leeftijd 18-22 te delen door het aantal inwoners in de leeftijd 13-17, maar dan vijf jaar eerder. Een uitkomst groter dan 1,00 duidt op een per saldo toename, een uitkomst kleiner dan 1,00 duidt op een per saldo afname. In geval van de jonge gezinnen is gekeken naar de verhouding tussen het aantal 5-9 jarigen en het aantal 0-4 jarigen, vijf jaar later. Aangezien sterfte in deze leeftijdsgroepen te verwaarlozen is, zijn de afwijkingen van 1,00 nagenoeg volledig toe te schrijven aan migratie.

figuur 3-20 Aantrekkingskracht op jonge gezinnen

Bron: CBS, bewerking RIGO

Te zien is dat de grote steden inderdaad aantrekkingskracht uitoefenen op jongeren. Dit geldt echter veel minder voor middelgrote steden als Dordrecht en Gouda, maar weer wel voor Schiedam. Uit typische suburbane randgemeenten als Leiderdorp en Oegstgeest zijn jongeren geneigd (per saldo) te vertrekken, maar daar komen weer jonge gezinnen voor in de plaats. Vestiging van jonge gezinnen zien we vooral in suburbane gemeenten in een maanvormig gebied tussen Dordrecht en Haarlem. Dit patroon vertoont enige overlap met waar zich de gemiddeld hoogste inkomens bevinden, zoals we in het volgende hoofdstuk laten zien (zie figuur 4-2). Dat is niet zo vreemd, omdat de levensfase waarin gezinnen de stad verlaten vaak ook gepaard gaat met inkomensstijging. In sommige orthodox-protestantse gemeenten als Korendijk, Katwijk en Zederik wordt het vertrek van jongeren en gebrek aan vestiging van jonge gezinnen gecompenseerd door hoge geboortecijfers. In de gezinnen die er wonen worden dermate veel kinderen geboren dat de bevolking in deze gemeenten vooralsnog blijft groeien ondanks een vertrekoverschot.

4 Sociaaleconomische verschillen

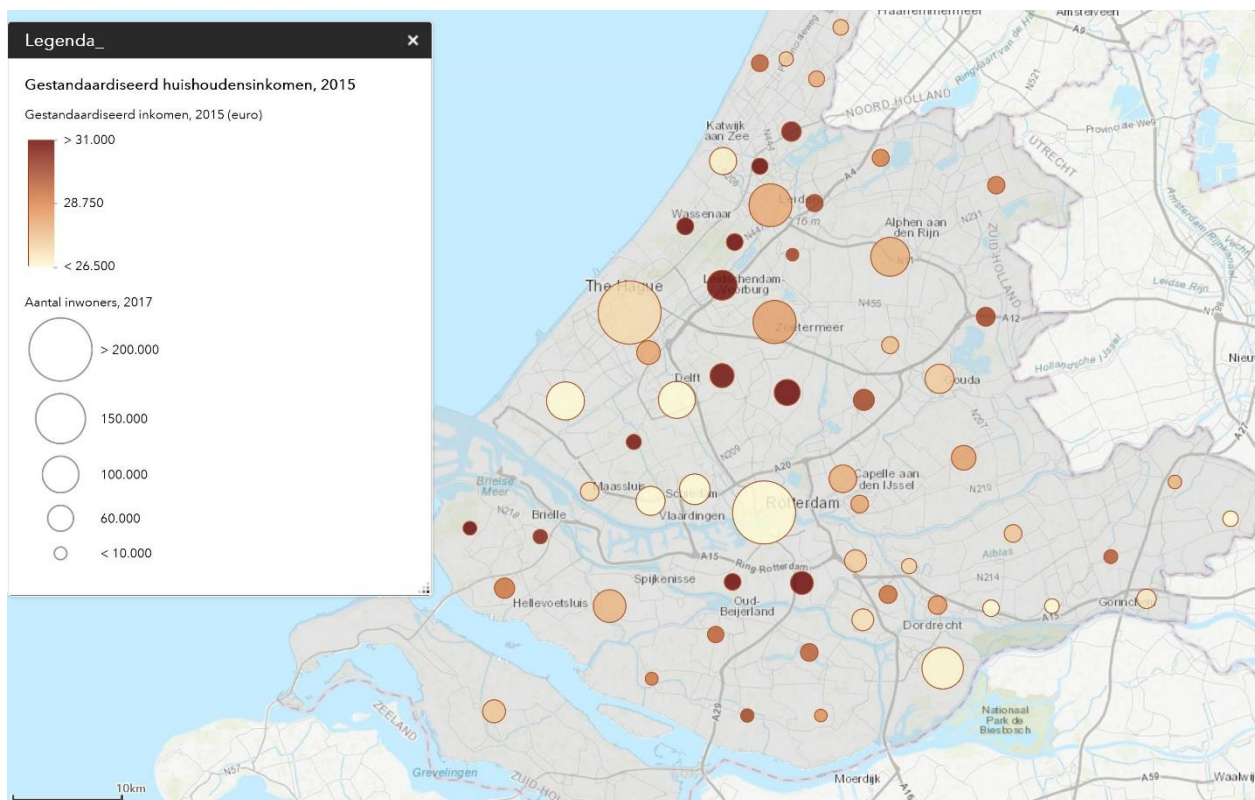
Tussen de zestig gemeenten in Zuid-Holland bestaan verschillen, maar ook overeenkomsten op sociaaleconomisch gebied. In dit hoofdstuk worden gemeenten op een aantal relevante kenmerken vergeleken.

4.1 Inkomens

Gemiddelde inkomens

Een sociaaleconomisch kenmerk bij uitstek is het inkomen. Het CBS publiceert gemiddelde gestandaardiseerde inkomens per gemeente, waarbij de meest actuele cijfers betrekking hebben over het jaar 2015.¹ Dit gemiddelde inkomen in 2015 loopt uiteen tussen gemeenten in Zuid-Holland. Vooral aan de bovenkant zijn er uitschieters, waarbij Wassenaar nog weer uitsteekt boven de rest (figuur 4-2). Kijken we naar de spreiding op de kaart (figuur 4-1), dan is goed het verschil te zien tussen de 'arme' steden en de welvarende 'randgemeenten', waaronder recent sterk gegroeide gemeenten als Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland.

figuur 4-1 Gemiddeld gestandaardiseerd inkomen per gemeente in 2015

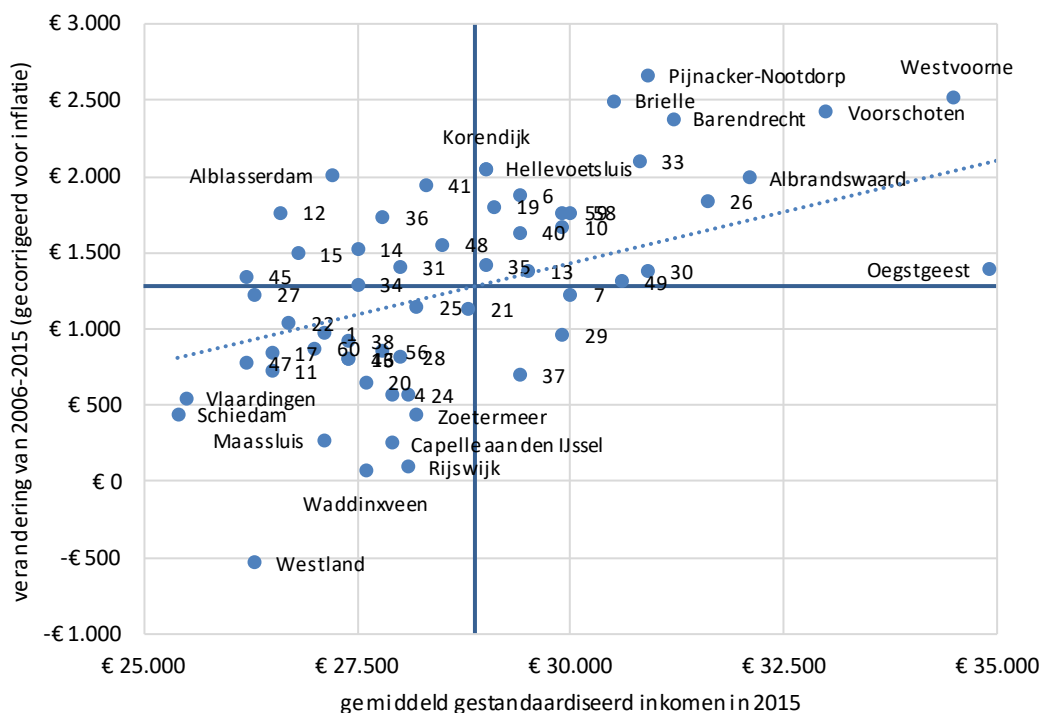

Bron: CBS, bewerking RIGO

¹ Gestandaardiseerd wil zeggen: gewogen naar het inkomen van een alleenstaande. Hierbij wordt gecorrigeerd voor het feit dat soms meerdere personen van het inkomen moeten rondkomen.

In de tijd kan voor het gemiddelde inkomen worden teruggekeken tot het jaar 2006¹. In de meeste gemeenten is het gemiddelde inkomen, gecorrigeerd voor inflatie, sinds die tijd gestegen. Een grote en tevens meer dan evenredige stijging vond plaats in gemeenten rechtsboven in de figuur, waaronder Pijnacker-Nootdorp, Barendrecht en Brielle. Een geringe en minder dan gemiddelde stijging vond plaats in onder meer Maassluis, Rijswijk, Waddinxveen en Westland. In die laatste gemeente is het gemiddelde inkomen, gecorrigeerd voor inflatie, zelfs afgenomen.

figuur 4-2 Gemiddeld gestandaardiseerd inkomen²

Bron: CBS, bewerking RIGO

Lage en hoge inkomens

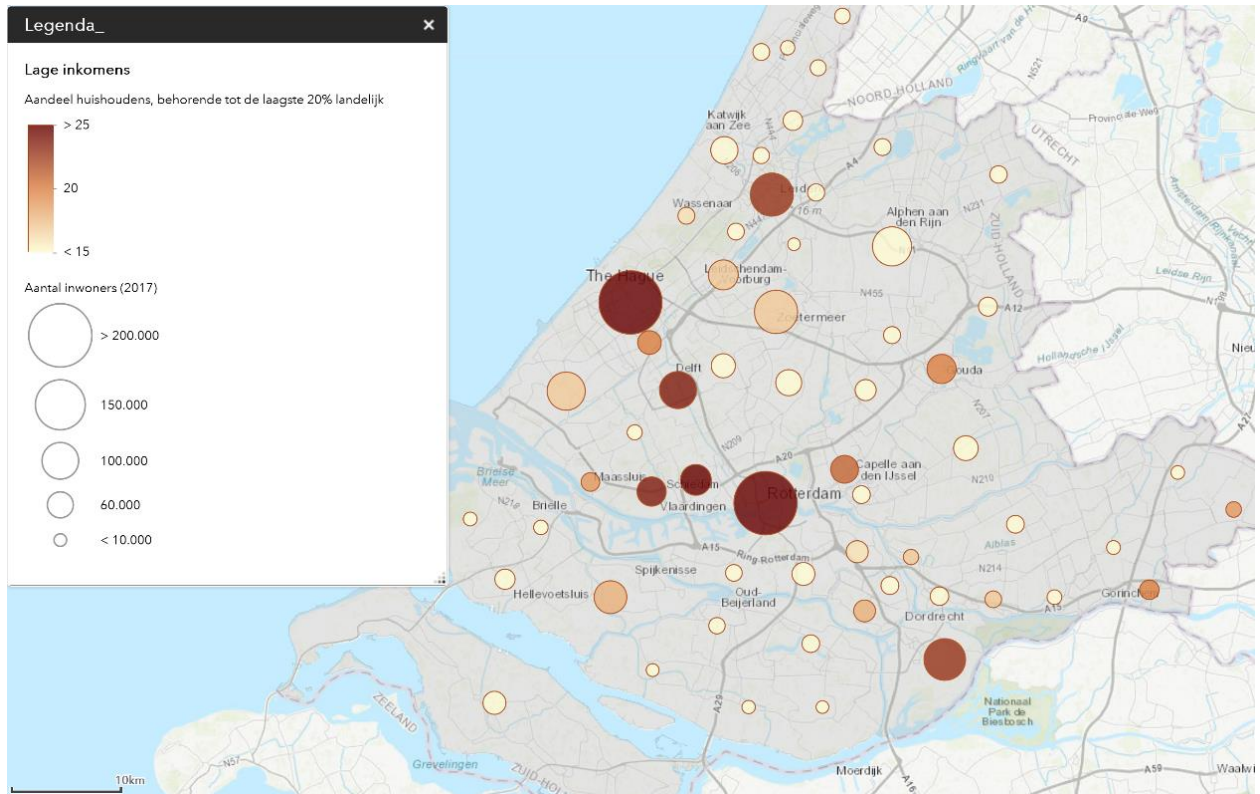
Achter het gemiddelde inkomen gaat een spreiding schuil. Teneinde hier zicht op te krijgen, zoomen we in op lage respectievelijk hoge inkomens. Onder een laag inkomen wordt hier verstaan: behorende tot de onderste twintig procent van de (gestandaardiseerde) inkomens in geheel Nederland. Dat houdt in dat de grens is gelegd bij het inkomen waar twintig procent in Nederland onder zit. Wanneer dit bedrag wordt toegepast op gemeenten, blijkt dat

¹ In 2006 werd het inkomen nog gemeten door middel van enquêtes. De cijfers uit 2015 berusten op belastinggegevens. Door de verschillen in meetmethode tussen beide jaren kunnen kleine verschillen optreden.

² De schuine stippellijn in de figuur geeft het lineaire verband aan tussen het inkomen in 2015 en de ontwikkeling tussen 2006 en 2015. In de gemeenten boven de lijn was de toename meer dan evenredig, in de gemeenten onder de lijn minder dan evenredig. De gemeente Wassenaar valt buiten de figuur met in 2015 een gemiddeld besteedbaar inkomen van € 42.300 en een toename van € 1.880.

in sommige gemeenten meer dan 20% tot de lage inkomens behoort en in andere gemeenten minder dan 20%. Landelijk is het aandeel (per definitie) stabiel in de tijd, op lokaal niveau hoeft dit niet het geval te zijn.

figuur 4-3 Aandeel lage inkomens per gemeente (2015)¹

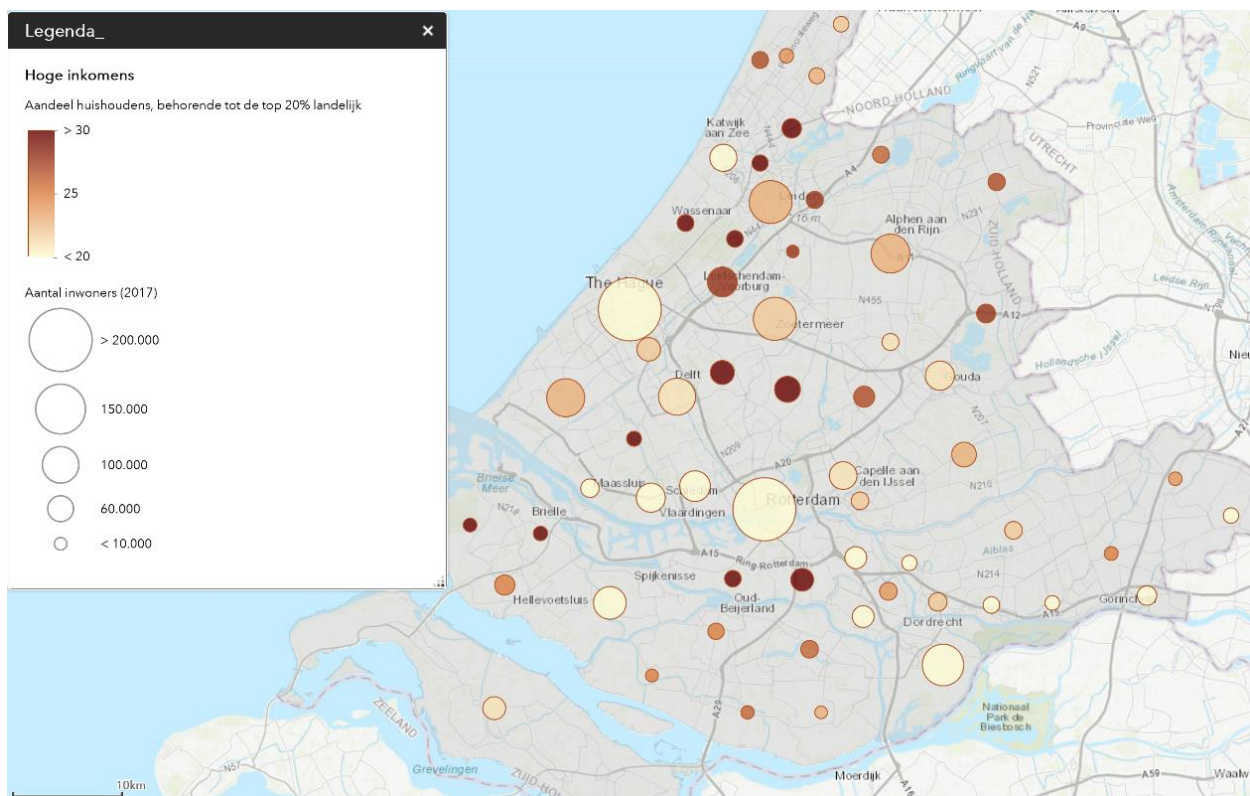
Bron: CBS, bewerking RIGO

De gegevens over inkomensspreiding gaan niet verder terug dan tot 2011. De periode 2011-2015 is te kort om een duidelijke trend uit te kunnen afleiden. Wel is het zinvol om de situatie in 2015 in beeld te brengen. In figuur 4-3 is het aandeel lage inkomen per gemeente weergegeven, in figuur 4-4 het aandeel hoge inkomens. In de figuren is al te zien dat de lage inkomens minder gelijkmatig over de gemeenten verdeeld zijn dan de hoge. Een aantal grote gemeenten springt er uit met een hoog aandeel lage inkomens.

Dit weerspiegelt zich in de **segregatie index**. Deze index is voor de laagste inkomens hoger dan voor de hoogste: 20% respectievelijk 12% in het jaar 2015. De middelste inkomens (vierde en vijfde kwintiel) wonen in vergelijking hiermee meer gespreid, met een segregatie-index van slechts 6%.

¹ Gegevens in deze en de volgende figuur hebben betrekking op het gestandaardiseerd inkomen van particuliere huishoudens, exclusief studenten.

figuur 4-4 Aandeel hoge inkomens per gemeente (2015)

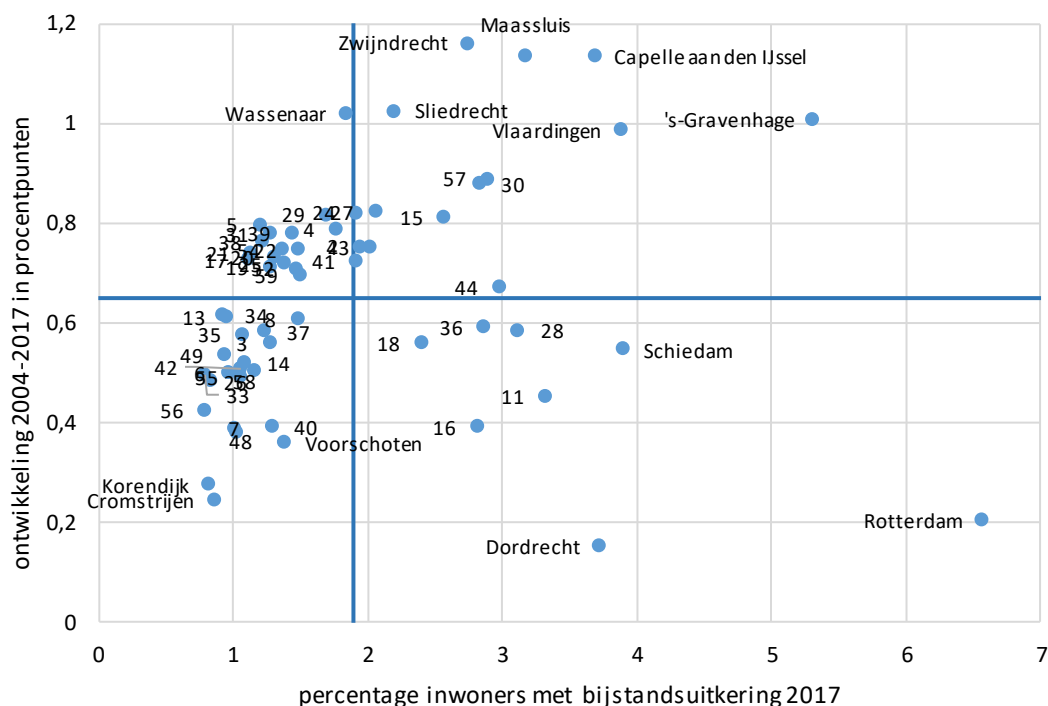
Bron: CBS, bewerking RIGO

4.2 Bijstand en andere uitkeringen

Aan de onderkant van het inkomensspectrum bevinden zich mensen die van een bijstandsuitkering leven. Een eerste blik op het aandeel per gemeente (figuur 4-5) laat zien dat de segregatie van mensen met een bijstandsuitkering betrekkelijk groot is. Het zijn vooral de grote steden waar veel mensen van de bijstand leven: Rotterdam, Den Haag, Dordrecht, Schiedam en Vlaardingen vormen de top-5, met aandelen die oplopen tot meer dan 6%. In een heleboel andere gemeenten maken mensen die leven van de bijstand slechts 1% tot 2% uit van de bevolking. Wanneer meerdere uitkeringen bij elkaar worden geteld (naast bijstand ook WW en arbeidsongeschiktheid) is de spreiding groter en het beeld diffuser (figuur 4-7). Bijstand is typisch iets voor de grote stad, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid komen meer gespreid voor.

De ongelijke verdeling van bijstandsuitkeringen over gemeenten is ook te zien aan de hoge segregatie-index. Deze is voor mensen met een bijstandsuitkering veel hoger dan voor mensen met een WW- of arbeidsongeschiktheidsuitkering, terwijl het toch in alle gevallen om een betrekkelijk klein aandeel van de totale bevolking in de provincie gaat (tabel 4-1).

figuur 4-5 Aandeel inwoners met een bijstandsuitkering¹

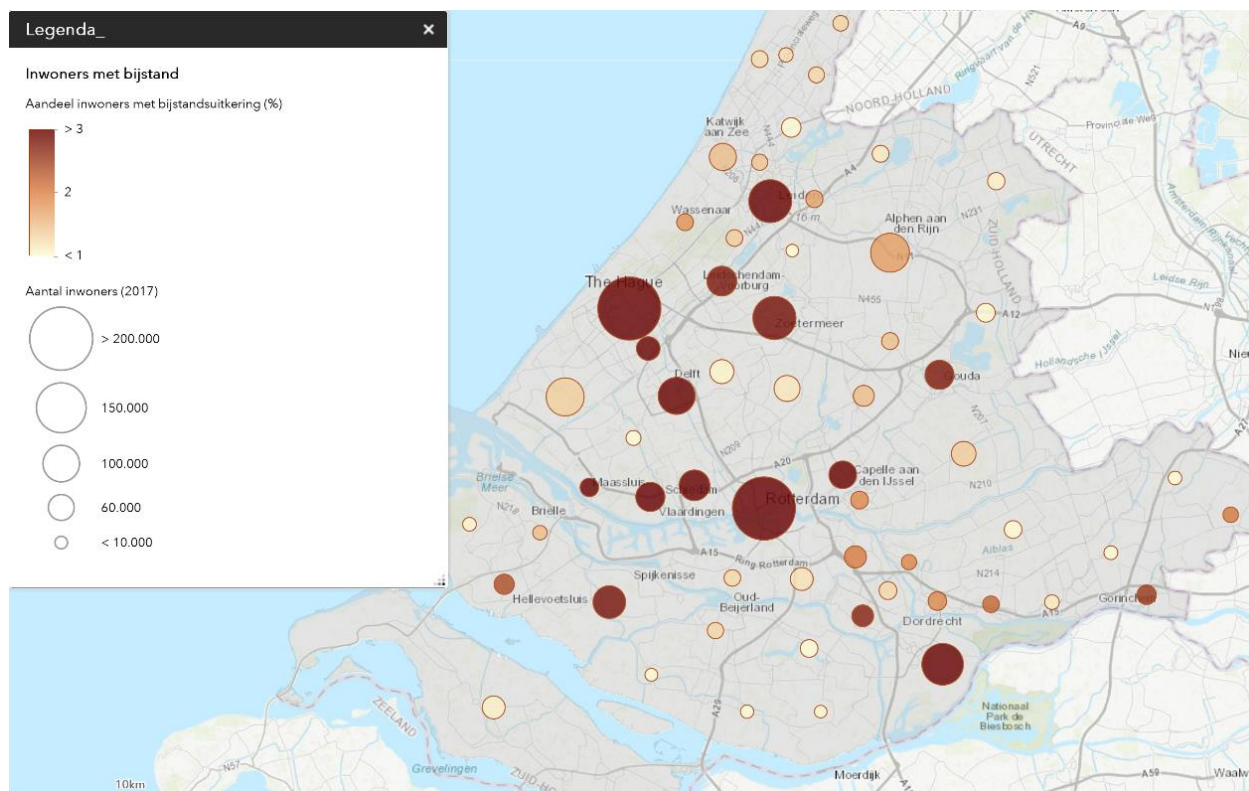

Bron: CBS, bewerking RIGO

Het beroep op de bijstand is toegenomen tussen 2004 en 2017. In de provincie als geheel bedroeg die toename 0,6 procentpunt, van 2,8% in 2004 naar 3,4% in 2017. In een aantal grotere gemeenten waar al veel bijstandsgerechtigden woonden was de toename groot, in Rotterdam en Dordrecht echter was de toename gering. De toename over de hele linie kan liggen aan (kleine) verschillen in economische conjunctuur in 2004 en 2017. Een andere verklaring voor de toename van de afhankelijkheid van de bijstand ligt in ingrepen in andere uitkeringsregelingen. De rechten op arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en WW zijn in de loop der tijd ingeperkt. Minder instroom in WW en WAO/WIA/WAJONG-regelingen en snellere uitstroom hebben gezorgd dat een deel van de mensen die voorheen een beroep op andere uitkeringen konden doen, nu eerder een beroep op de bijstand moeten doen. Daar staat tegenover dat als gevolg van de vergrijzing mensen zijn doorgeschoven van een bijstand-, WW of WAO-uitkering naar een AOW-uitkering.

¹ Aandeel bijstandsgerechtigden is als volgt berekend: Aantal bijstandsgerechtigden gedeeld door het aantal inwoners 20-65 jaar

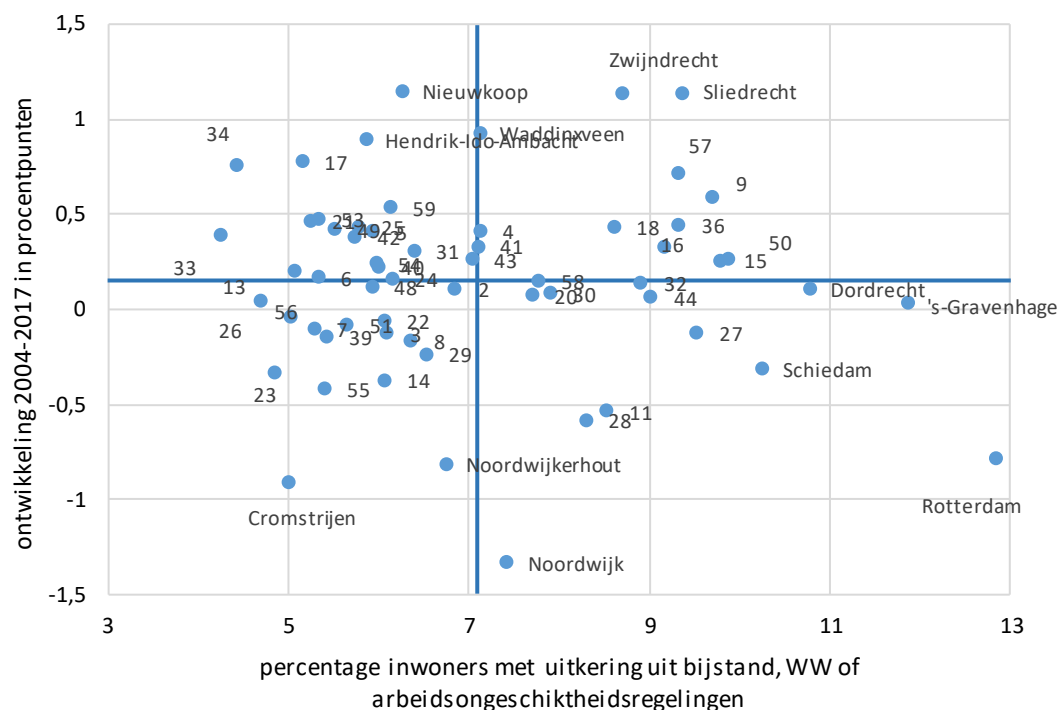
figuur 4-6 aandeel inwoners met bijstandsuitkering

Bron: CBS, bewerking RIGO

Hoewel de verschillen tussen gemeenten groot blijven, zijn bijstandsgerechtigden in 2017 wat gelijkjer verdeeld dan in 2004. In 2004 had 65 % van de bijstandsgerechtigden nog moeten verhuizen voor een gelijkmatige verdeling, in 2014 was dat afgenomen tot 52%. Dat komt vooral door de geringe toename van deze groep in de grote steden Rotterdam en Dordrecht en een grotere groei in een aantal kleinere plaatsen waar ook de bevolking als geheel sterk gegroeid is. Een afname van de segregatie zien we ook van de WW-uitkeringsgerechtigden. Het aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering is over de hele linie afgenomen (onder andere door veranderde regelgeving), maar wat minder sterk in gemeenten waar veel van de ontvangers wonen. De segregatie van deze groep is toegenomen van 12% naar 26%. De segregatie van AOW-ontvangers is ook licht toegenomen, van 11 naar 17%. Dit is opmerkelijk, omdat de segregatie van 65-plussers juist wat afneemt (zie tabel 3-1). Mogelijke verklaring hiervoor zijn dat niet alle 65-plussers een AOW-uitkering ontvangen en dat dit ongelijk over gemeenten verspreid is. In 2017 was de leeftijdsgrens voor de AOW 65 jaar plus 9 maanden. Een klein deel van 65-plussers zit dan nog onder de leeftijdsgrens en ontvangt nog geen AOW. Ook wie lang in het buitenland heeft gewoond, heeft niet altijd recht op AOW. In de cijfers voor 2017 is dit verdisconteerd, voor 2004 niet. Waarschijnlijk woont deze groep vooral in stedelijk gebied waar veel immigranten wonen. Het verschil in meetwijze kan mede van invloed zijn op de verschillen in de mate van spreiding.

figuur 4-7 Aandeel inwoners met uitkering uit bijstand, WW, of arbeidsongeschiktheidsregelingen

Bron: CBS, bewerking RIGO

tabel 4-1 Segregatie-index uitkeringsgerechtigden over zestig gemeenten in Zuid-Holland¹

segregatie-index	2004	2017
personen met bijstandsuitkering	65%	52%
personen met arbeidsongeschiktheidsuitkering	12%	26%
personen met WW-uitkering	26%	15%
personen met AOW-uitkering	11%	17%

Bron: CBS, bewerking RIGO

4.3 Opleidingsniveau

Uit de literatuur komt naar voren dat opleiding als sociale scheidslijn in belang toeneemt ten koste van aloude standsverschillen langs lijnen van afkomst en geld. In een meritocratische wereld zijn degenen met de juiste kennis, vaardigheden en diploma's in het voordeel. Vandaar dat in een onderzoek naar sociale verschillen het kenmerk opleiding niet mag ontbreken. Helaas zijn er geen registratiegegevens over het opleidingsniveau van de bevolking. We baseren ons op (afgeronde) gegevens die het CBS publiceert uit de periodieke enquête

¹ Het aantal AOW-ontvangers in 2004 is berekend aan de hand van het aantal 65-plussers.

Het CBS definieert een 'laag opleidingsniveau' als het gehele basisonderwijs, het vmbo, de eerste drie leerjaren van havo/vwo of de assistentenopleiding (mbo-1). Een 'middelbaar opleidingsniveau' is de bovenbouw van havo/vwo, de basisberoepsopleiding (mbo-2), de vakopleiding (mbo-3) en de middenkader- en specialistenopleidingen (mbo-4). Onder een 'hoog opleidingsniveau' wordt verstaan een hbo- en een universitaire opleiding. De kwalificatie laag zou de suggestie van 'laagwaardig' kunnen wekken, terwijl mensen met weinig scholing wel over praktische vaardigheden of specialismen kunnen beschikken, waar op de arbeidsmarkt voldoende behoefte aan is. In deze rapportage sluiten we desondanks aan op de terminologie van het CBS, omdat deze in publicaties over opleiding gangbaar is.

verandering in procentpunten (2003-'05)-(2013-'15)

aandeel in 2013-'15

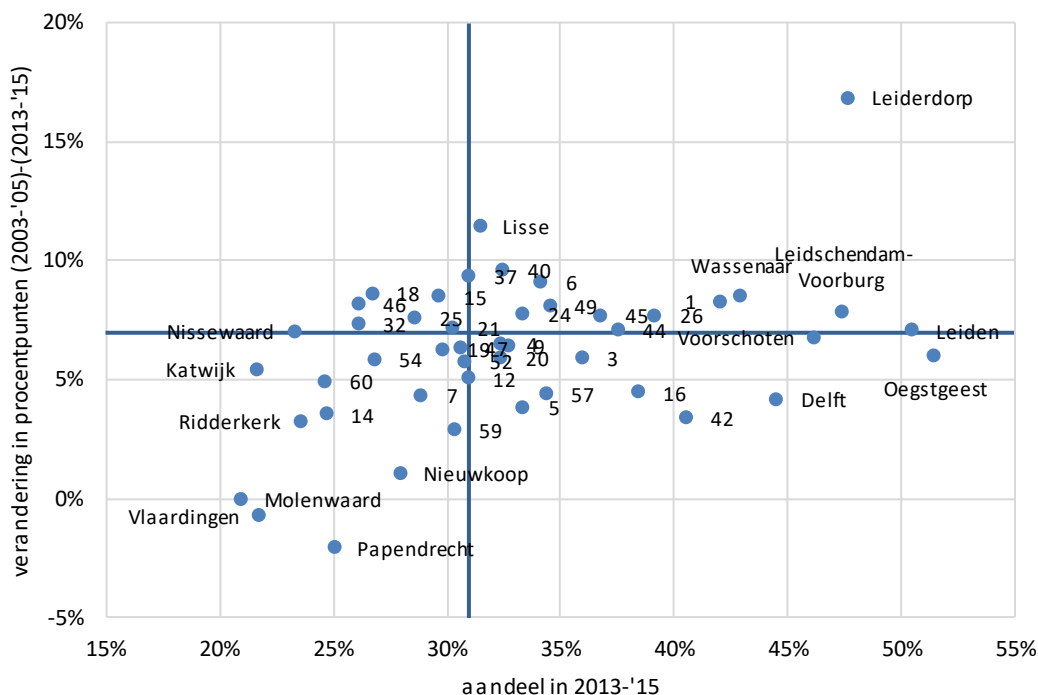
Labels on plot: Leiden, Oegstgeest, Delft, Leidschendam, Voorschoten, Voorburg, Leiderdorp, Rotterdam, Gorinchem, Zwijndrecht, Albrandswaard, Oud-Alblasserdam, Hendrik-Ido-Ambacht, Vlaardingen, Ridderkerk, Schiedam, Goeree-Overflakkee, Maassluis, Katwijk, Krimpenerwaard, 1, 4, 5, 9, 16, 24, 26, 31, 35, 36, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 52, 53, 54, 57, 7, 12, 18, 21, 27, 34, 59.

In figuur 4-8 en figuur 4-9 is het aandeel laag- respectievelijk hoogopgeleiden onder de beroepsbevolking weergegeven, alsmede de ontwikkeling daarin. Bij elkaar gaat het om 58% van de beroepsbevolking. De overige 42% is middelbaar opgeleid (en vormen daardoor vaak de grootste groep, zie ook figuur 4-10). Vooral in de Drechtsteden is deze groep groot.¹ De

RiBO . Sociale verschillen en overeenkomsten in Zuid-Holland

verschillen zijn aanzienlijk. Het aandeel hoogopgeleiden loopt uiteen van 21% in Molenwaard tot meer dan 50% in Oegstgeest. Over vrijwel de hele linie is het opleidingsniveau gestegen (afname van het aandeel laag opgeleiden, toename van het aandeel hoog opgeleiden), hoewel niet overal in dezelfde mate.

figuur 4-9 Aandeel van de beroepsbevolking met een hoge opleiding (47 gemeenten)

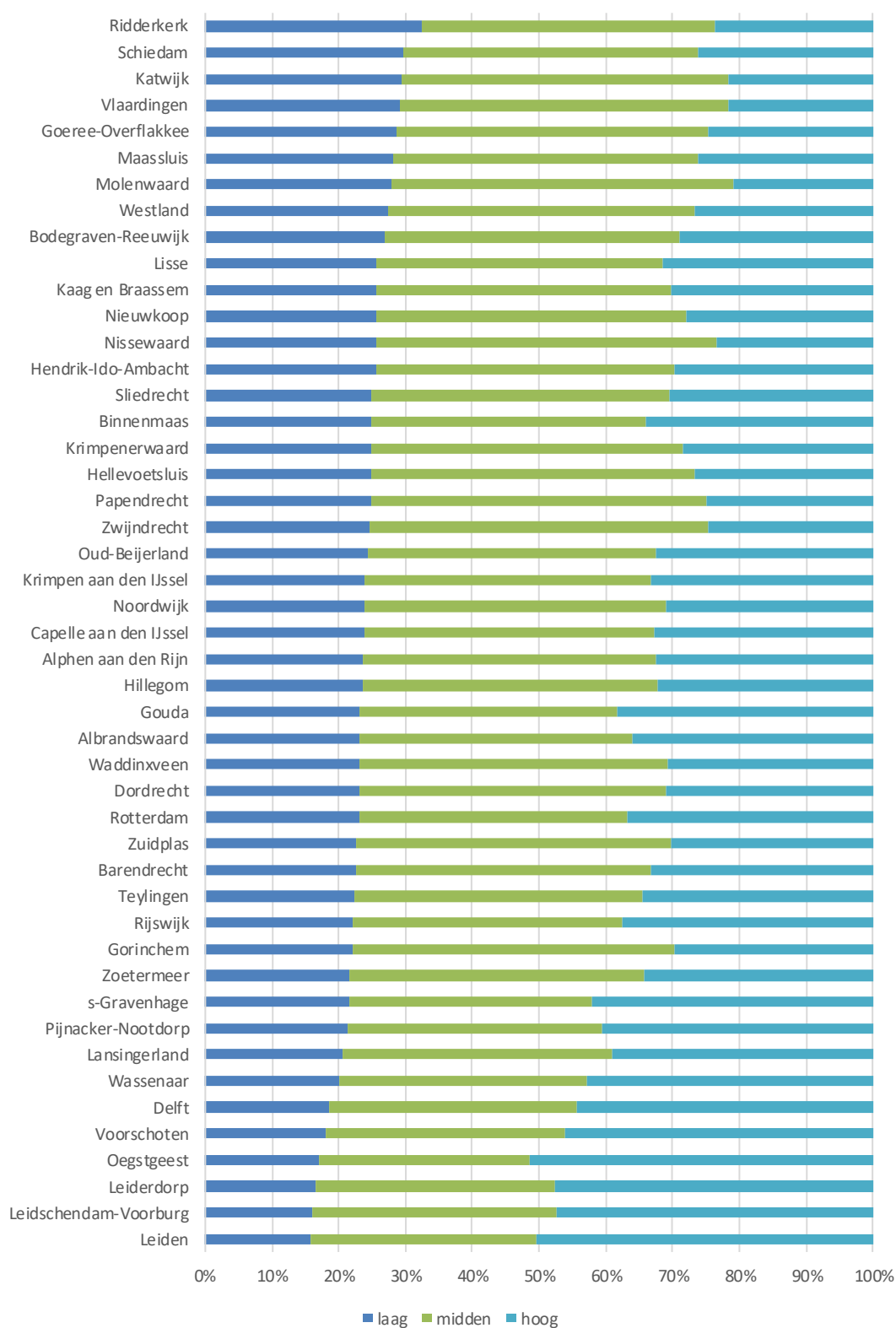
Bron: CBS, bewerking RIGO

tabel 4-2 Segregatie-index van het aandeel laag en hoog opgeleiden in de beroepsbevolking, berekend over 47 gemeenten in Zuid-Holland

segregatie-index	2003-2005	2013-2015
laag opgeleid	7%	6%
hoog opgeleid	13%	13%

De segregatie van hoogopgeleiden op de schaal van gemeenten is groter dan de segregatie van laagopgeleiden. Dat is opmerkelijk, want het totaal aantal hoger opgeleiden is inmiddels groter dan het aantal lager opgeleiden. Bij de inkomens zijn het juist de lage inkomens die op dit schaalniveau meer gesegregeerd wonen dan de hoge (zie paragraaf 4.1). Ook opmerkelijk is dat de segregatie van hoog opgeleiden niet is veranderd, ondanks dat het aandeel (en ook het aantal) hoog opgeleiden in de provincie als geheel is toegenomen. Vaak zien we dan een afnemende segregatie-index. De toename van het aantal hoog opgeleiden heeft dus niet tot een nivellering van de verschillen tussen gemeenten op dit kenmerk geleid. Dat duidt erop dat er een tendens naar concentratie is die de segregatie-index, ondanks groei van de groep hoogopgeleiden, in evenwicht houdt.

figuur 4-10 Aandeel laag- middelbaar- en hoogopgeleiden onder de beroepsbevolking per gemeente, gemiddeld in 2013-2015, gerangschikt naar aandeel laagopgeleiden (47 gemeenten).

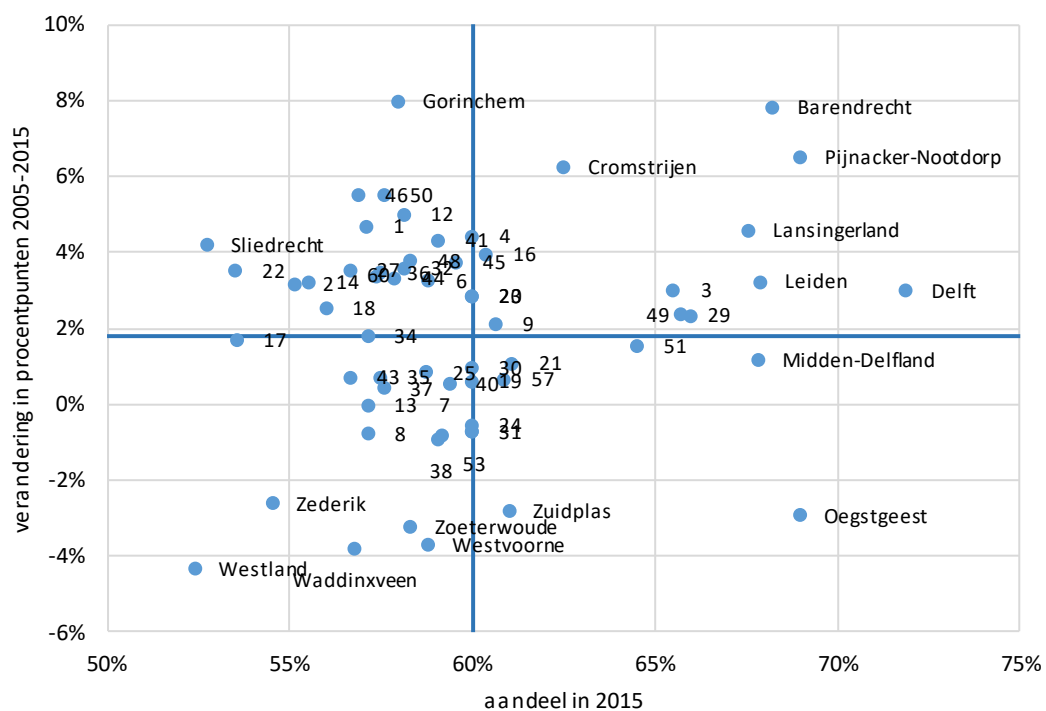

Bron: CBS, bewerking RIGO

Onderwijsparticipatie van jongeren

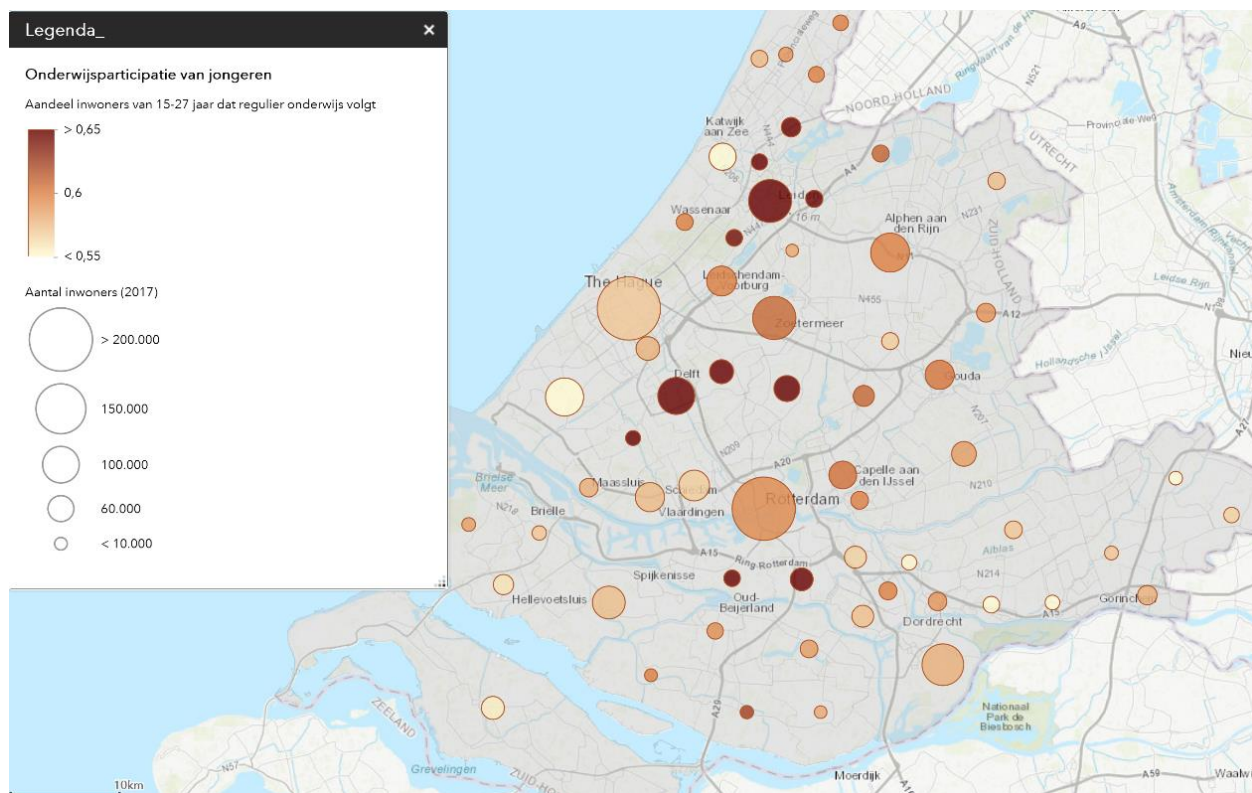
Gezien het toenemende belang van onderwijs in de maatschappij is het voor de jeugd van belang om door te leren, al was het maar om straks niet op de arbeidsmarkt te worden verdrongen door degenen die wel doorleren. Veel jongeren trekken mede om die reden naar een grote stad. Dit kwam al ter sprake bij de analyse van selectieve migratie in het vorige hoofdstuk. Degenen die dat niet doen, zijn daarmee niet verstoken van mogelijkheden. In Zuid-Holland zijn vrijwel overal wel (vervolg)opleidingen op reisafstand beschikbaar. Lang niet alle jongeren maken hier echter gebruik van. Dit is te zien in figuur 4-11. In plaatsen als Barendrecht en Pijnacker-Nootdorp, waar de beroepsbevolking toch al relatief hoog opgeleid is, is ook de jeugd geneigd door te leren. In Westland is dit veel minder het geval. Waarschijnlijk gaan hier veel jongeren in het tuinbouwbedrijf van ouders werken. Het gaat hier om alle vormen van regulier onderwijs, ook van jongeren die onderwijs volgen in combinatie met een baan.

figuur 4-11 Aandeel jongeren (15-27 jaar) dat regulier onderwijs volgt

Bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 4-12 Onderwijsparticipatie onder jongeren

Bron: CBS, bewerking RIGO

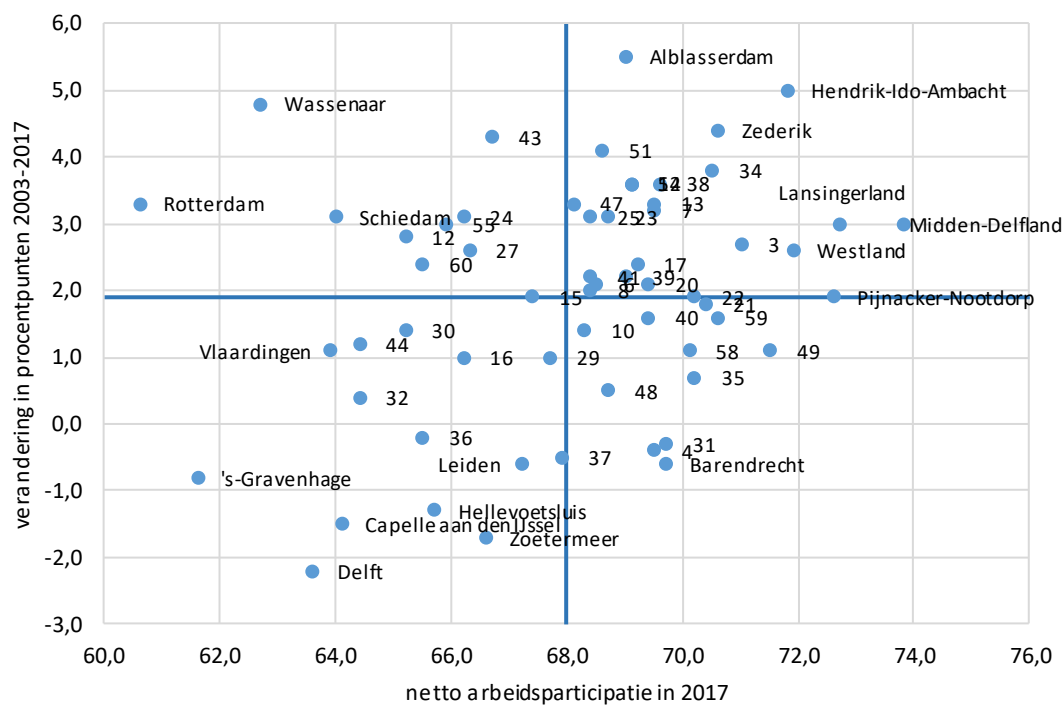
4.4 Arbeidsparticipatie

De netto arbeidsparticipatie (zie figuur 4-13) is het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de bevolking van 15-75 jaar. Daarbij maakt het aantal uren dat wordt gewerkt niet uit. Niet-participeren kan verschillende achtergronden hebben. Veel voorkomende niet-participanten zijn studenten (die niet ook werken), huisvrouwen dan wel huismannen (die ook niet op zoek zijn naar een baan) alsook werklozen/werkzoekenden, gepensioneerden en renteniers.

Een hoge netto arbeidsparticipatie betekent dat veel inwoners aan het werk zijn. Dat hoeft overigens niet in de gemeente zelf te zijn. Een woongemeente als Pijnacker-Nootdorp, met veel jonge gezinnen (veelal tweeverdieners) scoort hoog, een gemeente als Westland, met veel werk in de tuinbouw, eveneens. Een hoge arbeidsparticipatie hoeft ook niet samen te gaan met een hoog (gemiddeld) inkomen. Dat hangt ook van de aard van het werk af. In Wassenaar is de netto arbeidsparticipatie laag, maar het gemiddelde inkomen hoog.

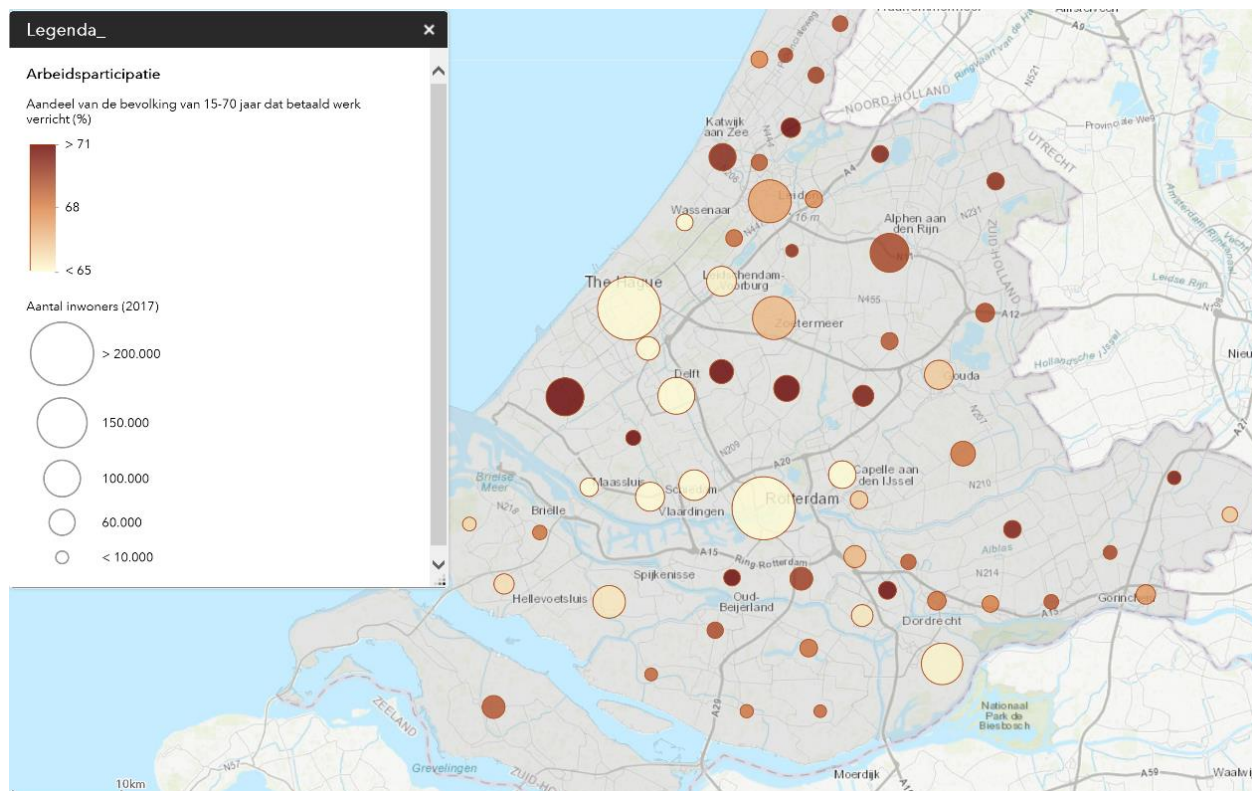
De lage arbeidsparticipatie in Delft en Leiden hangt samen met de studentenpopulatie. In de andere gemeenten in dit kwadrant is de verklaring minder eenduidig. Opmerkelijk is de toegenomen (maar nog altijd geringe) arbeidsparticipatie in Rotterdam. Dit is in lijn met het afgenomen beroep op de bijstand in deze stad.

figuur 4-13 Netto arbeidsparticipatie

Bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 4-14 Arbeidsparticipatie 15-70 jarigen

Bron: CBS, bewerking RIGO

4.5 Vermogen

Naast inkomen is vermogen een belangrijke bron van welvaart. De vermogens zijn schever verdeeld dan de inkomens. Sinds de publicatie van Piketty over de wereldwijde welvaartsverschillen is de aandacht voor vermogen toegenomen. Het CBS publiceert sinds kort (voorlopige) cijfers over vermogens per gemeente over de jaren 2011 tot en met 2016. Onder vermogen verstaat het CBS het saldo van bezittingen en schulden. Bezittingen worden gevormd door bank- en spaartegoeden, effecten, de eigen woning, overig onroerend goed, ondernemingsvermogen, aanmerkelijk belang en de overige bezittingen. De schulden omvatten onder meer schulden ten behoeve van een eigen woning en consumptief krediet.

Ook tussen gemeenten in Zuid-Holland blijken vermogens zeer ongelijk verdeeld. In figuur 4-15 is het gemiddelde vermogen van huishoudens per gemeente weergegeven. Een hoog gemiddeld vermogen gaat soms samen met een hoog gemiddeld inkomen, zoals in Wassenaar, maar vinden we ook in gemeenten waar de inkomens helemaal niet uitzonderlijk hoog zijn, zoals in Zederik. In vergrijsde gemeenten wordt het vermogen opgekrikt door oudere huiseigenaren die al (grotendeels) uit de schulden zijn. In jonge gemeenten wordt het vermogen gedempt door hypotheekschulden. In plattelandsgemeenten tikt grootgrondbezit van agrariërs aan. Overigens geldt dat vermogen dat vastzit in stenen en/of grond meestal niet gemakkelijk verzilverd kan worden.

Fluctuaties

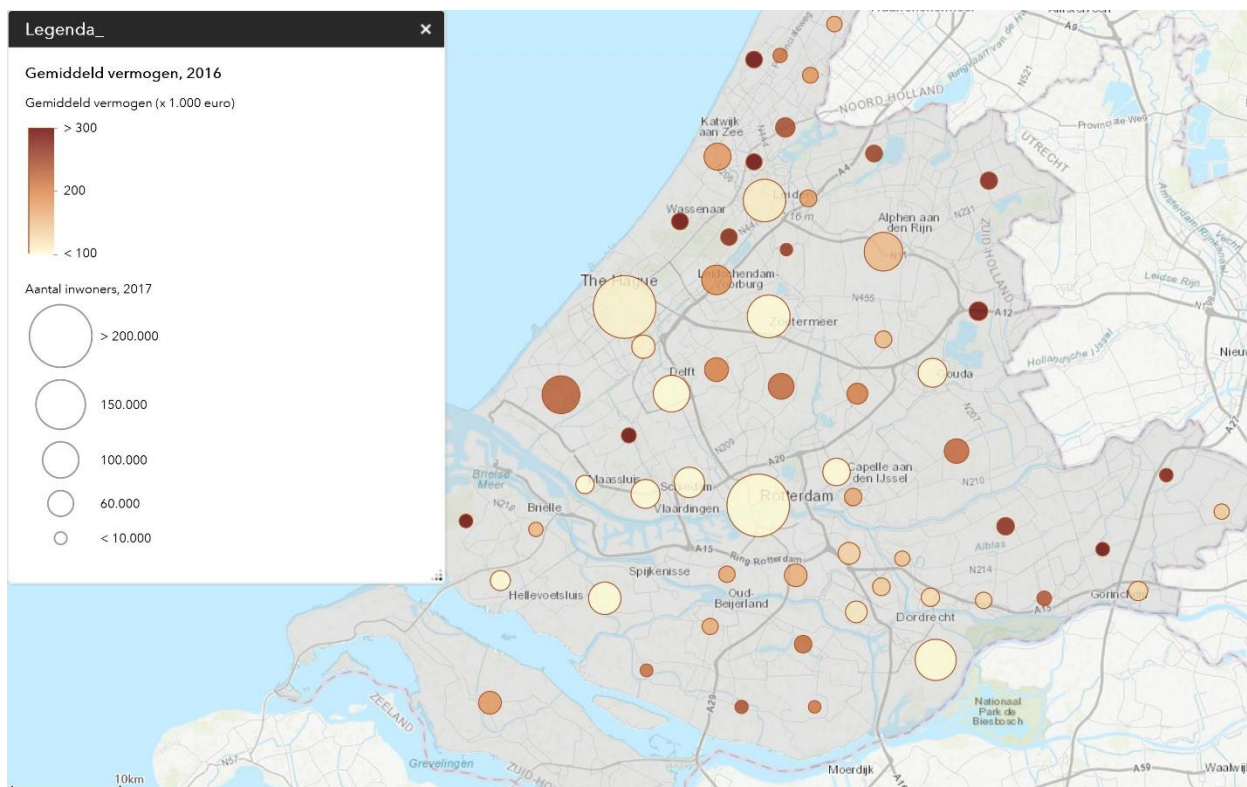
Tussen 2011 en 2016 hebben we te maken gehad met een sterke fluctuatie in het (gemiddelde) vermogen, onder invloed van de waardeontwikkeling van koopwoningen. Woningwaarde en hypotheekschulden zijn belangrijke bestanddelen van het vermogen. De crisis op de woningmarkt, die in feit al in 2009 begon, leidde aanvankelijk nog tot een waardedaling, maar vanaf 2014 was weer sprake van herstel. Dit heeft vooral effect gehad op de vermogens in plaatsen met veel (duurdere) koopwoningen. In veel plaatsen waren inwoners in 2014 - op papier althans - minder vermogend dan in 2011. In 2016 waren de vermogens gemiddeld al weer hoger dan in 2014, maar op de meeste plaatsen nog niet op het niveau van 2011.

Vanwege de fluctuatie tussen 2011 en 2016 is er in deze periode geen sprake van een structurele trend in vermogensverschillen tussen gemeenten. Tussen 2011 en 2014 was sprake van een nivellering door een daling in de meest vermogende gemeenten (figuur 4-16), maar vanaf 2014 nemen de verschillen tussen gemeenten weer toe (figuur 4-17).¹

Op basis van CBS-data is in tabel 4-3 de segregatie-index berekend van de minst en de meest vermogenden. Het blijkt dan dat de meest vermogenden meer gesegregeerd wonen dan de minst vermogenden, althans op het schaalniveau van gemeenten. Tussen 2011 en 2016 zijn de segregatie-indices enigszins gedaald, maar de periode is te kort en de fluctuatie te groot om hier conclusies aan te kunnen verbinden.

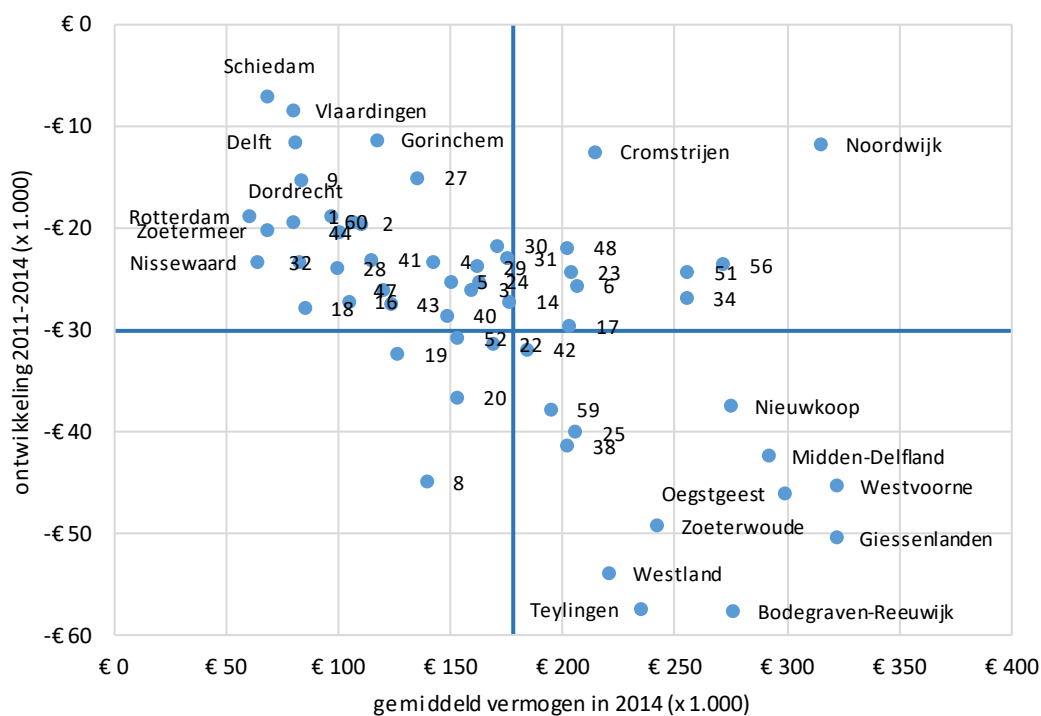
¹ De gemeente Wassenaar valt buiten de grafieken, met een gemiddeld vermogen van €721.000 in 2011 en van €668.000 in 2014 en in 2016.

figuur 4-15 Gemiddeld vermogen per gemeente in 2016

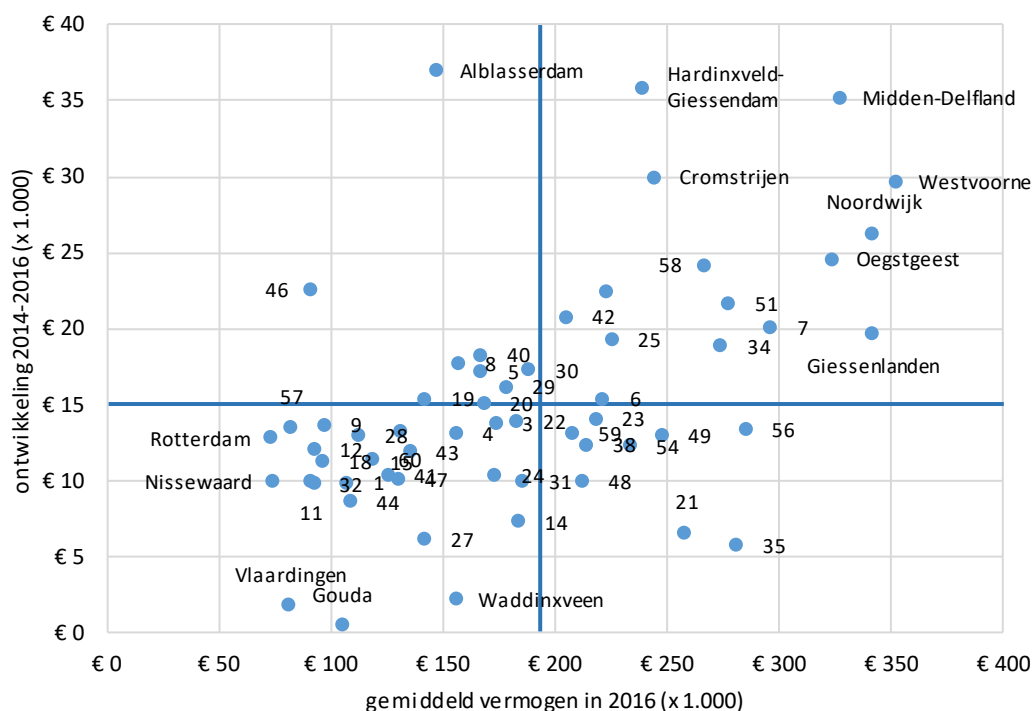
Bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 4-16 Ontwikkeling van de gemiddelde vermogens per gemeente, 2011-2014

Bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 4-17 Ontwikkeling van de gemiddelde vermogens per gemeente, 2014-2016

Bron: CBS, bewerking RIGO

tabel 4-3 Segregatie-index voor lage en hoge vermogens over zestig gemeenten in Zuid-Holland

segregatie-index	2011	2016
lage vermogens (onderste 20%)	18%	12%
hoge vermogens (bovenste 20%)	27%	25%

Bron: CBS, bewerking RIGO

4.6 Eigen woningbezit

Een substantieel onderdeel van het vermogen is de eigen woning. De eigen woning pakt voor veel eigenaren ook sinds de crisis nog altijd uit als een goede belegging. Het aandeel koopwoningen loopt uiteen tussen de gemeenten in Zuid-Holland. In de grote steden zijn koopwoningen in de minderheid, in sommige kleinere gemeenten bedraagt het aandeel koopwoningen meer dan 70%.

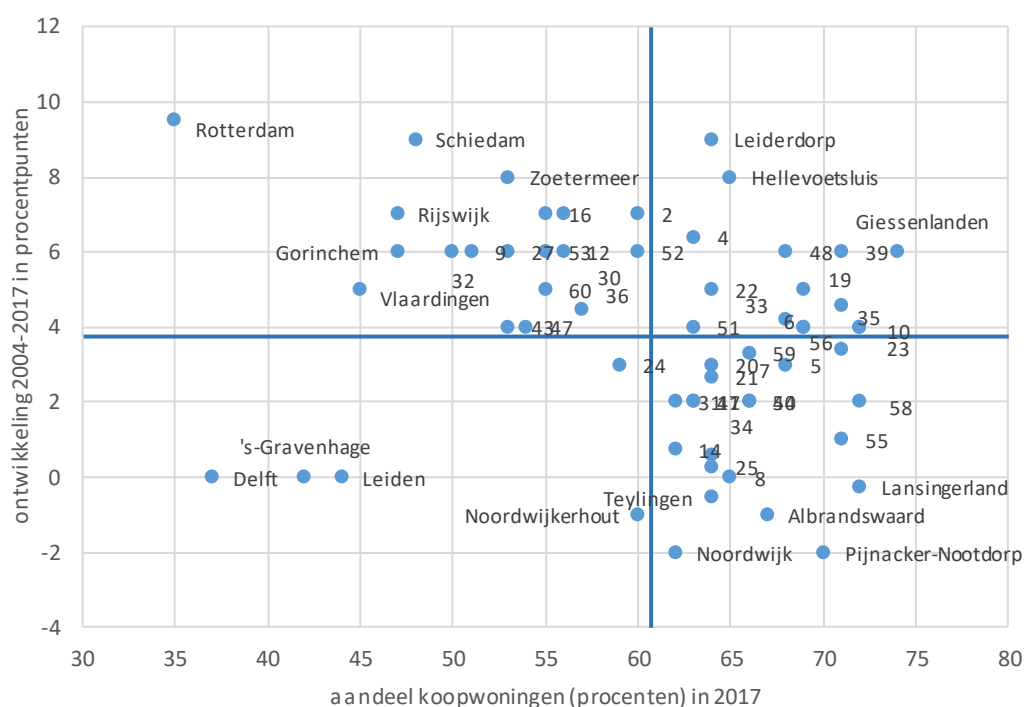
Voor het eigen woningbezit kunnen we verder terugkijken dan voor vermogen als geheel, namelijk tot 2004. Dan blijkt er tussen gemeenten een nivellering te hebben plaatsgevonden. In veel gemeenten waar dit aandeel laag was, was sprake van een relatief grote toename, onder andere in Rotterdam, Vlaardingen, Schiedam, Rijswijk, Zoetermeer en Gorin-

chem. In sommige gemeenten waar het aandeel hoog was, is dit aandeel niet verder toegenomen of zelfs licht afgenomen. Alleen in de grote steden Den Haag, Leiden en Delft is het lage aandeel stabiel gebleven.¹

Prijsniveau

Het aandeel koopwoningen is niet alleen voor veel eigenaren een vorm van vermogen, het vormt tevens een selectiemechanisme voor nieuwe inwoners. Niet iedereen kan zich immers een koopwoning veroorloven, al was het maar omdat men nog jong is en nog carrière moet maken. De toegankelijkheid van de koopwoningmarkt hangt voorts af van het prijsniveau. Ook dat loopt nogal uiteen in Zuid-Holland. Dure koopwoningen treffen we vooral aan rond Leiden, in de Duin- en Bollenstreek en in het Groene Hart. In de buurt van Leiden is Alphen aan den Rijn een betrekkelijk goedkope optie. In Haaglanden zijn Rijswijk en Zoetermeer relatief goedkoop. De gemeenten in Rijnmond zijn in vergelijking met de andere regio's over de hele linie relatief goedkoop, met uitzondering van Albrandswaard en Westvoorne en, in mindere mate, Barendrecht. Ook in de Drechtsteden en in de omgeving van Gouda zijn koopwoningen gemiddeld goedkoper dan in het Noorden en Westen van de provincie.

figuur 4-18 Aandeel koopwoningen per gemeente

Bron: CBS, bewerking RIGO

¹ In 2012 is de definitie van woning veranderd met invoering van de Basisadministratie Adressen en gebouwen (BAG). Dit kan ook een klein en verwaarloosbaar effect hebben gehad op de verhouding koop / huur.

Legenda_

Aandeel koopwoningen

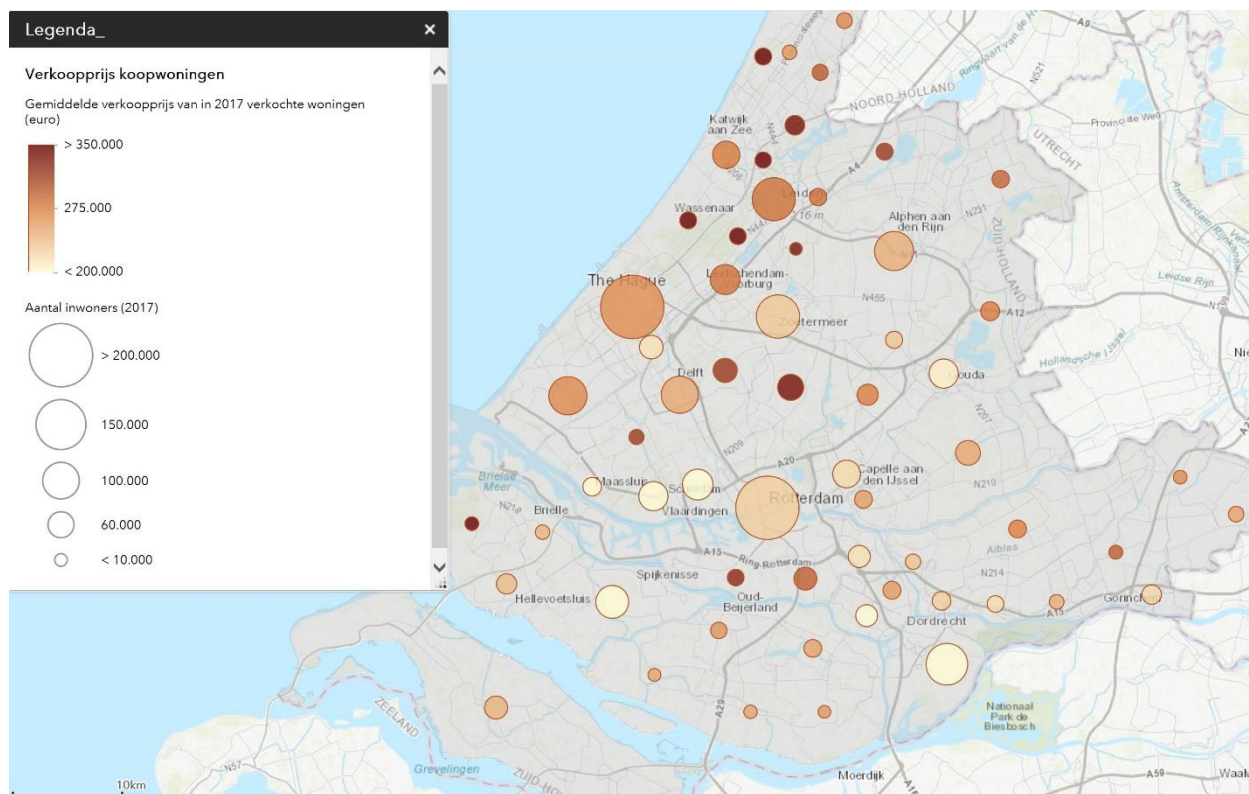
Aandeel koopwoningen, 2017 (%)

> 70
61
< 52

Aantal inwoners (2017)

> 200.000
150.000
100.000
60.000
< 10.000

figuur 4-20 Gemiddelde verkoopprijs van koopwoningen in 2017

R140

4.7 Clusters welvaart (zeven profielen)

In het voorgaande is een groot aantal sociaaleconomisch kenmerken de revue gepasseerd, waarbij telkens gekeken is naar (ontwikkeling in) verschillen tussen gemeenten op een enkel kenmerk. In plaats daarvan kan ook per gemeente naar sets van kenmerken worden gekeken. Hieruit kan per gemeente een profiel worden samengesteld.

Door middel van clusteranalyse zijn de zestig gemeenten op het gebied van welvaart terug te brengen tot zeven profielen (dan wel typen dan wel clusters). Daartoe is geclusterd op drie kenmerken, te weten het gemiddeld *inkomen*, het gemiddelde *vermogen* en het aandeel mensen in de *bijstand*. Deze kenmerken vullen elkaar aan tot goed interpreteerbare profielen. Hoewel de clusters intern nog weer heterogeen zijn (per slot is iedere gemeente uniek), zijn de verschillen binnen de clusters kleiner dan de verschillen tussen de clusters.

In het onderstaande worden de welvaartsclusters kort getypeerd. Daarbij is niet alleen gekeken naar de drie kenmerken waarop is geclusterd, maar ook naar aanvullende kenmerken, te weten de arbeidsparticipatie, het opleidingsniveau van de beroepsbevolking en de onderwijsdeelname van jongeren. De gemiddelde scores per cluster zijn weergegeven in tabel 4-4, de ligging van de clusters in figuur 4-21.

Cluster 1 bevat de twee grote steden, Rotterdam en Den Haag. Zij onderscheiden zich door een hoog aandeel mensen in de bijstand, gemiddeld lage inkomens en lage vermogens. Uiteraard zijn deze steden ook weer intern divers. De netto arbeidsparticipatie is relatief laag. Het aandeel hoog opgeleiden is relatief hoog.

Cluster 2 bestaat uit gemeenten die, net als de twee grote steden, op alle drie de welvaartskenmerken onder het gemiddelde scoren, alleen niet zo extreem als de grote twee. Tot dit cluster behoren middelgrote steden als Leiden, Delft, Dordrecht, Gouda en Schiedam. Ook de voormalige groeikernen Capelle aan den IJssel, Nissewaard, Hellevoetsluis en Zoetermeer vallen in dit cluster. Het zijn veelal oude groeikernen, en kleinere haven- en universiteitssteden.

Cluster 3 bestaat uit gemeenten die zich onderscheiden door relatief hoge inkomens, weinig mensen in de bijstand en een gemiddeld vermogen. Tevens valt op dat in dit cluster de arbeidsparticipatie hoog is, evenals het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Ook opvallend is de hoge onderwijsparticipatie van de jeugd in dit cluster. Het zijn vrijwel allemaal gemeenten die die recent sterk gegroeid zijn, zoals Zuidplas, Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland. Het feit dat de vermogens hier (nog) niet hoog zijn maar de inkomens wel hangt samen met een jonge instroom die vooralsnog een hoge hypotheekschuld heeft.

Cluster 4 onderscheidt zich door relatief lage inkomens, maar in vergelijking met cluster 2 wel hogere vermogens en minder mensen in de bijstand. Net als in cluster 3 zijn er veel mensen aan het werk (een hoge gemiddelde arbeidsparticipatie), echter minder goed verdiend. Dit laatste kan liggen aan het feit dat de beroepsbevolking minder hoog opgeleid is en vooral werkzaam in de agrarische sector, waarschijnlijk ook veelal in agrarische familiebedrijven¹. Waarschijnlijk gaan veel jongeren in het familiebedrijf werken na de middelbare school, in plaats van studeren, de onderwijsparticipatie onder jongeren is laag. Bezit van (geërfde) grond en vissersschepen, nodig voor de bedrijfsvoering, verklaren het relatief

¹ Zie CBS (2017a)

hoge gemiddelde eigen vermogen. Voorbeelden zijn Westland, Katwijk, Goeree-Overflakkee en Lisse. Deze gemeente biedt veel werk aan mensen die met hun handen (kunnen en willen) werken. Ook Katwijk behoort tot dit cluster.

Cluster 5 lijkt op cluster 4, maar dan op alle niveaus net wat welvarender: een hoger gemiddeld vermogen, hogere inkomens en nog minder mensen in de bijstand. Ook in dit cluster zijn veel mensen aan het werk en is de beroepsbevolking net als in cluster 4 niet hoogopgeleid. Er wordt gemiddeld wel beter verdiend dan in cluster 4. Het zijn over het algemeen wat kleinere, niet-stedelijke gemeenten, verspreid door de provincie.

Cluster 6 en 7 bevatten een beperkt aantal meest welvarende gemeenten. Wassenaar als enige in cluster 7 steekt uit wat betreft gemiddeld vermogen en huishoudinkomen. De netto arbeidsparticipatie is in Wassenaar juist relatief laag (net boven Rotterdam).

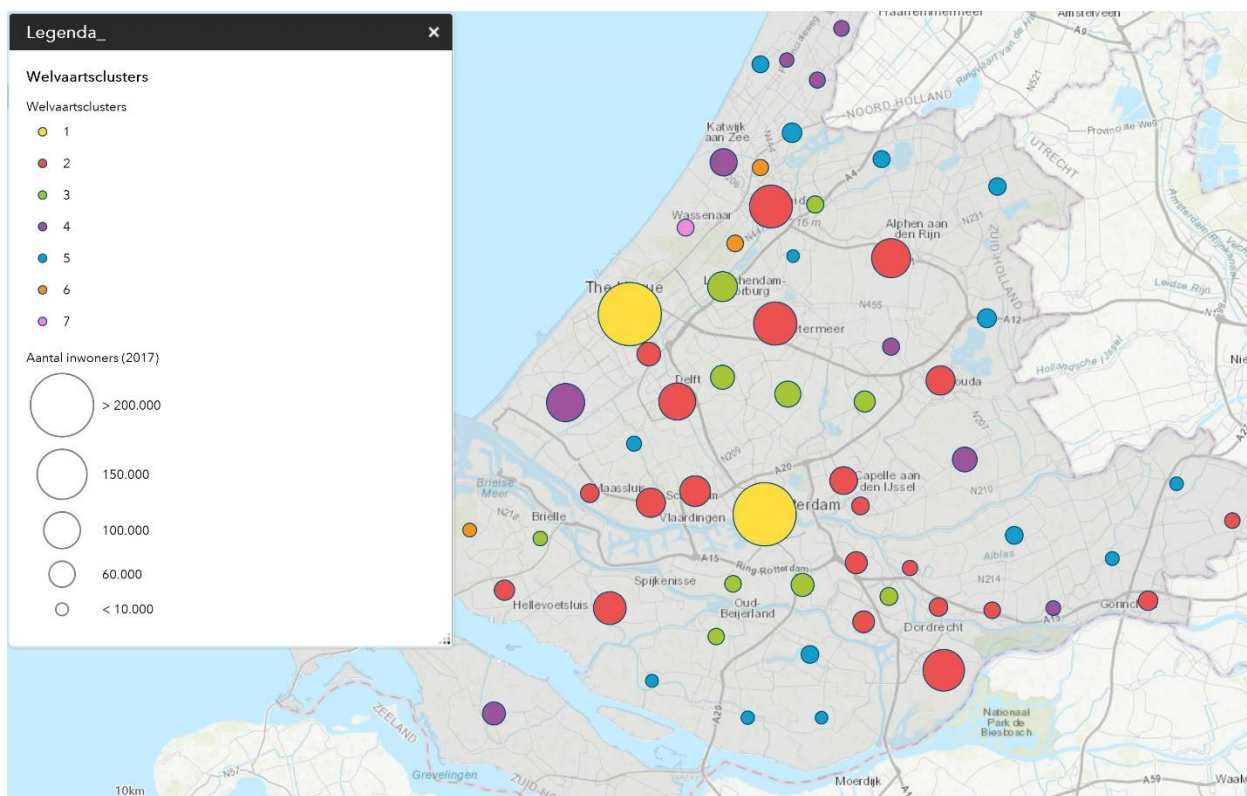
tabel 4-4 Indeling van Zuid-Hollandse gemeenten in zeven welvaarsclusters

cluster	aantal gemeenten	aandeel mensen in de bijstand, 2017	gemiddeld vermogen, 2016	gemiddeld huishoudensinkomen, 2015	netto arbeidsparticipatie, 2017	aandeel hoog opgeleid, 2015	onderwijsdeelname jongeren, 2015
1	2	5,9%	€ 89.000	€ 27.000	61%	40%	58%
2	21	2,8%	€ 113.000	€ 27.000	66%	31%	59%
3	10	1,5%	€ 180.000	€ 31.000	70%	37%	63%
4	9	1,3%	€ 198.000	€ 27.000	70%	28%	57%
5	14	1,0%	€ 272.000	€ 29.000	70%	30%	60%
6	3	1,3%	€ 317.000	€ 34.000	68%	44%	64%
7	1	1,8%	€ 668.000	€ 42.000	63%	43%	60%
	60	1,9%	€ 193.000	€ 29.000	68%	32%	60%

afwijking van het (ongewogen) gemiddelde: rood = ondergemiddeld, blauw = bovengemiddeld

Bron: CBS, bewerking RIGO

figuur 4-21 Ligging van de welvaartsclusters

Bron: CBS, bewerking RIGO

Kijken we naar de kaart, dan zien we dat de clusters redelijk evenredig ruimtelijk verspreid zijn. Grotere gemeente behoren veelal tot cluster 1 of 2 en worden omringd door kleinere gemeenten uit de andere clusters. De regio rond Leiden, inclusief de Duin- en Bollenstreek, is het meest divers wat dit betreft. Hier komen alle typen samen. Het zuiden van de provincie kent naast grote ook een aantal middelgrote en kleinere gemeenten die behoren tot het minder welvarend cluster 2.

Frappant is dat in de clusters waar de beroepsbevolking relatief hoog opgeleid is (een hoog aandeel hoogopgeleiden), ook de jeugd geneigd is door te leren. Dit sluit aan op de literatuur, waarin wordt geconstateerd dat het opleidingsniveau veelal wordt doorgegeven aan volgende generaties. Kennelijk is dit niet alleen individueel het geval, maar slaat dit ook neer op het schaalniveau van gemeenten. Hiermee is niet gezegd dat dit problematisch is. Wel mag op grond hiervan worden verwacht dat de sociaaleconomische verschillen tussen gemeenten niet snel zullen verminderen.

De invoering van het leenstelsel voor de studiefinanciering lijkt dit fenomeen te versterken. Uit recent onderzoek blijkt dat havisten van wie de ouders in de bijstand zitten minder vaak naar een HBO-opleiding doorstromen¹ en dat ook de instroom vanuit het MBO naar HBO-opleidingen is verminderd². De doorstroom van vwo naar universiteit is onveranderd gebleven.

¹ CBS 2018

² Trouw, 2017

5 Verschillen binnen gemeenten

Niet alleen zijn er verschillen en overeenkomsten tussen gemeenten, gemeenten zijn ook intern heterogeen. Sterker nog, hoe meer wordt ingezoomd op kleine gebieden, des te groter de kans dat daar heel homogeen samengestelde gebieden tussen zitten. Dit geldt zeker voor de grotere gemeenten.

Het geval wil dat RIGO voor het ministerie van BZK recent een verkenning heeft verricht, waarin onder meer de verschillen binnen grotere gemeenten in Nederland zijn onderzocht. Uit Zuid-Holland zijn de zeven grootste gemeenten in dat onderzoek betrokken, te weten Rotterdam, Den Haag, Delft, Dordrecht, Leiden, Schiedam en Zoetermeer. Op de achterliggende gegevens is een secundaire analyse uitgevoerd en de uitkomsten worden in dit hoofdstuk gepresenteerd en besproken.¹

Achterliggende bronnen zijn gegevens op individueel niveau (CBS Microdata), geaggregeerd tot eenheden met de omvang van zes postcode-locaties (ruimtelijk gemiddeld over een straal van tweehonderd meter). De CBS-Microdata bestrijken een groot aantal relevante sociaal-economische en demografische gegevens, die op persoonsniveau kunnen worden gekoppeld, en gaan in sommige gevallen terug tot in de vorige eeuw. Vanwege de uniforme schaal van analyse (postcodes in plaats van buurten) kunnen steden met elkaar worden vergeleken op de maten voor segregatie en isolatie. Deze tabellen in dit hoofdstuk zijn zoals gezegd een afgeleide analyse van onderzoek voor het ministerie en bevatten gegevens die normaal gesproken niet op dit schaalniveau worden gepubliceerd.

Zoals beschreven in het inleidende hoofdstuk, is op laag geografisch schaalniveau ook de isolatie-index relevant, naast de segregatie-index. De segregatie-index geeft aan hoeveel procent van een bevolkingsgroep moet verhuizen voor een gelijkmatige spreiding over de gebieden. De isolatie-index geeft aan hoe groot de kans is dat men alleen in aanraking komt met de eigen groep. Beide indicatoren kunnen een verschillend beeld van de ontwikkelingen laten zien. Als de omvang van een groep min of meer gelijk blijft en zij raakt gelijkmatiger verdeeld, nemen zowel de segregatie-index als de isolatie-index af. Als de bestudeerde groep juist meer in een bepaald gebied geconcentreerd raakt, nemen beiden indicatoren toe. Zie voor een uitgebreide toelichting op deze indices paragraaf 1.3.

5.1 Ontwikkeling ruimtelijke verschillen herkomst- en leeftijdsgroepen

In tabel 5-1 en tabel 5-2 zijn segregatie- respectievelijk isolatie-indices weergegeven voor diverse bevolkingsgroepen.

Spreiding naar herkomst

In de afgelopen twee decennia is het aantal inwoners van buitenlandse herkomst sterk toegenomen, terwijl het aantal inwoners van Nederlandse herkomst in de steden niet alleen in relatieve, maar ook in absolute zin afnam (met uitzondering van Zoetermeer, waar alleen het aandeel afnam). Dit heeft invloed gehad op de mate van segregatie en isolatie. In gebieden waar toch al weinig autochtonen woonden, is deze groep sterk afgenomen. De mate van segregatie is daarmee toegenomen voor de autochtonen. Omdat hun kans iemand van buitenlandse herkomst te ontmoeten is toegenomen, nam de isolatie-index echter af. De ont-

¹ Leidelmeijer, e.a., Ontwikkeling van ruimtelijke verschillen in Nederland, RIGO en Verwey Jonker Instituut, 2015

wikkelingen verschillen per stad. In Rotterdam bijvoorbeeld is de segregatie van autochtonen juist afgenomen en in Leiden bleef ze gelijk. In Rotterdam nam de isolatie-index tegelijkertijd af, net als in de andere 6 gemeenten. Dat duidt erop dat de afname van de groep autochtonen in Rotterdam gepaard is gegaan met een veel sterkere afname in gebieden waar de groep oververtegenwoordigd was, waardoor ze meer verspreid is.

Voor de 'traditionele' herkomstgroepen uit Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen geldt dat deze groepen rond de eeuwwisseling nog sterk groeiden door natuurlijke aanwas en gezinsmigratie. Deze groepen zijn in de steden zo alomtegenwoordig geraakt, dat ze haast vanzelf minder gesegregeerd zijn komen te wonen dan in het verleden. Tegelijkertijd is hierdoor de kans toegenomen dat ze in hun buurt louter mensen van hun eigen groep tegenkomen.

Inmiddels groeien deze groepen nauwelijks nog: de gezinsmigratie is sterk verminderd en wordt inmiddels in evenwicht gehouden door terugkeer naar de herkomstlanden. De tweede generatie gaat zich mogelijk meer verspreiden. Door verbeterd opleidingsniveau en inkomen hebben zij beter toegang tot de woningmarkt (grotere besteedbaarheid). Door studie komen zij ook meer in aanraking met inwoners van andere wijken en steden, waarmee de overweging om in andere wijken en steden te gaan wonen, vaker zal voorkomen. Als een deel van het sociale netwerk zich in andere wijken bevindt, is de kans groter dat men uit de 'concentratiegebieden trekt'.

Inwoners met een Westerse migratie-achtergrond wonen meer gesegregeerd dan in het verleden, althans in Delft, Rotterdam en Schiedam. Dit kan komen doordat de groep nog relatief klein is in vergelijking met de groep van niet-Westerse herkomst: er is binnen concentratiegebieden wellicht nog ruimte voor groei. Ook kan het zijn dat buitenlandse studenten sterk geconcentreerd worden gehuisvest in bepaalde studentencomplexen. Hetzelfde kan gelden voor bijv. arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. In Den Haag, waar het aandeel inwoners met een Westerse migratieachtergrond van deze zeven steden het hoogst is en ook het sterkst gegroeid, zien we juist een afname van de segregatie van deze groep (zie tabel 6-8 in bijlage 2). In de andere steden bleef de segregatie-index voor de groep stabiel, ondanks een groei van het aandeel van de groep in de bevolking.

In de grote steden Rotterdam, maar vooral Den Haag laten over het algemeen wat hoger indices zien dan de andere vijf steden. Dit kan te maken hebben met de woningmarkt en sterke prijsverschillen: veel sociale huur in bepaalde gebieden en anderzijds koopwoningen met hoge prijzen.

Spreiding leeftijdsgroepen

Voor de 65-plussers zien we een gemiddeld een afname van de segregatie en een stabiele isolatie-index. Wat betreft de isolatie-index zijn er grote verschillen. In Rotterdam en Den Haag, waar in absolute zin het aantal 65-plussers afnam, is de kans voor 65-plussers om andere leeftijdsgroepen tegen te komen toegenomen. De isolatie-index nam daar af. In Zoetermeer was het aandeel 65-plussers in het verleden laag omdat de vestigers in de bouw van de jaren zeventig en tachtig die leeftijd in 1995 meestal nog niet bereikt had. Inmiddels hebben veel bewoners deze leeftijd wel bereikt. Het aandeel 65-plussers is sterk toegenomen en komt nu meer overeen met het Nederlands gemiddelde. Dat betekent ook dat de kans op contact met andere leeftijdsgroepen voor de huidige 65-plussers in Zoetermeer is afgenomen in vergelijking met 65-plussers uit het verleden.

Voor minderjarigen geldt dat hun aantal in de meeste gemeenten is afgenomen (uitgezonderd Den Haag), de isolatie-index nam daardoor af. De segregatie-index nam tegelijk ook af voor deze groep in alle steden. Dit kan te maken hebben met de toenemende populariteit van oude stadswijken onder gezinnen en vergrijzing in nieuwere wijken, waar veel kinderen het huishouden hebben verlaten.

Dat we voor de leeftijdsgroepen niet dezelfde effecten zien van groei of krimp van groepen als bij herkomst (waar toename van de groep vaak minder segregatie en meer isolatie betekent en vice versa) heeft ook te maken met het feit dat herkomst van personen over de tijd hetzelfde blijft, maar dat de leeftijd verandert. Omdat mensen ouder worden, verandert de leeftijdssamenstelling van gebieden over de tijd vanzelf, zonder dat iemand daarvoor hoeft te verhuizen.

tabel 5-1 Ontwikkeling segregatie-index etnische en leeftijdsgroepen op 6-positie postcode-niveau

indicator	jaar	's-Gravenhage	Delft	Dordrecht	Leiden	Rotterdam	Schiedam	Zoetermeer	ongewogen gemiddelde	gemiddelde ontwikkeling
autochtonen	1995	36	20	25	19	39	26	19	26	
	2014	41	26	29	19	35	33	21	29	toename
1 ste generatie immigrant	1995	34	25	28	22	34	27	25	28	
	2014	31	29	29	21	24	28	22	26	stabiel
2de generatie immigrant, beide ouders geboren in buitenland	1995	38	26	32	26	34	33	21	30	
	2014	35	32	30	32	26	28	24	30	stabiel
marokkaanse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	52	44	52	44	39	39	50	46	
	2014	48	41	41	51	35	32	35	41	afname
turkse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	57	53	48	46	46	44	47	49	
	2014	52	43	39	40	37	34	34	40	afname
surinaamse herkomst (1ste & 2de generatie)	1996	39	30	28	29	27	28	28	30	
	2014	32	26	23	23	19	23	20	24	afname
antilliaanse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	29	27	37	30	32	28	34	31	
	2014	29	32	34	21	27	29	32	29	afname
westerse herkomst	1995	23	13	12	19	11	8	10	14	
	2014	20	17	12	19	16	19	10	16	toename
overig niet-westerse herkomst	1995	27	27	26	24	29	25	33	27	
	2014	21	33	29	19	18	23	31	25	afname
65-plussers	1995	29	25	31	30	33	25	37	30	
	2014	27	22	26	25	26	25	26	25	afname
minderjarigen	1995	17	18	16	22	18	12	17	17	
	2014	15	17	13	21	14	11	15	15	afname

Bron: CBS, bewerking RIGO

tabel 5-2 Ontwikkeling isolatie-index etnische en leeftijdsgroepen op 6-positie postcode-niveau

indicator	jaar	's-Gravenhage	Delft	Dordrecht	Leiden	Rotterdam	Schiedam	Zoetermeer	ongewogen gemiddelde	gemiddelde ontwikkeling
autochtonen	1995	68	81	78	80	65	79	77	76	
	2014	57	69	70	71	52	63	70	65	afname
1 ste generatie immigrant	1995	34	14	19	13	36	18	16	22	
	2014	40	29	23	21	38	29	19	28	toename
2de generatie immigrant, beide ouders geboren in buitenland	1995	14	4	8	5	16	9	6	9	
	2014	22	9	12	9	22	17	10	14	toename
marokkaanse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	12	2	5	8	11	3	1	6	
	2014	16	3	6	13	14	6	4	9	toename
turkse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	18	6	13	5	18	17	1	11	
	2014	21	6	14	4	18	19	2	12	stabil
surinaamse herkomst (1ste & 2de generatie)	1996	18	4	4	3	12	4	9	8	
	2014	15	3	3	2	11	5	8	7	stabil
antilliaanse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	2	1	4	2	4	1	3	2	
	2014	4	3	5	1	6	4	4	4	toename
westerse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	13	10	10	10	9	7	12	10	
	2014	19	16	12	17	14	14	11	15	toename
overig niet-westerse herkomst (1ste & 2de generatie)	1995	6	4	3	3	10	4	4	5	
	2014	12	18	9	9	14	11	12	12	toename
65-plussers	1995	23	19	23	18	23	21	18	21	
	2014	20	19	24	18	19	21	23	20	stabil
minderjarigen	1995	23	19	24	21	23	21	28	23	
	2014	22	17	22	19	21	21	23	21	afname

Bron: CBS, bewerking RIGO

5.2 Ontwikkeling ruimtelijke verschillen sociale groepen

De ontwikkeling van de spreiding van sociale groepen laat een sterk wisselend beeld zien. Dit is te zien in tabel 5-3 en tabel 5-4 voor respectievelijk de segregatie- en de isolatie-index.

Inkomen en inkomensbronnen

Elders in deze verkenning bleek dat tussen gemeenten de laagste inkomens meer gesegregeerd (minder verspreid) wonen dan de hoogste. Binnen gemeenten is het omgekeerde het geval. Met name in Den Haag, Rotterdam en Schiedam wonen de hoogste inkomens meer gesegregeerd dan de laagste. Dat wil zeggen dan de hoogste inkomens meer teruggetrokken wonen in hun eigen postcodes. Den Haag springt er nog weer uit in dit opzicht.

De segregatie-index voor de 20% hoogste en 20% laagste inkomens is wel stabiel gebleven tussen 2005 en 2013. Voor huishoudens met een langdurig laag inkomen (langer dan vier jaar) is de segregatie-index afgenomen tussen 2008 en 2013. Zij wonen dus meer verspreid

binnen de steden. Dit kan te maken hebben met het meetmoment: in 2013, op het dieptepunt van de economische crisis hadden veel huishoudens nog te kampen met werkloosheid. De groep was op dat moment iets groter dan in 2008, vlak na de start van de economische crisis. In Leiden en Zoetermeer is de segregatie-index voor deze groep het grootst, in Zoetermeer kan dat te maken hebben met een gering aandeel van deze groep in het totaal aantal huishoudens: de isolatie-index is er voor deze groep erg laag. In Leiden is echter ook de isolatie-index voor huishoudens met een langdurig laag inkomen erg hoog. Mogelijk gaat het hier om studenten die veelal bij elkaar gehuisvest zijn.

Dat de segregatie van inkomensgroepen binnen de steden vrij stabiel is, heeft ook te maken met het feit dat als het inkomen van mensen verandert, zij al snel naar een woning verhuizen die past bij hun inkomen en die ligt vaak in een ander postcodegebied. De groep bewoners van gebieden verandert daarmee, maar niet het gemiddelde inkomensniveau. Door selectieve verhuisbewegingen worden verschillen gereproduceerd.

Voor bijstandsgerechtigden geldt dat zij meer verspreid over gemeenten zijn gaan wonen (zie paragraaf 4.2). Op gemeenteniveau zien we gemiddeld genomen geen verandering in de segregatie-index, maar binnen de gemeenten zit daar wel verschil in. In Zoetermeer is de segregatie-index voor deze groep sterk afgenomen en hun isolatie-index ook iets toegenomen. Dat duidt op een toename van de groep, met name in bepaalde postcodegebieden. Voor Rotterdam, Dordrecht en Schiedam geldt dat de isolatie-index voor bijstandsgerechtigden juist is afgenomen. In deze steden is het aandeel bijstandsgerechtigden relatief weinig toegenomen (zie ook figuur 4-5). In Dordrecht en Schiedam is dat gepaard gegaan met een lichte afname van de segregatie-index voor deze groep binnen de gemeenten. In Rotterdam is de segregatie van deze groep iets toegenomen.

Vermogen en woningbezit

Net als tussen de gemeenten wonen de huishoudens met de hoogste vermogens binnen gemeenten meer gesegregeerd dan de huishoudens met de laagste vermogens. En net als bij de inkomens is de segregatie binnen Den Haag aan de bovenkant het hoogst van alle hier onderzochte steden. Ook in Rotterdam wonen de meest vermogenden relatief gesegregeerd.

Wat betreft vermogen nam de segregatie-index tussen 2006 en 2013 af voor de 10% meest vermogenden, maar was er een toename voor de meest vermogende 1% en de 10% minst vermogenden. Met name voor de laatste groep was de toename met 9 procentpunt fors, hoewel de segregatie-index wel relatief laag blijft (van 15 naar 24% gemiddeld over de steden). Aangezien woningwaarden en hypotheekschulden belangrijke onderdelen zijn van het vermogen kan deze situatie inmiddels weer sterk veranderd zijn (zie ook paragraaf 4.5).

Veranderingen in de spreiding van sociale huur en koopwoningen kunnen leiden tot veranderingen in de spreiding van sociale groepen. De segregatie- en isolatie indices voor woningen eigenaren en huurders van sociale huurwoningen zijn zeer hoog en beïnvloeden andere factoren. Dit heeft te maken met het feit dat woningen vaak complexgewijs gebouwd worden in hetzelfde segment. Binnen een 6-cijferig postcode gebied is de samenstelling van de woningvoorraad daardoor vaak erg homogeen. Dat leidt vaak ook tot een zekere homogeniteit in de sociale samenstelling van de bewoners.

tabel 5-3 Ontwikkeling segregatie-index sociale groepen op 6-positie postcode-niveau

indicator	jaar	's-Gravenhage	Delft	Dordrecht	Leiden	Rotterdam	Schiedam	Zoetermeer	ongewogen gemiddelde	gemiddelde ontwikkeling
20% hoogste inkomens	2005	40	25	32	26	34	27	25	30	stabiel
	2013	39	27	30	26	33	29	27	30	
20% laagste inkomens	2005	27	23	25	27	23	20	25	24	stabiel
	2013	27	25	24	29	23	19	25	24	
langdurig laag inkomen (>4jaar)	2008	25	33	33	40	24	26	35	31	afname
	2013	23	30	28	38	22	26	34	29	
bijstand	1999	36	33	38	33	24	28	47	34	stabiel
	2014	38	39	37	38	27	27	41	35	
arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	1999	14	19	17	22	12	11	16	16	toename
	2014	18	24	17	26	16	13	15	19	
ww-uitkeringen	1999	12	16	12	18	10	12	14	13	stabiel
	2014	11	16	11	16	11	9	10	12	
uitkering	1999	24	23	28	24	19	20	25	23	stabiel
	2014	26	29	24	28	22	18	24	24	
vermogen 10% laagste	2006	17	10	19	13	15	15	17	15	toename
	2013	24	24	23	27	27	18	24	24	
vermogen 10% hoogste	2006	57	41	43	39	51	45	38	45	afname
	2013	55	39	40	36	49	43	37	43	
vermogen 1% hoogste	2006	68	53	55	43	65	63	59	58	toename
	2013	69	53	56	47	66	64	62	60	
woningeigenaren	2006	45	43	46	38	43	35	45	42	afname
	2014	38	38	41	37	36	31	41	37	
sociale huurwoningen	2009	59	49	51	48	49	44	46	49	stabiel
	2014	59	46	49	45	48	43	45	48	
vroegtijdig schoolverlaters	2006	16	26	25	26	14	17	24	21	toename
	2012	18	30	29	30	17	18	26	24	
inactieve werkloze jeugd (15-25 jaar)	1999	20	23	25	17	19	21	27	22	afname
	2014	14	28	19	23	15	13	19	19	
inactieve werkloze jeugd Nederlandse herkomst (15-25 jaar)	1999	20	16	23	18	22	18	24	20	toename
	2014	22	30	21	26	27	20	20	24	
inactieve werkloze jeugd niet-westerse herkomst (15-25 jaar)	1999	11	27	17	21	12	12	27	18	stabiel
	2014	12	26	18	23	10	9	20	17	
inactieve werkloze jeugd westerse herkomst (15-25 jaar)	1999	23	24	30	27	23	25	30	26	stabiel
	2014	19	33	27	34	23	22	29	27	

Bron: CBS, bewerking RIGO

tabel 5-4 Ontwikkeling isolatie-index sociale groepen op 6-positie postcode-niveau

indicator	jaar	's-Gravenhage	Delft	Dordrecht	Leiden	Rotterdam	Schiedam	Zoetermeer	ongewogen gemiddelde	gemiddelde ontwikkeling
20% hoogste inkomens	2005	29	22	22	26	21	18	28	24	stabiel
	2013	28	23	22	27	21	19	27	24	
20% laagste inkomens	2005	35	36	29	36	38	28	20	31	stabiel
	2013	36	41	27	38	39	28	21	33	
langdurig laag inkomen (>4jaar)	2008	4	8	3	8	5	3	2	4	stabiel
	2013	4	9	3	8	5	3	3	5	
bijstand	1999	16	9	16	9	20	13	10	13	stabiel
	2014	16	10	11	9	18	9	11	12	
arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	1999	7	4	6	5	6	6	5	5	stabiel
	2014	6	4	6	4	5	5	5	5	
ww-uitkeringen	1999	3	2	3	2	4	3	3	3	toename
	2014	5	3	5	4	5	6	5	5	
uitkering totaal	1999	26	17	24	17	30	24	17	22	stabiel
	2014	27	19	24	18	29	22	22	23	
vermogen 10% laagste	2006	18	12	18	13	19	17	15	16	afname
	2013	13	8	16	10	13	15	18	13	
vermogen 10% hoogste	2006	21	10	9	14	14	9	8	12	stabiel
	2013	19	10	9	14	12	7	8	11	
vermogen 1% hoogste	2006	6	1	2	2	6	2	1	3	stabiel
	2013	5	1	2	2	6	2	1	3	
woningeigenaren	2006	58	51	62	55	40	50	59	54	stabiel
	2014	54	49	63	56	42	55	60	54	
sociale huurwoningen	2009	58	68	59	58	68	55	61	61	afname
	2014	61	65	56	54	64	53	60	59	
vroegtijdig schoolverlaters	2006	9	9	9	9	10	9	7	9	afname
	2012	7	7	9	7	8	8	6	7	
inactieve werkloze jeugd (15-25 jaar)	1999	22	13	22	12	25	23	11	18	stabiel
	2014	21	19	20	17	21	20	16	19	
inactieve werkloze jeugd Nederlandse herkomst (15-25 jaar)	1999	13	6	14	7	13	13	7	10	toename
	2014	17	9	17	10	15	17	14	14	
inactieve werkloze jeugd niet-westerse herkomst (15-25 jaar)	1999	30	36	38	26	34	37	25	32	afname
	2014	24	34	25	28	24	22	22	26	
inactieve werkloze jeugd westerse herkomst (15-25 jaar)	1999	28	23	26	31	31	29	15	26	toename
	2014	31	37	30	39	31	34	23	32	

Bron: CBS, bewerking RIGO

Door een toename van het aandeel koopwoningen en afname van het aandeel sociale huurwoningen, zien we een lichte afname van de segregatie-index voor woningeneigenaren en een afnemende isolatie-index voor huurders in de sociale sector. Hierin klinkt bewust beleid

door om buurten meer te mengen wat betreft woningeigendom om meer overbruggende contacten tussen beiden groepen te creëren. Overigens blijkt dit contact erg theoretisch van aard. In de praktijk blijkt in meer gemengde gebieden dat er weinig contact is tussen huurders en eigenaren¹.

Jeugdproblematiek

De segregatie voor vroegtijdig schoolverlaters is toegenomen, maar de isolatie is afgenomen. Omdat deze groep tussen 2006 en 2012 met bijna een kwart is afgenomen, is de toename van de segregatie vooral te wijten aan een blijvende oververtegenwoordiging van deze groep in bepaalde postcodegebieden, waar deze problematiek wat hardnekkiger is.

Wat betreft de werkloze, inactieve jeugd (15-25 jaar, werkzoekend, niet schoolgaand) is het beeld wisselend. Voor de groep als geheel is de segregatie-index licht afgenomen tussen 1999 en 2014. De inactieve werkloze jeugd is wat meer verspreid gaan wonen: hun segregatie-index neemt gemiddeld af, maar de isolatie-index bleef gelijk. In Zoetermeer en Leiden geldt het omgekeerde. De verschillen tussen de steden en tussen herkomstgroepen maken het lastig om een overkoepelende trend te zien, laat staan een verklaring te vinden.

¹ Zie o.a. van Eijk (2010)

6 Uitdagingen, kansen en bedreigingen

Na het in beeld brengen van sociaaleconomische verschillen, overeenkomsten en ontwikkelingen binnen Zuid-Holland kunnen voorzichtig trends worden gesignaleerd en verwachtingen voor de toekomst worden geformuleerd.

In het voorgaande is een groot aantal demografische en sociaaleconomische verschillen en overeenkomsten binnen Zuid-Holland letterlijk op een rij gezet en in kaart gebracht. De belangrijkste bevindingen die zich opdringen uit de vele geraadpleegde cijfermatige bronnen zijn samengevat aan het begin van deze rapportage. Het overheersende beeld daarbij is dat van stabiliteit. De ruimtelijke spreiding van veel sociaaleconomische kenmerken over de gemeenten binnen Zuid-Holland is relatief stabiel. Er zijn aanzienlijke verschillen, maar over het geheel genomen zien we op veel vlakken geen (grote) toename van ruimtelijke verschillen tussen en binnen gemeenten. Onder meer door selectieve migratie en onderwijsparticipatie worden bestaande sociaaleconomische verschillen voortdurend gereproduceerd.

Op een aantal onderwerpen zien we convergentie/nivellering. Op demografisch gebied is er wel sprake van geleidelijke verschuivingen die vaak samenhangen met groeispurten en grote bouwstromen in het verleden.

Tot zover de ontwikkelingen uit het verleden. Kijken in de toekomst is altijd lastig. Bepaalde trends kunnen we doortrekken (zoals informatisering en robotisering en het toenemend belang van scholing), bepaalde ontwikkelingen kunnen we zien aankomen (zoals een verdere vergrijzing van de bevolking in plaatsen met veel 'babyboomers'), maar de sociale gevolgen hiervan voor delen van Zuid-Holland zijn onzeker. Hieronder bespreken we een aantal zichtbare en denkbare toekomstige ontwikkelingen die voor delen van Zuid-Holland kansen dan wel bedreigingen met zich mee kunnen brengen, waarbij we ook inzichten uit relevante wetenschappelijke literatuur betrekken. Deze slotbeschouwing heeft noodzakelijkerwijze een zeker speculatief gehalte.

Toenemend contrast tussen stad en platteland

De komende decennia zullen de babyboomers, de omvangrijke groep Nederlanders geboren tussen 1945 en 1970, nog hun stempel op de samenleving blijven drukken. De kopgroep is inmiddels de zeventig gepasseerd, maar de grote vergrijzing is nog maar net begonnen.

In de grote steden, waaruit de destijds jonge gezinnen massaal wegtrokken, zal de vergrijzing beperkt blijven of kan er door instroom van vele jonge arbeidsmigranten (zowel uit het binnenland als uit het buitenland) en studenten zelfs sprake zijn van 'ontgrijzing'. Niet alleen is de vergrijzende generatie in de steden in de minderheid, door selectieve migratie blijven de steden jong. Nog altijd plegen jonge gezinnen de steden te verlaten om te worden opgevolgd door nieuwe jongeren, maar vaker dan in het verleden blijven gezinnen in de grote steden wonen. Het contrast binnen regio's tussen vergrijzende landelijke gemeenten en een jong blijvende stad (plus randgemeenten) zal groter worden.

Steden als Dordrecht, Schiedam en Gouda, zonder universiteit, trekken minder jongeren in de studentenleeftijd, maar kennen tevens een minder sterke uitstroom van 'jonge gezinnen'. Mogelijk kunnen deze plaatsen een graantje meepikken van de toegenomen voorkeur voor

stedelijk wonen. Vooral hoogopgeleiden lijken een voorkeur te hebben voor dit type historische steden¹. Dit is wel mede-afhankelijk van de mate waarin ook de woningen zelf aantrekkelijk genoeg zijn. In het geval van de Drechtseden merkt Atlas van Gemeenten (2015) op dat de woningen daar vaak te klein en goedkoop zijn om meer koopkrachtige huishoudens aan te trekken.

Voormalige groeikernen, die voornamelijk in de jaren zeventig en tachtig veel huishoudens trokken met een laag-of middeninkomen, zoals Zoetermeer, Capelle aan den IJssel en Spijkennisse, kunnen het moeilijker krijgen. Hier zijn veel babyboomers in de opbouwfase van hun leven neergestreken. De vergrijzing zal hier sterk merkbaar zijn. Andere gemeenten (zoals Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp) hebben inmiddels de functie als overloopgebied overgenomen.

Op langere termijn, als de vergrijzing overgaat in een sterftegolf, kan in veel plaatsen ook weer een verjonging optreden. Dan zal blijken in hoeverre deze plaatsen in trek blijven bij nieuwe generaties. In voormalige groeigemeenten gaan relatief veel woningen op de markt komen die veelal uit een bouwperiode komen (jaren zeventig en tachtig) die over het algemeen wat minder goed gewaardeerd wordt². Het kan nog wel even duren voordat dit optreedt – een woning komt pas vrij als ook de langstlevende partner komt te overlijden – maar als het zover is kunnen hele buurten in korte tijd een heel andere bevolking aantrekken en totaal van karakter veranderen. Eerder hebben we dat zien gebeuren in wederopbouwijken uit de jaren vijftig en zestig.

Risico op krimp

Het is de vraag of het vertrek van jongeren zich in de toekomst in dezelfde mate doorzet als in de afgelopen twintig jaar. Sinds 2015 krijgen uitwonende studenten niet langer een (hogere) basisbeurs, maar is de studiefinanciering een lening. Studenten maken daardoor andere keuzes.³ Als de onderwijsinstelling op reisafstand is, blijven zij vaker bij hun ouders wonen. Men kiest opleidingen dicht bij huis en met betere beroepsperspectieven, zoals technische studies. Doordat er ook steeds meer studenten uit het buitenland zijn, hoeven de studentensteden niet te vrezen voor minder vestiging. Maar in kleinere gemeenten op reisafstand van studiesteden zullen meer jongeren 'blijven hangen'.

Dat geldt niet voor plaatsen die slechte (OV-)verbindingen hebben met studiesteden. Denk aan gemeenten omsloten door grote waterwegen en zonder snelle verbindingen, zoals Goeree-Overflakkee, gemeenten in de Hoeksche Waard, Molenwaard en Giessenlanden. Hier zal het vertrek van jongeren waarschijnlijk doorzetten. De trend is dat steeds meer jongeren doorleren (en dat ook zullen moeten, omdat de opleidingseisen van werkgevers stijgen). Terugkeer naar relatief minder goed bereikbare woonplaatsen zal beperkt zijn, omdat ook vanuit werkgelegenheidsperspectief bereikbaarheid een rol speelt in de vestigingskeuze. Met de opkomst van huishoudens met twee inkomens en flexibilisering van de arbeidsmarkt is het voor steeds meer huishoudens een noodzaak om de woonlocatie af te stemmen op

¹ Zie Marlet e.a. (2015)

² Zie Knol (2012)

³ Zie CBS (2018b)

meerdere werklocaties. Voor hoogopgeleiden geldt dat werkgelegenheid zich vooral in stedelijk gebied concentreert, rondom de studiecentra. Zij wonen dan ook overwegend in de stad¹. Weliswaar geldt dat zij bereid zijn verder te reizen, maar ook vooral per trein².

Waar jongeren vertrekken en niet meer terugkeren kunnen geboortecijfers dermate dalen dat de natuurlijke aanwas sterk afneemt. Nu is die veelal relatief nog hoog in deze gebieden, maar dalend (zie paragraaf 3.1) en op den duur kan dat onvoldoende zijn voor bevolkingsgroei. Als daar nauwelijks vestiging vanuit het buitenland tegenover staat, kan krimp optreden. Dit kan ook consequenties hebben voor bijvoorbeeld de beschikbaarheid van huisartsen en andere maatschappelijke voorzieningen.

Aan de noordkant van de provincie, in het Groene Hart zal dit minder spelen: er zal waarschijnlijk nog een grote overloop vanuit de noordvleugel van Randstad blijven. In het Groene Hart zitten huishoudens als een 'spin in het web', van waaruit de hele Randstad bereikt kan worden.³

De invloed van vermogen

De verschillen in vermogen van huishoudens tussen en binnen steden zijn aanzienlijk, veel groter dan de verschillen in inkomen. Daarbij valt op dat de meest vermogenden (de top 20%) meer gesegregeerd wonen dan de minst vermogenden, zowel binnen de steden als binnen de provincie (op de schaal van gemeenten). Huishoudens zonder vermogen (of zelfs met schulden) vinden we overal wel, huishoudens met veel vermogen zijn oververtegenwoordigd in kleine, welgestelde gemeenten in het Groene Hart en aan de kust en, binnen steden, in welgestelde buurten.

Een belangrijke component van vermogen is het eigen woningbezit. Het vermogen in de vorm van een afbetaalde woning is vooral hoog onder 65-plussers. Voor de toekomst kan verwacht worden dat deze vermogens de komende tien tot vijftien jaar worden (her)verdeeld onder hun kinderen (of andere erfgenamen), hetzij door overerving, hetzij door giften van ouderen aan hun volwassen kinderen als zij hun vermogen verzilveren. Omdat die kinderen voor een groot deel in andere gemeenten wonen, kan verwacht worden dat het vermogen daarmee ook ruimtelijk meer verspreid raakt en in andere gemeenten geïnvesteerd wordt.

Vanwege de sterke woningprijsstijgingen in de steden kan dit betekenen dat binnen de steden de verschillen groter worden tussen die inwoners waarvan de ouder(s) een koopwoning bezitten/bezaten en diegenen voor wie dat niet geldt. Voor die laatste groep kan het lastiger worden zelf in de koopsector te starten (en daarmee vermogen op te bouwen) omdat ze minder makkelijk eigen geld mee kunnen brengen en minder hoog kunnen bieden dan koopstarters die beschikken over vermogen uit erfenissen of giften van ouders. Koopstarters die geboren en getogen zijn in de grote steden zullen vaker ouders hebben die in een huurwoning wonen, omdat in de grote steden relatief veel huurwoningen staan. Potentieel kunnen de nieuwkomers in een gespannen woningmarkt daarmee de 'gevestigden' verdringen. Dit kan een voedingsbodem zijn voor sociale spanningen.

¹ Zie CBS (2009)

² Zie Ossokina e.a. (2014)

³ Zie ook Van Ham (2002)

Anderzijds moet er ook rekening mee worden gehouden dat de woningmarkt zich op langere termijn gaat ontspannen. In minder populaire gemeenten en/of in regio's met risico op krimp heeft dit ook gevolgen voor de woningprijzen en daarmee voor de vermogens van huiseigenaren. Wie nu een huis koopt in relatief geïsoleerde gebieden als Goeree-Overflakkee, de Hoeksche Waard, Molenwaard of Giessenlanden loopt kans dat deze over een jaar of twintig minder waard is geworden. In de grote steden en in welvarende randgemeenten als Wassenaar en Oegstgeest is de kans op waardedaling over een langere periode minder groot.

Opleiding en werk

Uit de literatuur komt naar voren dat opleiding bij relatievorming een steeds belangrijkere rol speelt (men zoek een qua opleiding gelijkwaardige partner) en dat de kans dat iemand hoger opgeleid raakt groter is naarmate ook de ouders hoger opgeleid zijn. Zo worden de ruimtelijke verschillen tussen 'can and cannot' niet alleen bestendigd, maar bestaat er gereede kans dat deze verschillen groter worden. Hoe hoger opgeleid de huidige bevolking van een gemeente, des te groter de kans dat de volgende generatie ook hoger opgeleid is en kinderen krijgt die ook in staat zijn en van huis uit gestimuleerd worden om door te leren.

Of dit in de toekomst een risico vormt in termen van 'inclusiviteit', hangt mede af van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Door de toegenomen onderwijsparticipatie is het algehele opleidingsniveau van de Zuid-Hollandse beroepsbevolking toegenomen. Hierdoor zijn ook de eisen die werkgevers (kunnen) stellen opgeschroefd. Bepaalde vormen van laag- of middelbaar geschoold werk worden geautomatiseerd of verplaatst naar andere delen van de wereld. Ook kan de lokale bevolking concurrentie ondervinden van arbeidsmigranten uit (bijvoorbeeld) Oost-Europa, die bereid zijn om laaggeschoold dan wel ambachtelijk werk tegen lage beloning te verrichten. Zo lang er voldoende van dit type werk voorhanden is (binnen reisafstand), hoeft dit geen probleem te zijn. Het is niet ondenkbaar dat er in bepaalde bedrijfstakken zelfs een tekort ontstaat aan (vak-)mensen. Door de vergrijzing gaan immers ook veel oudere werknemers met pensioen en ontstaan er op korte termijn in ieder geval veel vacatures, zoals we op dit moment zien. Het gaat dan vooral om banen die niet makkelijk te verplaatsen of te automatiseren zijn, zoals in de bouw en in de zorg.

De onderwijsparticipatie is momenteel vooral hoog onder jongeren in groeigemeenten zoals Pijnacker-Nootdorp, Lansingerland, Barendrecht en in de universiteitssteden Leiden en Delft. In plaatsen met veel hoogwaardige tuinbouw (o.a. Westland, Waddinxveen, Noordwijkerhout) of visserij (Katwijk) is de onderwijsparticipatie onder jongeren laag en neemt ze ook af. Vermoedelijk gaan veel jongeren hier werken in plaats van studeren. Atlas voor Gemeenten¹ wijst er daarnaast op dat in de Drechtsteden veel middelbaar opgeleiden wonen en veel werkgelegenheid voor deze groep verloren is geraakt. Veel van hen werken beneden hun niveau.

Middengroepen in de knel?

De WRR² constateert dat middengroepen hun positie nog wel weten te handhaven, maar dat dit steeds meer moeite kost door toegenomen onzekerheden. Middeninkomens hebben het bijvoorbeeld moeilijk op de woningmarkt. Door de huidige krapte en prijsstijgingen op de

¹ Zie Atlas voor Gemeenten (2015)

² Zie Engbersen e.a. (2017 red.)

woningmarkt in combinatie met nieuwe regelgeving voor ‘passend toewijzen’ in de sociale huursector kunnen middeninkomens tussen de wal en het schip raken. Ze zijn dan aangewezen op dure huurwoningen in de vrije sector. Hoe dit ruimtelijk uitpakt is nog onduidelijk. Een mogelijk gevolg kan zijn dat de populaire steden het domein worden van de laagste en de hoogste inkomens, waar de middenlaag, het cement tussen de onderlaag en bovenlaag, langzaam verdwijnt. Dit zou betekenen dat middeninkomens ruimtelijk gesegregeerd raken. Overigens is daar nu nog geen sprake van in Zuid-Holland. De middelste inkomens wonen juist meer gespreid over de Zuid-Hollandse gemeenten dan de laagste en de hoogste (zie ook paragraaf 4.1).

Armoede en isolement

Een bevolkingscategorie die relatief sterk gesegregeerd woont, wordt gevormd door mensen met een bijstandsuitkering. Hoewel deze segregatie is afgenomen (de spreiding over gemeenten is toegenomen), blijft het aandeel van deze groep hoog in de (middel-)grote steden, met name Rotterdam, Den Haag, Schiedam en Dordrecht. Verwacht mag worden dat dit zo blijft. Er wonen in steden relatief veel inwoners die een beroep op deze voorziening kunnen doen. Denk bijvoorbeeld aan pas afgestudeerden die niet meteen een baan weten te vinden en kortstondig bijstand ontvangen. Ook wonen er in de grote steden meer alleenstaanden en alleenstaande ouders, die geen beroep kunnen doen op het inkomen van een partner. Daarnaast wonen in de grote steden ook meer oudere immigranten die geen (volledig) recht op AOW hebben (en ook geen ander pensioen opgebouwd) en daardoor ondersteuning vanuit de bijstand nodig hebben. In gemeenten met veel agrarische (familie)bedrijven kan meespelen dat inwoners voor werk en inkomen bij het eigen familiebedrijf terecht kunnen, waardoor men minder snel in de bijstand raakt. Ook het relatief hoge vermogen in veel kleinere gemeenten verkleint de kans dat men in de bijstand vervalt.

Verder is er sprake van selectieve migratie van werkenden. Huishoudens met een bijstandsuitkering hebben vanwege het lage inkomen minder mogelijkheden om naar een andere/kleinere gemeenten te verhuizen. Ze zijn om te beginnen aangewezen op de sociale huursector. In kleinere gemeenten zijn relatief weinig sociale huurwoningen, die bovendien niet vaak vrijkomen. Toegang tot het beperkte aanbod sociale huurwoningen in een andere regio kan voorts beperkt zijn door huisvestingverordeningen. Alle gemeenten in Zuid-Holland geven in ieder geval voor een deel van de voorraad (wettelijk maximaal 50%) voorrang aan woningzoekenden met regionale binding (sociale binding dan wel economische binding).¹ Ongeveer tweederde van de gemeenten geeft ook voorrang bij lokale binding (wettelijk maximaal 25% van de voorraad).

Isolement van bijstandsgerechtigden kan negatieve effecten hebben. Kinderen die in armoede opgroeien blijken grotere gedragsproblemen te vertonen als de omgeving veel welvarender is.² Zowel sociale als fysieke toegankelijkheid van werk en opleiding zijn belangrijk

¹ Deze informatie komt voort uit een inventarisatie van voorrangsregelingen in alle gemeentelijke huisvestingsverordeningen in Nederland die RIGO in 2018 in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken heeft gemaakt.

² Zie Nieuwenhuis e.a. 2017

om aan armoede te ontsnappen. Sociaal in de zin van toegang tot een sociaal netwerk, fysiek in termen van reistijden, reiskosten en bereikbaarheid.¹ Punt van aandacht is de bereikbaarheid met het openbaar vervoer van werkgelegenheid vanuit plaatsen / wijken met een grote concentratie aan betaalbare woonruimte.

Isolement is met name een probleem als dit zich voordoet op het schaalniveau van hele woonplaatsen of stadsdelen. Dat is de schaal waarop de meeste mensen leven en contact maken met anderen.² Voor kleine buurten geldt dat men daar vaak ook nog wel buiten raakt en in contact treedt met mensen van buiten de buurt. Naarmate de afstand tot andere gebieden groter wordt (in reistijd en –kosten) neemt de mate van isolement toe.³

Binnen de zeven grootste gemeenten in Zuid-Holland is de segregatie van bijstandsontvangers betrekkelijke groot, maar sinds het begin van deze eeuw vrijwel onveranderd gebleven. Kijken we naar achterliggende mechanismen, dan zien we dat corporatiewoningen de afgelopen decennia steeds meer het exclusieve domein zijn geworden van huurders met lage inkomens en minder sociaaleconomisch perspectief. Dit wordt ook wel residualisering genoemd.⁴ Het is een proces dat al lang gaande is, vanaf eind jaren tachtig, toen het eigen woningbezit een hoge vlucht nam en koopwoningen bereikbaar werden voor brede lagen van de bevolking, mede gestimuleerd door hypotheekrenteaftrek en gemakkelijk verkrijgbaar krediet. Het recente beleid van passend toewijzen en instroom uit de maatschappelijke opvang bestendigen de functie van corporatiewoningen als vangnet voor wie niet zelf in zijn huisvesting kan voorzien.

Deze vangnetfunctie kan er toe leiden dat op kleine schaal meer relatief homogene gebieden ontstaan qua sociaaleconomische positie en sociale problematiek. De mate van spreiding van goedkopere, middeldure en duurdere huur- en koopwoningen zal daarmee deels bepalend zijn in of de mate van segregatie en/of isolement toeneemt en de schaal waarop dit gebeurt.

Spanningen tussen gevestigden en buitenstaanders

De voormalige groeikernen zijn sterk aan het vergrijzen. De jonge huishoudens die er in de jaren zeventig en tachtig kwamen wonen zijn nu aardig op leeftijd en stromen langzaam uit (door overlijden of vertrek naar verpleeginstelling). Door de leeftijdssamenstelling van deze gemeenten komen er over een jaar of tien, vijftien veel woningen tegelijk vrij. Dat betekent ook dat er zich nieuwe groepen huishoudens vestigen en dat de samenstelling van de bevolking in deze gemeenten (naar herkomst en sociaaleconomische kenmerken) in rap tempo kan veranderen. Dit soort demografische veranderingen gaat altijd gepaard met spanningen tussen de ‘gevestigden’ en de ‘nieuwkomers’.⁵ Wijken die erg homogeen zijn in termen van herkomst en vaak ook sociaaleconomische achtergrond veranderen in wijken die

¹ Zie o.a. Wilson 1987

² Zie ook Dijst (1999)

³ Zie o.a. Wilson (1987) en Wacquant (2008)

⁴ Zie ook Hoekstra (2017) en Musterd (2016)

⁵ Zie o.a. Elias & Scotson (1965)

een heel andere samenstelling hebben wat betreft leeftijden, herkomstlanden en sociaal-economische positie van de bewoners (bijvoorbeeld meer bijstandsgerechtigden of hoogopgeleiden).

In eerste instantie kan zo'n demografische omslag leiden tot spanningen tussen 'gevestigden' en de 'nieuwkomers', vooral als verschillende scheidslijnen samenvallen (leeftijd, huishoudenssituatie, sociaaleconomische status, etnische herkomst, religie, enzovoort). Onder autochtonen en mensen met een migratieachtergrond kan het (relatief) kleiner worden van de 'eigen groep' een gevoel van verdringing met zich mee brengen.¹ Ook voor wie een dergelijke diversiteit in de woonomgeving omarmt, is het niet vanzelfsprekend om ook overbruggende relaties op te bouwen.² Maar als dit met goed beleid in goede banen geleid wordt, kan deze diversiteit uiteindelijk wel tot meer overbruggende relaties tussen groepen in de maatschappij leiden. Dat vergt wel dat het contact tussen de verschillende groepen onder de juiste condities plaatsvindt.

Diversiteit en het vertrouwen in buurt en samenleving

In hoofdstuk 2 is onder meer beschreven dat er spanningen ervaren worden tussen verschillende groepen in de maatschappij. Zo vindt meer dan 60% van de bevolking dat er sprake is van een kloof tussen autochtonen en mensen met een migratieachtergrond³ en lijkt de ervaren spanning tussen hoog en laag opgeleiden toe te nemen, vooral volgens laagopgeleiden.

De ervaren spanning onder laagopgeleiden kan te maken hebben de sterke groei van het aandeel hoogopgeleiden.⁴ De groep hoogopgeleiden wordt hierdoor dominant en zichtbaarder. Het aandeel autochtonen neemt in alle gemeenten af. In de grote steden gaat het zelfs om een absolute afname. Het aantal en aandeel inwoners met een migratie-achtergrond neemt daarentegen overal toe en wordt ook steeds diverser.⁵ Gemeenten die voorheen relatief homogeen waren wat betreft opleidingsniveau, sociale en etnische herkomst, religie, sociaaleconomische positie zijn de laatste twintig jaar steeds diverser geworden.

Inwoners met een migratieachtergrond zijn in de steden zo alomtegenwoordig geraakt, dat ze haast vanzelf minder gesegregeerd zijn komen te wonen dan in het verleden. Tegelijkertijd is het hierdoor voor leden van deze groepen gemakkelijker geworden om in hun buurt louter mensen van hun eigen groep te ontmoeten, hetgeen verdere integratie en contact met andere medeburgers, voor zover dat wenselijk is, in de weg kan staan.

Daarbij kan dan weer de kanttekening worden geplaatst dat meer diversiteit niet noodzakelijk positief is. Het kan soms haaks staan op de ontwikkeling van 'verbindende sociale cohesie' zoals die ontstaat onder gelijkgezinden⁶. Ruimtelijke nabijheid is immers geen synoniem voor goed sociaal contact. De WRR waarschuwt voor verminderde sociale cohesie bij meer

¹ Zie Vertovec (2007); Tasan-Kok e.a. (2014)

² Zie Van Eijk (2010)

³ In de publicatie van het SCP is niet duidelijk of het om inwoners met een migratie-achtergrond in het algemeen gaat of om specifieke groepen.

⁴ Zie Vrooman e.a. (2014 red., blz. 91)

⁵ Zie Jennissen e.a. (2018)

⁶ Zie Putnam (2000)

etnische verscheidenheid.¹ Groepen leven langs elkaar heen. ‘Gemengde’ stadsbuurten zijn vaak ‘springplankgebieden’ waar veel huishoudens op de woningmarkt starten, of het nu gaat om studenten die op kamers gaan of arbeidsmigranten die zich vanuit het buitenland vestigen en snel doorstromen naar andere wijken/gemeenten/landen, waardoor de bevolking weinig stabiel is. Dat verklaart over het algemeen het lagere vertrouwen in de buurt in dit type omgeving.²

Nabijheid van verschillende groepen kan onder de juiste omstandigheden ‘overbruggende relaties’ bevorderen die vooral zakelijke en economische voordelen hebben³. De context waarin leden van verschillende groepen elkaar ontmoeten is daarvoor bepalend.

Concurrentie om woningen, werk, sociale voorzieningen en openbare ruimte en ervaren ‘verdringing’ verhogen spanningen tussen groepen. Situaties van gelijkwaardigheid, gezamenlijke belangen, samenwerking en aanmoediging van onderling contact zijn daarvoor cruciaal⁴. Werk en opleiding zijn daarvoor de ideale ontmoetingslocaties omdat leden van verschillende groepen daar gedwongen worden tot samenwerking en een nieuwe ‘gezamenlijke groepsidentiteit’ kunnen ontwikkelen.

Als ‘ontmoetingen’ tussen oude en nieuwe groepen enkel plaatsvinden in de openbare ruimte en oppervlakkig van aard zijn, kan dit vooroordelen over en weer versterken en de spanningen verergeren.⁵ Door sociale stijging binnen groepen van etnische minderheden bestaat ook de kans dat sociaaleconomische en etnische scheidslijnen minder overlappen en er meer dwarsverbanden ontstaan tussen verschillende groepen. Er ontstaat dan meer overlap tussen de verschillende ‘sociale kringen’. Hoewel in het maatschappelijk debat veel nadruk wordt gelegd op etnische cultuurverschillen, zijn cultuurverschillen en -overeenkomsten op basis van sociaaleconomische afkomst en leefstijl vaak doorslaggevender voor sociale aansluiting.⁶

1 Zie Jennissen e.a. (2018)

2 Zie Abascal & Baldassarri (2015)

3 Zie Granovetter (1973) en ook Van Eijk (2010)

4 Zie Allport (1954); Heringa (2016)

5 Zie ook Amir (1969); Pettigrew & Tropp (2006)

6 Zie Heringa (2016)

Bijlage 1 Literatuur

- Abascal & Baldassarri (2015) Love Thy Neighbor? Ethnoracial Diversity and Trust Re-examined. *American Journal of Sociology* 121: 3, 722-782
- Allport, G. (1954) *The Nature of Prejudice*. Reading etc. Addison-Wesley publishing inc.
- Amir, Y. (1969) CONTACT HYPOTHESIS IN ETHNIC RELATIONS, *Psychological Bulletin* 71(5), 319-342
- Atlas voor gemeenten (2015) *De positie van de regio Drechtsteden: Relatieve sterktes en zwaktes van de regio en knoppen om aan te draaien*. Rapport. Utrecht: Atlas voor gemeenten
- Berge, W. van den & B. ter Weel (2015) *Middensegment onder druk: Nieuwe kansen door technologie*. Policy brief 2015:13 Baanpolarisatie in Nederland Den Haag : CPB
- Bovens, M., P. Dekker & W. Tiemeijer red. (2014) *Gescheiden Werelden: een sociaal-culturele verkenning van tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: SCP & WRR
- Bijl, R., J. Boelhouwer & A. Wennekers red. (2017) *De Sociale Staat van Nederland 2017*. Den Haag: SCP
- CBS (2009) *Meer dan helft van hoger opgeleiden woont in de stad*. CBS-Nieuwsbericht 15-12-2009
- CBS (2014) *Vrouw heeft steeds vaker een hoger inkomen dan haar partner*. CBS Nieuwsbericht 9-4-2014
- CBS(2016) *Jongeren blijven langer bij ouders thuis*. CBS-Nieuwsbericht 8-7-2016
- CBS (2017a) *Familiebedrijven in Nederland*. Rapport. April 2017
- CBS (2017b) *Man nog steeds vaker de hoogst opgeleide partner*. CBS-Nieuwsbericht 5-4-2017
- CBS (2017c) *Migratie blijft bepalend voor bevolkingsgroei*. CBS-Nieuwsbericht 31-3-2017
- CBS (2017d) *Inkomensongelijkheid en –herverdeling 2001-2015*. CBS-Nieuwsbericht 14-09-2017
- CBS (2018a) *Studenten gaan minder op kamers*. CBS-Nieuwsbericht 25-01-2018
- CBS (2018b) *Gevolgen leenstelsel voor instroom hoger onderwijs*. CBS-Nieuwsbericht 23-07-2018
- Dijst, M. (1999) Two-earner families and their action spaces: a case study of Two Dutch communities, *Geojournal* 48, 195-206
- Elias, N. & J.L. Scotson (1965) *The Established and the Outsiders*. London etc.: Sage
- Engbersen, G., E. Snel & M.Kremer (2017 red.) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: WRR
- Eijk, G. van (2010) *Unequal Networks. Spatial segregation, relationships and inequality in the city*. Amsterdam Etc.: IOS Press
- Granovetter, M.S.(1973) The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology* 78 (6), 1360-1380
- Ham, M. van (2002) *Job access, workplace mobility, and occupational achievement*. Proefschrift. Utrecht: Universiteit Utrecht
- Heringa, A.M. (2016) *Pathways in Diversity: Inter-ethnic contacts and experiences of individuals and the role of the residential neighbourhood from a situational, activity-based approach*. Rotterdam: Optima
- Hoekstra, J. (2017) *Reregulation and Residualization in Dutch social Housing: a critical Evaluation of new Policies*. Nederlands Instituut voor de Bouw.

- Jennissen, R. G. Engbersen, M. Bokhorst & M. Bovens (2018) De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland. Den Haag: WRR
- Knol, F. (2012) Statusontwikkeling van wijken in Nederland 1998-2010. Den Haag: SCP
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2004) Begrensd contact. De relatie tussen ruimtelijke segregatie van allochtonen en het contact met autochtonen, *Mens & Maatschappij*, 79:4, 348-366
- Marlet, G., R. Ponds, J. Poort & C. van Woerkens (2015) De triomf van de monumentale stad. *Real Estate Research Quarterly* september 2015,
- Middelkoop, M. & F. Schilder (2017) Middeninkomens op de woningmarkt: Ruimte op een krap speelveld. Den Haag: PBL
- Musterd, S. (2016) 'Het liberale woningmarktbeleid is te ver doorgevoerd'. *Aedes Magazine*, No. 11.
- Musterd, S., S. Marcińczak, M. van Ham & T. Tammaru (2017) Socioeconomic segregation in European capital cities. Increasing separation between poor and rich, *Urban Geography*, 38:7, 1062-1083
- Nieuwenhuis, J., M. van Ham, R. Yu, S. Branje, W. Meeus & P. Hooimeijer (2017) Being Poorer Than the Rest of the Neighborhood: Relative Deprivation and Problem Behavior of Youth. *Journal of Youth Adolescence* 46, 1891–1904
- Ossokina, I., H. de Groot, X. Ji, C. Teulings (2014) regionale sterkte punten beter benut: Nieuwe agglomeratievoordelen beperkt. CPB Policy Brief 2014/10 Agglomeratie, transport, infrastructuur en welvaart. Den Haag: CPB
- PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) (2015) De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest., Den Haag: PBL
- Pettigrew, T.F. & L.R. Tropp (2006) A Meta-Analytic Test of Inter-group Contact Theory, *Journal of Personality and Social Psychology* 90(5), 751–783
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone*. New York etc.: Simon & Schuster
- Vrooman, C., M. Gijsberts & J. Boelhouwer (red.) (2014) *Verschil in Nederland*. Den Haag: SCP
- Schmeets, M. & C. van Mensvoort (2015) Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen, 2010–2014. *Cahier Bevolkingstrends* 2015-11. Den Haag: CBS
- Tasan-Kok, T., R. van Kempen, M. Raco & G. Bolt (2014) Towards Hyper-Diversified European Cities: A Critical Literature Review.
- Trouw (2017) Leenangst weerhoudt mbo'er van doorleren. *Trouw*, 2 juni 2017
- Wacquant, L. (2008) *Urban Outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge & Malden: Polity Press
- Vertovec, S. (2007) Super-Diversity and its implications, *Ethnic And Racial Studies* 30(6), 1024-1054
- Vlasblom & Josten (2013) Een onzeker perspectief: Vooruitzichten van tijdelijke werknemers. Den Haag: SC
- Wilson, J. (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press

Bijlage 2 Overzichtstabellen met cijfers per gemeente

tabel 6-1 Ontwikkeling aantallen inwoners en aandelen in totale Zuid-Hollandse bevolking

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen				Percentage van Provincie			
		1995	2017	groei absoluut	groei-percentage	1995	2017	aandeel in groei	groei procentpunt
1	s-Gravenhage	442.937	524.882	81.945	19%	13%	14%	24%	1%
2	Alblasserdam	17.646	20.008	2.362	13%	1%	1%	1%	0%
3	Albrandswaard	15.141	25.105	9.964	66%	0%	1%	3%	0%
4	Alphen aan den Rijn	101.435	108.915	7.480	7%	3%	3%	2%	0%
5	Barendrecht	22.074	48.344	26.270	119%	1%	1%	8%	1%
6	Binnenmaas	27.395	29.122	1.727	6%	1%	1%	1%	0%
7	Bodegraven-Reeuwijk	31.865	33.733	1.868	6%	1%	1%	1%	0%
8	Brielle	15.614	16.833	1.219	8%	0%	0%	0%	0%
9	Capelle aan den IJssel	60.500	66.421	5.921	10%	2%	2%	2%	0%
10	Cromstrijen	12.392	12.797	405	3%	0%	0%	0%	0%
11	Delft	92.457	101.381	8.924	10%	3%	3%	3%	0%
12	Dordrecht	114.089	118.731	4.642	4%	3%	3%	1%	0%
13	Giessenlanden	14.109	14.596	487	3%	0%	0%	0%	0%
14	Goeree-Overflakkee	45.024	48.653	3.629	8%	1%	1%	1%	0%
15	Gorinchem	31.689	35.755	4.066	13%	1%	1%	1%	0%
16	Gouda	70.440	71.752	1.312	2%	2%	2%	0%	0%
17	Hardinxveld-Giessendam	17.555	17.872	317	2%	1%	0%	0%	0%
18	Hellevoetsluis	36.688	38.722	2.034	6%	1%	1%	1%	0%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	19.966	29.731	9.765	49%	1%	1%	3%	0%
20	Hillegom	20.059	21.316	1.257	6%	1%	1%	0%	0%
21	Kaag en Braassem	25.167	26.374	1.207	5%	1%	1%	0%	0%
22	Katwijk	58.086	64.532	6.446	11%	2%	2%	2%	0%
23	Korendijk	10.100	10.959	859	9%	0%	0%	0%	0%
24	Krimpen aan den IJssel	27.698	29.123	1.425	5%	1%	1%	0%	0%
25	Krimpenerwaard	53.932	55.204	1.272	2%	2%	2%	0%	0%
26	Lansingerland	33.802	60.105	26.303	78%	1%	2%	8%	1%
27	Leerdam	20.565	20.905	340	2%	1%	1%	0%	0%
28	Leiden	115.442	123.661	8.219	7%	3%	3%	2%	0%
29	Leiderdorp	23.758	27.128	3.370	14%	1%	1%	1%	0%
30	Leidschendam-Voorburg	74.058	74.604	546	1%	2%	2%	0%	0%
31	Lisse	21.724	22.717	993	5%	1%	1%	0%	0%
32	Maassluis	33.063	32.450	-613	-2%	1%	1%	0%	0%
33	Midden-Delfland	15.915	19.034	3.119	20%	0%	1%	1%	0%
34	Molenwaard	28.051	29.212	1.161	4%	1%	1%	0%	0%
35	Nieuwkoop	27.390	27.914	524	2%	1%	1%	0%	0%
36	Nissewaard	83.122	85.401	2.279	3%	3%	2%	1%	0%
37	Noordwijk	25.502	25.867	365	1%	1%	1%	0%	0%
38	Noordwijkerhout	15.243	16.318	1.075	7%	0%	0%	0%	0%
39	Oegstgeest	19.445	23.608	4.163	21%	1%	1%	1%	0%
40	Oud-Beijerland	21.418	24.015	2.597	12%	1%	1%	1%	0%
41	Papendrecht	28.670	32.292	3.622	13%	1%	1%	1%	0%
42	Pijnacker-Nootdorp	27.981	52.656	24.675	88%	1%	1%	7%	1%
43	Ridderkerk	46.687	45.408	-1.279	-3%	1%	1%	0%	0%
44	Rijswijk	46.415	51.027	4.612	10%	1%	1%	1%	0%
45	Rotterdam	612.341	634.660	22.319	4%	19%	17%	6%	-1%
46	Schiedam	73.480	77.838	4.358	6%	2%	2%	1%	0%
47	Sliedrecht	23.915	25.012	1.097	5%	1%	1%	0%	0%
48	Strijen	8.792	8.785	-7	0%	0%	0%	0%	0%
49	Teylingen	30.995	36.093	5.098	16%	1%	1%	1%	0%
50	Vlaardingen	73.992	71.999	-1.993	-3%	2%	2%	-1%	0%
51	Voorschoten	22.683	25.315	2.632	12%	1%	1%	1%	0%
52	Waddinxveen	25.937	26.536	599	2%	1%	1%	0%	0%
53	Wassenaar	25.830	26.055	225	1%	1%	1%	0%	0%
54	Westland	92.570	105.632	13.062	14%	3%	3%	4%	0%
55	Westvoorne	13.643	14.257	614	5%	0%	0%	0%	0%
56	Zederik	13.543	13.842	299	2%	0%	0%	0%	0%
57	Zoetermeer	105.009	124.763	19.754	19%	3%	3%	6%	0%
58	Zoeterwoude	8.507	8.367	-140	-2%	0%	0%	0%	0%
59	Zuidplas	36.310	41.468	5.158	14%	1%	1%	1%	0%
60	Zwijndrecht	45.949	44.417	-1.532	-3%	1%	1%	0%	0%
Zuid-Holland		3.305.805	3.650.222	344.417	10%	100%	100%	100%	0%
Statische maten									
ongewogen gemiddelde		55.097	60.837	5.740	13%	3%	2%	2%	0%
mediaan		27.840	31.012	1.951	6%	1%	1%	1%	0%
minimum		8.507	8.367	-1.993	-3%	0%	0%	-1%	-1%
maximum		612.341	634.660	81.945	119%	19%	17%	24%	1%
range		603.834	626.293	83.938	122%	18%	17%	24%	2%
standaard deviatie		94.135	102.256	12.016	22%	3%	3%	3%	0%

tabel 6-2 Ontwikkeling natuurlijke aanwas per gemeente 1995-2016

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Natuurlijke aanwas absoluut			Natuurlijke aanwas relatief (per 1000 inwoners beginjaar)		
		1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden	1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden
1	s-Gravenhage	9.123	28.154	19.031	21	59	39
2	Alblasserdam	1.040	955	-85	59	52	-7
3	Albrandswaard	692	1.039	347	46	49	4
4	Alphen aan den Rijn	7.834	4.981	-2.853	77	47	-30
5	Barendrecht	3.002	2.828	-174	136	69	-67
6	Binnenmaas	1.136	523	-613	41	18	-23
7	Bodegraven-Reeuwijk	2.509	1.536	-973	79	48	-31
8	Brielle	419	-64	-483	27	-4	-31
9	Capelle aan den IJssel	2.368	1.612	-756	39	25	-15
10	Cromstrijen	546	123	-423	44	9	-35
11	Delft	2.899	2.158	-741	31	23	-9
12	Dordrecht	4.918	3.130	-1.788	43	26	-17
13	Giessenlanden	1.061	701	-360	75	48	-27
14	Goeree-Overflakkee	1.557	684	-873	35	14	-20
15	Gorinchem	1.424	895	-529	45	26	-19
16	Gouda	4.912	2.874	-2.038	70	40	-29
17	Hardinxveld-Giessendam	1.376	910	-466	78	51	-27
18	Hellevoetsluis	1.716	784	-932	47	20	-27
19	Hendrik-Ido-Ambacht	1.753	2.095	342	88	86	-2
20	Hillegom	77	-21	-98	4	-1	-5
21	Kaag en Braassem	1.823	833	-990	72	33	-40
22	Katwijk	3.968	3.081	-887	68	51	-18
23	Korndijk	783	364	-419	78	33	-44
24	Krimpen aan den IJssel	1.207	434	-773	44	15	-28
25	Krimpenerwaard	2.902	1.373	-1.529	54	25	-28
26	Lansingerland	4.039	4.701	662	119	102	-17
27	Leerdam	857	216	-641	42	10	-31
28	Leiden	6.061	4.830	-1.231	53	41	-12
29	Leiderdorp	1.428	703	-725	60	27	-33
30	Leidschendam-Voorburg	139	721	582	2	10	8
31	Lisse	1.180	527	-653	54	24	-30
32	Maassluis	1.237	573	-664	37	18	-19
33	Midden-Delfland	1.841	844	-997	116	48	-67
34	Molenwaard	3.188	2.103	-1.085	114	73	-41
35	Nieuwkoop	1.894	871	-1.023	69	32	-37
36	Nissewaard	4.958	2.606	-2.352	60	30	-30
37	Noordwijk	557	128	-429	22	5	-17
38	Noordwijkerhout	626	88	-538	41	6	-35
39	Oegstgeest	417	-9	-426	21	0	-22
40	Oud-Beijerland	1.117	603	-514	52	25	-27
41	Papendrecht	1.841	1.101	-740	64	35	-29
42	Pijnacker-Nootdorp	3.900	3.667	-233	139	88	-51
43	Ridderkerk	712	-201	-913	15	-4	-20
44	Rijswijk	-1.523	-929	594	-33	-20	13
45	Rotterdam	11.571	24.945	13.374	19	41	23
46	Schiedam	1.381	1.429	48	19	19	0
47	Sliedrecht	400	517	117	17	22	5
48	Strijen	375	-113	-488	43	-12	-55
49	Teylingen	1.562	467	-1.095	50	13	-37
50	Vlaardingen	432	297	-135	6	4	-2
51	Voorschoten	561	237	-324	25	10	-14
52	Waddinxveen	1.882	1.072	-810	73	41	-31
53	Wassenaar	-1.016	-1.534	-518	-39	-60	-21
54	Westland	5.588	3.544	-2.044	60	36	-24
55	Westvoorne	-57	-626	-569	-4	-44	-40
56	Zederik	869	590	-279	64	44	-20
57	Zoetermeer	5.408	5.985	577	52	51	0
58	Zoeterwoude	450	48	-402	53	6	-47
59	Zuidplas	3.059	1.801	-1.258	84	44	-40
60	Zwijndrecht	893	520	-373	19	12	-8
Zuid-Holland		128.872	124.304	-4.568	39	36	-3
Statistische maten							
ongewogen gemiddelde		2.148	2.072	-76	50	27	-22
mediaan		1.403	809	-534	49	26	-26
minimum		-1.523	-1.534	-2.853	-39	-60	-67
maximum		11.571	28.154	19.031	139	102	39
range		13.094	29.688	21.884	179	162	106
standaard deviatie		2.369	4.827	3.166	35	28	19

tabel 6-3 Ontwikkeling Binnenlands migratiesaldo 1995-2016

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Binnenlands migratiesaldo absoluut			Binnenlands Migratiesaldo relatief (per 1000 inwoners beginjaar)		
		1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden	1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden
1	s-Gravenhage	-23.803	-8.105	15.698	-54	-17	37
2	Alblasserdam	-431	599	1.030	-24	33	57
3	Albrandswaard	5.286	2.910	-2.376	349	138	-211
4	Alphen aan den Rijn	-4.874	-1.712	3.162	-48	-16	32
5	Barendrecht	16.144	4.516	-11.628	731	109	-622
6	Binnenmaas	-485	-521	-36	-18	-18	-1
7	Bodegraven-Reeuwijk	-2.523	-287	2.236	-79	-9	70
8	Brielle	-174	755	929	-11	47	58
9	Capelle aan den IJssel	2.052	294	-1.758	34	4	-29
10	Cromstrijen	122	-308	-430	10	-24	-33
11	Delft	-3.742	-2.377	1.365	-40	-25	15
12	Dordrecht	-899	-3.768	-2.869	-8	-32	-24
13	Giessenlanden	-653	-640	13	-46	-44	2
14	Goeree-Overflakkee	1.111	20	-1.091	25	0	-24
15	Gorinchem	314	685	371	10	20	10
16	Gouda	-4.319	-2.886	1.433	-61	-40	21
17	Hardinxveld-Giessendam	-1.281	-943	338	-73	-53	20
18	Hellevoetsluis	868	-2.209	-3.077	24	-55	-79
19	Hendrik-Ido-Ambacht	2.361	3.194	833	118	131	12
20	Hillegom	109	781	672	5	38	33
21	Kaag en Braassem	-1.880	19	1.899	-75	1	75
22	Katwijk	-1.984	-1.268	716	-34	-21	13
23	Korendijk	2	-225	-227	0	-21	-21
24	Krimpen aan den IJssel	-400	-230	170	-14	-8	6
25	Krimpenerwaard	-2.608	-456	2.152	-48	-8	40
26	Lansingerland	8.060	9.409	1.349	238	204	-34
27	Leerdam	-682	27	709	-33	1	34
28	Leiden	-7.691	-1.856	5.835	-67	-16	51
29	Leiderdorp	245	304	59	10	12	1
30	Leidschendam-Voorburg	5.520	1.380	-4.140	75	19	-56
31	Lisse	-1.099	52	1.151	-51	2	53
32	Maassluis	-2.867	-186	2.681	-87	-6	81
33	Midden-Delfland	625	802	177	39	46	7
34	Molenwaard	-2.270	-1.730	540	-81	-60	21
35	Nieuwkoop	-2.399	-165	2.234	-88	-6	81
36	Nissewaard	-822	-3.652	-2.830	-10	-42	-32
37	Noordwijk	-2.025	-97	1.928	-79	-4	75
38	Noordwijkerhout	-997	498	1.495	-65	33	98
39	Oegstgeest	1.435	997	-438	74	46	-28
40	Oud-Beijerland	1.436	-447	-1.883	67	-19	-86
41	Papendrecht	900	-358	-1.258	31	-11	-43
42	Pijnacker-Nootdorp	12.434	7.261	-5.173	444	174	-270
43	Ridderkerk	-2.642	1.035	3.677	-57	23	80
44	Rijswijk	7.670	4.209	-3.461	165	89	-76
45	Rotterdam	-40.425	-1.506	38.919	-66	-3	64
46	Schiedam	-487	-72	415	-7	-1	6
47	Sliedrecht	-798	692	1.490	-33	29	62
48	Strijen	-426	-217	209	-48	-24	25
49	Teylingen	1.989	632	-1.357	64	18	-46
50	Vlaardingen	-3.344	-2.287	1.057	-45	-32	14
51	Voorschoten	-20	2.533	2.553	-1	111	112
52	Waddinxveen	-3.242	-836	2.406	-125	-32	93
53	Wassenaar	1.168	2.705	1.537	45	106	60
54	Westland	-1.735	-220	1.515	-19	-2	17
55	Westvoorne	388	587	199	28	41	13
56	Zederik	-899	-293	606	-66	-22	45
57	Zoetermeer	6.595	2.729	-3.866	63	23	-39
58	Zoeterwoude	-549	-222	327	-65	-26	38
59	Zuidplas	1.342	-974	-2.316	37	-24	-61
60	Zwijndrecht	-2.551	-290	2.261	-56	-7	49
Zuid-Holland		-49.850	8.282	58.132	-15	2	17
Statische maten							
ongewogen gemiddelde		-831	138	969	15	13	-2
mediaan		-486	-176	573	-16	-3	15
minimum		-40.425	-8.105	-11.628	-125	-60	-622
maximum		16.144	9.409	38.919	731	204	112
range		56.569	17.514	50.547	856	264	733
standaard deviatie		7.168	2.475	5.946	136	55	105

tabel 6-4 Ontwikkeling buitenlands migratiesaldo 1995-2016

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Buitenlands migratiesaldo absoluut			Buitenlands Migratiesaldo relatief (per 1000 inwoners beginjaar)		
		1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden	1995-2005	2006-2016	verschil tussen 2 perioden
1	s-Gravenhage	28.749	29.031	282	65	61	-4
2	Alblasserdam	119	42	-77	7	2	-4
3	Albrandswaard	-142	89	231	-9	4	14
4	Alphen aan den Rijn	761	425	-336	8	4	-3
5	Barendrecht	-55	-272	-217	-2	-7	-4
6	Binnenmaas	512	491	-21	19	17	-2
7	Bodegraven-Reeuwijk	211	358	147	7	11	5
8	Brielle	101	168	67	6	11	4
9	Capelle aan den IJssel	-368	-1.187	-819	-6	-18	-12
10	Cromstrijen	-17	-65	-48	-1	-5	-4
11	Delft	3.456	6.354	2.898	37	67	29
12	Dordrecht	276	380	104	2	3	1
13	Giessenlanden	-30	37	67	-2	3	5
14	Goeree-Overflakkee	114	83	-31	3	2	-1
15	Gorinchem	788	-83	-871	25	-2	-27
16	Gouda	65	268	203	1	4	3
17	Hardinxveld-Giessendam	125	120	-5	7	7	0
18	Hellevoetsluis	665	99	-566	18	2	-16
19	Hendrik-Ido-Ambacht	231	-50	-281	12	-2	-14
20	Hillegom	32	230	198	2	11	10
21	Kaag en Braassem	188	199	11	7	8	0
22	Katwijk	771	1.922	1.151	13	32	18
23	Korendijk	6	-76	-82	1	-7	-8
24	Krimpen aan den IJssel	269	132	-137	10	5	-5
25	Krimpenerwaard	25	78	53	0	1	1
26	Lansingerland	31	-134	-165	1	-3	-4
27	Leerdam	37	-146	-183	2	-7	-9
28	Leiden	3.601	2.462	-1.139	31	21	-10
29	Leiderdorp	496	159	-337	21	6	-15
30	Leidschendam-Voorburg	634	-718	-1.352	9	-10	-18
31	Lisse	52	248	196	2	11	9
32	Maassluis	392	67	-325	12	2	-10
33	Midden-Delfland	22	-58	-80	1	-3	-5
34	Molenwaard	-64	-108	-44	-2	-4	-1
35	Nieuwkoop	-5	271	276	0	10	10
36	Nissewaard	-452	-903	-451	-5	-10	-5
37	Noordwijk	662	1.131	469	26	46	20
38	Noordwijkerhout	282	597	315	19	39	21
39	Oegstgeest	594	698	104	31	32	1
40	Oud-Beijerland	-104	-48	56	-5	-2	3
41	Papendrecht	79	-21	-100	3	-1	-3
42	Pijnacker-Nootdorp	46	14	-32	2	0	-1
43	Ridderkerk	-51	-204	-153	-1	-5	-3
44	Rijswijk	432	602	170	9	13	3
45	Rotterdam	16.279	6.457	-9.822	27	11	-16
46	Schiedam	665	963	298	9	13	4
47	Sliedrecht	207	-37	-244	9	-2	-10
48	Strijen	466	-89	-555	53	-10	-63
49	Teylingen	37	305	268	1	9	8
50	Vlaardingen	1.161	1.353	192	16	19	3
51	Voorschoten	-387	-367	20	-17	-16	1
52	Waddinxveen	1.409	217	-1.192	54	8	-46
53	Wassenaar	-379	-775	-396	-15	-30	-16
54	Westland	1.067	3.952	2.885	12	40	29
55	Westvoorne	246	53	-193	18	4	-14
56	Zederik	-13	38	51	-1	3	4
57	Zoetermeer	-340	-1.090	-750	-3	-9	-6
58	Zoeterwoude	64	37	-27	8	4	-3
59	Zuidplas	-20	44	64	-1	1	2
60	Zwijndrecht	469	-430	-899	10	-10	-20
Zuid-Holland		64.467	53.313	-11.154	20	15	-4
Statische maten							
ongewogen gemiddelde		1.074	889	-186	9	6	-3
mediaan		122	81	-32	7	3	-2
minimum		-452	-1.187	-9.822	-17	-30	-63
maximum		28.749	29.031	2.898	65	67	29
range		29.201	30.218	12.720	82	97	92
standaard deviatie		4.235	3.937	1.440	16	17	15

tabel 6-5 Ontwikkeling aantal en aandeel 65-plussers 1995-2017

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen		groei absoluut	groei- percentage	Percentage van bevolking		groei procentpunt
		1995	2017			1995	2017	
1	s-Gravenhage	77.553	74.675	-2.878	-4%	14%	19%	5%
2	Alblasserdam	2.485	3.868	1.383	56%	14%	16%	2%
3	Albrandswaard	2.160	4.122	1.962	91%	9%	18%	9%
4	Alphen aan den Rijn	9.557	19.619	10.062	105%	12%	16%	4%
5	Barendrecht	2.682	7.795	5.113	191%	12%	22%	10%
6	Binnenmaas	3.311	6.483	3.172	96%	10%	19%	9%
7	Bodegraven-Reeuwijk	3.230	6.523	3.293	102%	12%	22%	10%
8	Brielle	1.868	3.641	1.773	95%	13%	19%	6%
9	Capelle aan den IJssel	7.966	12.561	4.595	58%	11%	23%	11%
10	Cromstrijen	1.380	2.882	1.502	109%	13%	15%	2%
11	Delft	12.259	15.571	3.312	27%	14%	18%	4%
12	Dordrecht	16.299	21.644	5.345	33%	11%	19%	8%
13	Giessenlanden	1.565	2.842	1.277	82%	14%	21%	7%
14	Goeree-Overflakkee	6.432	10.115	3.683	57%	14%	18%	3%
15	Gorinchem	4.569	6.369	1.800	39%	12%	18%	6%
16	Gouda	8.737	13.024	4.287	49%	12%	18%	6%
17	Hardinxveld-Giessendam	2.185	3.229	1.044	48%	10%	20%	10%
18	Hellevootsluis	3.508	7.587	4.079	116%	11%	17%	6%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	2.118	4.925	2.807	133%	13%	21%	7%
20	Hillegom	2.668	4.382	1.714	64%	10%	20%	10%
21	Kaag en Braassem	2.391	5.191	2.800	117%	11%	17%	6%
22	Katwijk	6.341	10.917	4.576	72%	11%	20%	9%
23	Korendijk	1.111	2.227	1.116	100%	12%	23%	11%
24	Krimpen aan den IJssel	3.387	6.787	3.400	100%	12%	20%	8%
25	Krimpenervwaard	6.425	11.146	4.721	73%	9%	14%	5%
26	Lansingerland	3.145	8.669	5.524	176%	13%	19%	6%
27	Leerdam	2.705	4.055	1.350	50%	12%	14%	2%
28	Leiden	14.037	17.773	3.736	27%	12%	22%	10%
29	Leiderdorp	2.834	5.878	3.044	107%	17%	23%	5%
30	Leidschendam-Voorburg	12.893	16.809	3.916	30%	12%	21%	10%
31	Lisse	2.514	4.852	2.338	93%	11%	22%	11%
32	Maassluis	3.801	7.226	3.425	90%	10%	18%	8%
33	Midden-Delfland	1.539	3.344	1.805	117%	10%	17%	7%
34	Molenwaard	2.700	4.964	2.264	84%	8%	19%	11%
35	Nieuwkoop	2.318	5.398	3.080	133%	9%	18%	9%
36	Nissewaard	7.455	15.770	8.315	112%	13%	21%	9%
37	Noordwijk	3.222	5.467	2.245	70%	12%	20%	9%
38	Noordwijkerhout	1.792	3.333	1.541	86%	15%	20%	5%
39	Oegstgeest	2.990	4.725	1.735	58%	11%	20%	8%
40	Oud-Beijerland	2.393	4.724	2.331	97%	11%	21%	10%
41	Papendrecht	3.077	6.816	3.739	122%	9%	14%	5%
42	Pijnacker-Nootdorp	2.589	7.473	4.884	189%	14%	24%	10%
43	Ridderkerk	6.355	10.930	4.575	72%	21%	22%	1%
44	Rijswijk	9.968	11.431	1.463	15%	16%	15%	-1%
45	Rotterdam	96.858	96.045	-813	-1%	16%	17%	1%
46	Schiedam	11.929	13.282	1.353	11%	18%	14%	-3%
47	Sliedrecht	3.659	4.795	1.136	31%	15%	19%	4%
48	Strijen	1.030	1.889	859	83%	12%	22%	10%
49	Teylingen	3.730	6.719	2.989	80%	12%	19%	7%
50	Vlaardingen	12.105	15.001	2.896	24%	16%	21%	4%
51	Voorschoten	3.461	5.697	2.236	65%	15%	23%	7%
52	Waddinxveen	2.525	5.250	2.725	108%	10%	20%	10%
53	Wassenaar	5.080	6.586	1.506	30%	20%	25%	6%
54	Westland	10.329	19.596	9.267	90%	11%	19%	7%
55	Westvoorne	2.217	3.701	1.484	67%	16%	26%	10%
56	Zederik	1.570	2.560	990	63%	12%	18%	7%
57	Zoetermeer	9.724	21.438	11.714	120%	9%	17%	8%
58	Zoeterwoude	757	1.665	908	120%	9%	20%	11%
59	Zuidplas	3.513	7.283	3.770	107%	10%	18%	8%
60	Zwijndrecht	6.310	9.760	3.450	55%	14%	22%	8%
Zuid-Holland		455.311	639.029	183.718	40%	14%	18%	4%
Statische maten								
ongewogen gemiddelde		7.589	10.650	3.062	80%	12%	19%	7%
mediaan		3.271	6.555	2.804	82%	12%	19%	7%
minimum		757	1.665	-2.878	-4%	8%	14%	-3%
maximum		96.858	96.045	11.714	191%	21%	26%	11%
range		96.101	94.380	14.592	194%	13%	12%	15%
standaard deviatie		15.466	15.039	2.389	42%	3%	3%	3%

tabel 6-6 Ontwikkeling aantal en aandeel inwoners jonger dan 20 jaar 1995-2017

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen		groei absoluut	groei-percentage	Percentage van bevolking		
		1995	2017			1995	2017	groei procentpunt
1	s-Gravenhage	93.822	121.157	27.335	29%	21%	23%	2%
2	Alblasserdam	4.495	5.222	727	16%	25%	26%	1%
3	Albrandswaard	3.540	6.235	2.695	76%	23%	25%	1%
4	Alphen aan den Rijn	28.053	25.577	-2.476	-9%	28%	23%	-4%
5	Barendrecht	5.864	12.800	6.936	118%	27%	26%	0%
6	Binnenmaas	6.833	6.309	-524	-8%	25%	22%	-3%
7	Bodegraven-Reeuwijk	9.149	8.420	-729	-8%	29%	25%	-4%
8	Brielle	3.643	3.430	-213	-6%	23%	20%	-3%
9	Capelle aan den IJssel	14.990	14.873	-117	-1%	25%	22%	-2%
10	Cromstrijen	3.070	2.700	-370	-12%	25%	21%	-4%
11	Delft	19.221	18.642	-579	-3%	21%	18%	-2%
12	Dordrecht	27.632	26.289	-1.343	-5%	24%	22%	-2%
13	Giessenlanden	3.928	3.573	-355	-9%	28%	24%	-3%
14	Goeree-Overflakkee	11.721	11.153	-568	-5%	26%	23%	-3%
15	Gorinchem	7.587	8.186	599	8%	24%	23%	-1%
16	Gouda	18.437	16.732	-1.705	-9%	26%	23%	-3%
17	Hardinxveld-Giessendam	5.142	4.717	-425	-8%	29%	26%	-3%
18	Hellevoetsluis	10.448	8.270	-2.178	-21%	28%	21%	-7%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	5.517	7.920	2.403	44%	28%	27%	-1%
20	Hillegom	4.946	4.578	-368	-7%	25%	21%	-3%
21	Kaag en Braassem	6.974	5.934	-1.040	-15%	28%	22%	-5%
22	Katwijk	17.305	16.404	-901	-5%	30%	25%	-4%
23	Korendijk	2.724	2.590	-134	-5%	27%	24%	-3%
24	Krimpen aan den IJssel	7.222	7.034	-188	-3%	26%	24%	-2%
25	Krimpenerwaard	14.435	13.125	-1.310	-9%	27%	24%	-3%
26	Lansingerland	9.631	17.109	7.478	78%	28%	28%	0%
27	Leerdam	5.704	5.011	-693	-12%	28%	24%	-4%
28	Leiden	24.472	23.965	-507	-2%	21%	19%	-2%
29	Leiderdorp	5.778	6.188	410	7%	24%	23%	-2%
30	Leidschendam-Voorburg	15.566	15.871	305	2%	21%	21%	0%
31	Lisse	5.592	5.000	-592	-11%	26%	22%	-4%
32	Maassluis	8.407	6.990	-1.417	-17%	25%	22%	-4%
33	Midden-Delfland	4.635	4.719	84	2%	29%	25%	-4%
34	Molenwaard	8.985	8.312	-673	-7%	32%	28%	-4%
35	Nieuwkoop	7.827	6.260	-1.567	-20%	29%	22%	-6%
36	Nissewaard	22.715	18.276	-4.439	-20%	27%	21%	-6%
37	Noordwijk	5.950	5.271	-679	-11%	23%	20%	-3%
38	Noordwijkerhout	3.813	3.600	-213	-6%	25%	22%	-3%
39	Oegstgeest	5.046	5.819	773	15%	26%	25%	-1%
40	Oud-Beijerland	6.287	5.800	-487	-8%	29%	24%	-5%
41	Papendrecht	7.128	7.446	318	4%	25%	23%	-2%
42	Pijnacker-Nootdorp	7.727	14.687	6.960	90%	28%	28%	0%
43	Ridderkerk	10.742	9.161	-1.581	-15%	23%	20%	-3%
44	Rijswijk	8.475	9.985	1.510	18%	18%	20%	1%
45	Rotterdam	136.164	138.521	2.357	2%	22%	22%	0%
46	Schiedam	15.924	17.059	1.135	7%	22%	22%	0%
47	Sliedrecht	5.913	6.102	189	3%	25%	24%	0%
48	Strijen	2.208	1.749	-459	-21%	25%	20%	-5%
49	Teylingen	8.297	8.707	410	5%	27%	24%	-3%
50	Vlaardingen	15.738	15.404	-334	-2%	21%	21%	0%
51	Voorschoten	5.627	6.082	455	8%	25%	24%	-1%
52	Waddinxveen	7.466	6.206	-1.260	-17%	29%	23%	-5%
53	Wassenaar	5.867	6.292	425	7%	23%	24%	1%
54	Westland	25.650	24.318	-1.332	-5%	28%	23%	-5%
55	Westvoorne	3.104	2.767	-337	-11%	23%	19%	-3%
56	Zederik	4.018	3.504	-514	-13%	30%	25%	-4%
57	Zoetermeer	30.151	28.793	-1.358	-5%	29%	23%	-6%
58	Zoeterwoude	2.329	1.845	-484	-21%	27%	22%	-5%
59	Zuidplas	10.320	10.128	-192	-2%	28%	24%	-4%
60	Zwijndrecht	11.325	9.782	-1.543	-14%	25%	22%	-3%
Zuid-Holland		801.279	828.599	27.320	3%	24%	23%	-2%
Statische maten								
ongewogen gemiddelde		13.355	13.810	455	3%	26%	23%	-3%
mediaan		7.527	7.683	-369	-5%	26%	23%	-3%
minimum		2.208	1.749	-4.439	-21%	18%	18%	-7%
maximum		136.164	138.521	27.335	118%	32%	28%	2%
range		133.956	136.772	31.774	139%	14%	10%	9%
standaard deviatie		20.635	22.764	4.056	27%	3%	2%	2%

tabel 6-7 Cijfers aantal en aandeel inwoners met een niet-Westerse migratie-achtergrond 1996 en 2017 per gemeente

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen			groeï-percentage	Percentage van bevolking		
		1996	2017	groeï-absoluut		1996	2017	groeï-procentpunt
1	s-Gravenhage	106.341	184.926	78.585	74%	24%	35%	11%
2	Alblasserdam	877	1.441	564	64%	5%	7%	2%
3	Albrandswaard	392	3.038	2.646	675%	3%	12%	10%
4	Alphen aan den Rijn	5.905	11.326	5.421	92%	6%	10%	5%
5	Barendrecht	698	7.393	6.695	959%	3%	15%	12%
6	Binnenmaas	366	1.216	850	232%	1%	4%	3%
7	Bodegraven-Reeuwijk	1.016	2.115	1.099	108%	3%	6%	3%
8	Brielle	372	794	422	113%	2%	5%	2%
9	Capelle aan den IJssel	5.736	15.173	9.437	165%	9%	23%	14%
10	Cromstrijen	150	360	210	140%	1%	3%	2%
11	Delft	8.486	19.907	11.421	135%	9%	20%	11%
12	Dordrecht	13.327	21.758	8.431	63%	11%	18%	7%
13	Giessenlanden	140	359	219	156%	1%	2%	1%
14	Goeree-Overflakkee	500	1.058	558	112%	1%	2%	1%
15	Gorinchem	3.485	5.636	2.151	62%	11%	16%	5%
16	Gouda	7.294	11.540	4.246	58%	10%	16%	6%
17	Hardinxveld-Giessendam	208	565	357	172%	1%	3%	2%
18	Hellevoetsluis	2.349	3.430	1.081	46%	6%	9%	2%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	529	2.218	1.689	319%	3%	7%	5%
20	Hillegom	668	1.322	654	98%	3%	6%	3%
21	Kaag en Braassem	434	1.088	654	151%	2%	4%	2%
22	Katwijk	1.305	3.442	2.137	164%	2%	5%	3%
23	Korendijk	96	226	130	135%	1%	2%	1%
24	Krimpen aan den IJssel	681	2.201	1.520	223%	2%	8%	5%
25	Krimpenerwaard	1.361	2.944	1.583	116%	3%	5%	3%
26	Lansingerland	1.200	5.920	4.720	393%	3%	10%	6%
27	Leerdam	1.961	3.022	1.061	54%	9%	14%	5%
28	Leiden	11.322	19.892	8.570	76%	10%	16%	6%
29	Leiderdorp	1.381	3.026	1.645	119%	6%	11%	5%
30	Leidschendam-Voorburg	4.959	11.745	6.786	137%	7%	16%	9%
31	Lisse	515	1.036	521	101%	2%	5%	2%
32	Maassluis	3.712	6.015	2.303	62%	11%	19%	7%
33	Midden-Delfland	367	968	601	164%	2%	5%	3%
34	Molenwaard	357	768	411	115%	1%	3%	1%
35	Nieuwkoop	640	1.117	477	75%	2%	4%	2%
36	Nissewaard	6.748	11.932	5.184	77%	8%	14%	6%
37	Noordwijk	689	1.315	626	91%	3%	5%	2%
38	Noordwijkerhout	288	692	404	140%	2%	4%	2%
39	Oegstgeest	861	1.856	995	116%	4%	8%	4%
40	Oud-Beijerland	493	979	486	99%	2%	4%	2%
41	Papendrecht	1.276	2.944	1.668	131%	4%	9%	5%
42	Pijnacker-Nootdorp	720	6.080	5.360	744%	3%	12%	9%
43	Ridderkerk	1.850	4.569	2.719	147%	4%	10%	6%
44	Rijswijk	2.524	9.510	6.986	277%	5%	19%	13%
45	Rotterdam	156.025	240.571	84.546	54%	26%	38%	12%
46	Schiedam	10.532	22.260	11.728	111%	14%	29%	14%
47	Sliedrecht	1.044	2.219	1.175	113%	4%	9%	4%
48	Strijen	133	285	152	114%	2%	3%	2%
49	Teylingen	914	2.122	1.208	132%	3%	6%	3%
50	Vlaardingen	7.144	14.352	7.208	101%	10%	20%	10%
51	Voorschoten	1.073	2.247	1.174	109%	5%	9%	4%
52	Waddinxveen	1.249	2.206	957	77%	5%	8%	3%
53	Wassenaar	1.132	2.837	1.705	151%	4%	11%	7%
54	Westland	2.779	6.139	3.360	121%	3%	6%	3%
55	Westvoorne	223	553	330	148%	2%	4%	2%
56	Zederik	102	306	204	200%	1%	2%	1%
57	Zoetermeer	11.353	24.644	13.291	117%	11%	20%	9%
58	Zoeterwoude	197	454	257	130%	2%	5%	3%
59	Zuidplas	1.318	3.169	1.851	140%	4%	8%	4%
60	Zwijndrecht	2.899	5.971	3.072	106%	6%	13%	7%
	Zuid-Holland	402.696	729.197	326.501	81%	12%	20%	8%
	Statische maten							
	ongewogen gemiddelde	6.712	12.153	5.442	161%	5%	10%	5%
	mediaan	1.059	2.891	1.552	117%	3%	8%	4%
	minimum	96	226	130	46%	1%	2%	1%
	maximum	156.025	240.571	84.546	959%	26%	38%	14%
	range	155.929	240.345	84.416	913%	25%	36%	13%
	standaard deviatie	23.968	38.417	14.628	161%	5%	8%	4%

tabel 6-8 Cijfers aantal en aandeel inwoners met een westerse migratie-achtergrond in 1996 en 2017 per gemeente plus de absolute en relatieve toename

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen			groei-percentage	Percentage van bevolking		
		1996	2017	groei absoluut		1996	2017	groei procentpunt
1	s-Gravenhage	55.277	91.739	36.462	66%	12%	17%	5%
2	Alblasserdam	1.336	1.347	11	1%	8%	7%	-1%
3	Albrandswaard	1.053	1.920	867	82%	7%	8%	1%
4	Alphen aan den Rijn	7.758	9.597	1.839	24%	8%	9%	1%
5	Barendrecht	1.273	3.751	2.478	195%	6%	8%	2%
6	Binnenmaas	1.308	1.463	155	12%	5%	5%	0%
7	Bodegraven-Reeuwijk	1.629	2.040	411	25%	5%	6%	1%
8	Brielle	1.244	1.448	204	16%	8%	9%	1%
9	Capelle aan den IJssel	6.577	7.390	813	12%	11%	11%	0%
10	Cromstrijen	558	567	9	2%	4%	4%	0%
11	Delft	9.421	14.330	4.909	52%	10%	14%	4%
12	Dordrecht	11.459	13.361	1.902	17%	10%	11%	1%
13	Giessenlanden	565	627	62	11%	4%	4%	0%
14	Goeree-Overflakkee	1.203	1.822	619	51%	3%	4%	1%
15	Gorinchem	2.894	3.451	557	19%	9%	10%	1%
16	Gouda	4.984	6.219	1.235	25%	7%	9%	2%
17	Hardinxveld-Giessendam	482	596	114	24%	3%	3%	1%
18	Hellevoetsluis	3.151	3.554	403	13%	9%	9%	1%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	1.179	1.861	682	58%	6%	6%	0%
20	Hillegom	1.411	2.308	897	64%	7%	11%	4%
21	Kaag en Braassem	961	1.614	653	68%	4%	6%	2%
22	Katwijk	2.423	3.643	1.220	50%	4%	6%	1%
23	Korendijk	383	454	71	19%	4%	4%	0%
24	Krimpen aan den IJssel	2.151	2.110	-41	-2%	8%	7%	-1%
25	Krimpenerwaard	2.394	2.917	523	22%	4%	5%	1%
26	Lansingerland	1.862	4.360	2.498	134%	5%	7%	2%
27	Leerdam	1.675	1.670	-5	0%	8%	8%	0%
28	Leiden	11.800	17.449	5.649	48%	10%	14%	4%
29	Leiderdorp	2.391	2.820	429	18%	10%	10%	0%
30	Leidschendam-Voorburg	9.708	10.602	894	9%	13%	14%	1%
31	Lisse	1.700	1.925	225	13%	8%	8%	1%
32	Maassluis	2.332	2.700	368	16%	7%	8%	1%
33	Midden-Delfland	692	1.109	417	60%	4%	6%	2%
34	Molenwaard	890	993	103	12%	3%	3%	0%
35	Nieuwkoop	1.219	1.639	420	34%	4%	6%	1%
36	Nissewaard	7.219	7.727	508	7%	9%	9%	0%
37	Noordwijk	2.300	3.043	743	32%	9%	12%	3%
38	Noordwijkerhout	1.155	1.775	620	54%	8%	11%	3%
39	Oegstgeest	2.754	3.512	758	28%	14%	15%	1%
40	Oud-Beijerland	1.154	1.433	279	24%	5%	6%	1%
41	Papendrecht	2.282	2.637	355	16%	8%	8%	0%
42	Pijnacker-Nootdorp	1.725	4.417	2.692	156%	6%	8%	2%
43	Ridderkerk	3.457	3.517	60	2%	7%	8%	0%
44	Rijswijk	7.001	7.806	805	11%	15%	15%	0%
45	Rotterdam	57.107	78.789	21.682	38%	9%	12%	3%
46	Schiedam	5.711	9.405	3.694	65%	8%	12%	4%
47	Slidrecht	1.054	1.199	145	14%	4%	5%	0%
48	Strijen	383	423	40	10%	4%	5%	0%
49	Teylingen	2.373	3.278	905	38%	8%	9%	2%
50	Vlaardingen	5.286	6.755	1.469	28%	7%	9%	2%
51	Voorschoten	3.192	3.189	-3	0%	14%	13%	-1%
52	Waddinxveen	1.607	1.975	368	23%	6%	7%	1%
53	Wassenaar	5.349	5.733	384	7%	21%	22%	1%
54	Westland	3.892	8.815	4.923	126%	4%	8%	4%
55	Westvoorne	880	986	106	12%	6%	7%	1%
56	Zederik	295	363	68	23%	2%	3%	0%
57	Zoetermeer	12.700	13.479	779	6%	12%	11%	-1%
58	Zoeterwoude	474	535	61	13%	6%	6%	1%
59	Zuidplas	2.887	3.225	338	12%	8%	8%	0%
60	Zwijndrecht	3.417	3.422	5	0%	7%	8%	0%
Zuid-Holland		292.997	402.834	109.837	37%	9%	11%	2%
Statische maten								
ongewogen gemiddelde		4.883	6.714	1.831	34%	7%	9%	1%
mediaan		2.217	2.869	469	21%	7%	8%	1%
minimum		295	363	-41	-2%	2%	3%	-1%
maximum		57.107	91.739	36.462	195%	21%	22%	5%
range		56.812	91.376	36.503	197%	19%	19%	6%
standaard deviatie		10.072	15.243	5.422	39%	3%	4%	1%

tabel 6-9 Ontwikkeling gemiddelde huishoudgrootte 1996-2017 per gemeente

nummer in grafiek	Gemeentenaam	personen per huishouden		
		1996	2017	groei absoluut
1	s-Gravenhage	1,96	2,04	0,08
2	Alblasserdam	2,56	2,48	-0,08
3	Albrandswaard	2,62	2,49	-0,13
4	Alphen aan den Rijn	2,62	2,33	-0,29
5	Barendrecht	2,59	2,55	-0,04
6	Binnenmaas	2,62	2,35	-0,27
7	Bodegraven-Reeuwijk	2,78	2,46	-0,32
8	Brielle	2,48	2,23	-0,25
9	Capelle aan den IJssel	2,34	2,17	-0,17
10	Cromstrijen	2,61	2,34	-0,27
11	Delft	1,97	1,77	-0,20
12	Dordrecht	2,31	2,16	-0,15
13	Giessenlanden	2,76	2,52	-0,24
14	Goeree-Overflakkee	2,67	2,38	-0,29
15	Gorinchem	2,37	2,24	-0,12
16	Gouda	2,45	2,21	-0,24
17	Hardinxveld-Giessendam	2,83	2,58	-0,25
18	Hellevoetsluis	2,57	2,24	-0,33
19	Hendrik-Ido-Ambacht	2,69	2,54	-0,15
20	Hillegom	2,53	2,26	-0,28
21	Kaag en Braassem	2,75	2,38	-0,37
22	Katwijk	2,79	2,51	-0,28
23	Korendijk	2,73	2,46	-0,27
24	Krimpen aan den IJssel	2,66	2,39	-0,26
25	Krimpenervwaard	2,65	2,38	-0,27
26	Lansingerland	2,80	2,62	-0,18
27	Leerdam	2,69	2,44	-0,25
28	Leiden	1,96	1,82	-0,14
29	Leiderdorp	2,38	2,22	-0,16
30	Leidschendam-Voorburg	2,20	2,07	-0,13
31	Lisse	2,57	2,26	-0,32
32	Maassluis	2,46	2,21	-0,25
33	Midden-Delfland	2,81	2,50	-0,31
34	Molenwaard	3,02	2,72	-0,31
35	Nieuwkoop	2,91	2,47	-0,44
36	Nissewaard	2,53	2,21	-0,32
37	Noordwijk	2,55	2,21	-0,34
38	Noordwijkerhout	2,73	2,30	-0,43
39	Oegstgeest	2,45	2,28	-0,16
40	Oud-Beijerland	2,78	2,40	-0,38
41	Papendrecht	2,50	2,30	-0,20
42	Pijnacker-Nootdorp	2,80	2,59	-0,21
43	Ridderkerk	2,45	2,22	-0,24
44	Rijswijk	2,10	1,99	-0,11
45	Rotterdam	2,02	1,98	-0,04
46	Schiedam	2,19	2,12	-0,07
47	Sliedrecht	2,58	2,41	-0,17
48	Strijen	2,60	2,30	-0,29
49	Teylingen	2,68	2,40	-0,27
50	Vlaardingen	2,23	2,11	-0,12
51	Voorschoten	2,44	2,30	-0,15
52	Waddinxveen	2,71	2,39	-0,32
53	Wassenaar	2,33	2,27	-0,06
54	Westland	2,74	2,39	-0,35
55	Westvoorne	2,52	2,22	-0,30
56	Zederik	2,92	2,58	-0,34
57	Zoetermeer	2,51	2,24	-0,27
58	Zoeterwoude	2,87	2,48	-0,39
59	Zuidplas	2,73	2,46	-0,27
60	Zwijndrecht	2,47	2,23	-0,24
Zuid-Holland		2,29	2,17	-0,12
Statische maten				
ongewogen gemiddelde		2,55	2,32	-0,23
mediaan		2,58	2,32	-0,25
minimum		1,96	1,77	-0,44
maximum		3,02	2,72	0,08
range		1,06	0,94	0,52
standaard deviatie		0,24	0,19	0,10

tabel 6-10 Ontwikkeling gestandaardiseerd huishoudinkomen

nummer in grafiek	Gemeentenaam	gestandaardiseerd huishoudinkomen						
		2006 inflatie			groei		groei-	groei-
		2006	gecorrigeerd	2015	absoluut zonder inflatiecorrec tie	absoluut met inflatiecorrec tie	percentage zonder inflatiecorrec tie	percentage met inflatiecorrec tie
1	s-Gravenhage	22.300	26.128	27.100	4.800	972	22%	4%
2	Alblasserdam	21.500	25.191	27.200	5.700	2.009	27%	8%
3	Albrandswaard	25.700	30.112	32.100	6.400	1.988	25%	7%
4	Alphen aan den Rijn	23.326	27.330	27.900	4.574	570	20%	2%
5	Barendrecht	24.600	28.823	31.200	6.600	2.377	27%	8%
6	Binnenmaas	23.490	27.523	29.400	5.910	1.877	25%	7%
7	Bodegraven-Reeuwijk	24.559	28.774	30.000	5.441	1.226	22%	4%
8	Brielle	23.900	28.003	30.500	6.600	2.497	28%	9%
9	Capelle aan den IJssel	23.600	27.651	27.900	4.300	249	18%	1%
10	Cromstrijen	24.100	28.237	29.900	5.800	1.663	24%	6%
11	Delft	22.000	25.777	26.501	4.501	724	20%	3%
12	Dordrecht	21.200	24.839	26.600	5.400	1.761	25%	7%
13	Giessenlanden	24.000	28.120	29.500	5.500	1.380	23%	5%
14	Goeree-Overflakkee	22.171	25.977	27.500	5.329	1.523	24%	6%
15	Gorinchem	21.600	25.308	26.800	5.200	1.492	24%	6%
16	Gouda	22.700	26.597	27.400	4.700	803	21%	3%
17	Hardinxveld-Giessendam	21.900	25.660	26.500	4.600	840	21%	3%
18	Hellevoetsluis	23.000	26.948	29.000	6.000	2.052	26%	8%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	23.300	27.300	29.100	5.800	1.800	25%	7%
20	Hillegom	23.000	26.948	27.600	4.600	652	20%	2%
21	Kaag en Braassem	23.617	27.671	28.800	5.183	1.129	22%	4%
22	Katwijk	21.900	25.659	26.700	4.800	1.041	22%	4%
23	Korendijk	23.000	26.948	29.000	6.000	2.052	26%	8%
24	Krimpen aan den IJssel	23.500	27.534	28.100	4.600	566	20%	2%
25	Krimpenerwaard	23.092	27.056	28.200	5.108	1.144	22%	4%
26	Lansingerland	25.402	29.763	31.600	6.198	1.837	24%	6%
27	Leerdam	21.400	25.074	26.301	4.901	1.227	23%	5%
28	Leiden	23.200	27.183	28.000	4.800	817	21%	3%
29	Leiderdorp	24.700	28.940	29.900	5.200	960	21%	3%
30	Leidschendam-Voorburg	25.200	29.526	30.901	5.701	1.375	23%	5%
31	Lisse	22.700	26.597	28.000	5.300	1.403	23%	5%
32	Maassluis	22.900	26.831	27.100	4.200	269	18%	1%
33	Midden-Delfland	24.500	28.706	30.800	6.300	2.094	26%	7%
34	Molenwaard	22.367	26.207	27.500	5.133	1.293	23%	5%
35	Nieuwkoop	23.545	27.587	29.000	5.455	1.413	23%	5%
36	Nissewaard	22.250	26.070	27.800	5.550	1.730	25%	7%
37	Noordwijk	24.500	28.706	29.400	4.900	694	20%	2%
38	Noordwijkerhout	22.600	26.480	27.400	4.800	920	21%	3%
39	Oegstgeest	28.600	33.510	34.900	6.300	1.390	22%	4%
40	Oud-Beijerland	23.700	27.768	29.400	5.700	1.632	24%	6%
41	Papendrecht	22.500	26.362	28.300	5.800	1.938	26%	7%
42	Pijnacker-Nootdorp	24.100	28.237	30.900	6.800	2.663	28%	9%
43	Ridderkerk	22.700	26.597	27.400	4.700	803	21%	3%
44	Rijswijk	23.900	28.003	28.100	4.200	97	18%	0%
45	Rotterdam	21.215	24.857	26.201	4.986	1.344	24%	5%
46	Schiedam	21.300	24.957	25.400	4.100	443	19%	2%
47	Sliedrecht	21.700	25.425	26.200	4.500	775	21%	3%
48	Strijen	23.000	26.948	28.500	5.500	1.552	24%	6%
49	Teylingen	25.000	29.292	30.600	5.600	1.308	22%	4%
50	Vlaardingen	21.300	24.956	25.500	4.200	544	20%	2%
51	Voorschoten	26.100	30.580	33.000	6.900	2.420	26%	8%
52	Waddinxveen	23.500	27.534	27.600	4.100	66	17%	0%
53	Wassenaar	34.500	40.422	42.300	7.800	1.878	23%	5%
54	Westland	22.900	26.831	26.300	3.400	-531	15%	-2%
55	Westvoorne	27.300	31.986	34.500	7.200	2.514	26%	8%
56	Zederik	23.000	26.948	27.800	4.800	852	21%	3%
57	Zoetermeer	23.700	27.768	28.200	4.500	432	19%	2%
58	Zoeterwoude	24.100	28.237	30.000	5.900	1.763	24%	6%
59	Zuidplas	24.016	28.139	29.900	5.884	1.761	24%	6%
60	Zwijndrecht	22.300	26.128	27.000	4.700	872	21%	3%
	Zuid-Holland	19.255	22.560	23.594	4.339	1.034	23%	5%
	Statische maten							
	ongewogen gemiddelde	23.546	27.588	28.870	5.324	1.282	23%	5%
	mediaan	23.250	27.241	28.150	5.250	1.326	23%	5%
	minimum	21.200	24.839	25.400	3.400	-531	15%	-2%
	maximum	34.500	40.422	42.300	7.800	2.663	28%	9%
	range	13.300	15.583	16.900	4.400	3.194	13%	11%
	standaard deviatie	2.041	2.392	2.681	858	684	3%	2%

tabel 6-11 Ontwikkeling aantal en aandeel inwoners met bijstandsuitkering

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen met bijstandsuitkering				Percentage van bevolking		
		2004	2017	groei absoluut	groei-percentage	2004	2017	groei procentpunt
1	s-Gravenhage	20.190	27.880	7.690	38%	4,3%	5,3%	1,0%
2	Alblasserdam	220	390	170	77%	1,2%	1,9%	0,8%
3	Albrandswaard	140	320	180	129%	0,7%	1,3%	0,6%
4	Alphen aan den Rijn	1.030	1.930	900	87%	1,0%	1,8%	0,8%
5	Barendrecht	150	580	430	287%	0,4%	1,2%	0,8%
6	Binnenmaas	130	280	150	115%	0,5%	1,0%	0,5%
7	Bodegraven-Reeuwijk	200	340	140	70%	0,6%	1,0%	0,4%
8	Brielle	140	250	110	79%	0,9%	1,5%	0,6%
9	Capelle aan den IJssel	1.670	2.450	780	47%	2,6%	3,7%	1,1%
10	Cromstrijen	80	110	30	38%	0,6%	0,9%	0,2%
11	Delft	2.750	3.370	620	23%	2,9%	3,3%	0,5%
12	Dordrecht	4.270	4.420	150	4%	3,6%	3,7%	0,2%
13	Giessenlanden	50	140	90	180%	0,3%	1,0%	0,6%
14	Goeree-Overflakkee	270	530	260	96%	0,6%	1,1%	0,5%
15	Gorinchem	610	920	310	51%	1,8%	2,6%	0,8%
16	Gouda	1.740	2.020	280	16%	2,4%	2,8%	0,4%
17	Hardinxveld-Giessendam	70	200	130	186%	0,4%	1,1%	0,7%
18	Hellevoetsluis	740	930	190	26%	1,8%	2,4%	0,6%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	130	380	250	192%	0,6%	1,3%	0,7%
20	Hillegom	120	280	160	133%	0,6%	1,3%	0,7%
21	Kaag en Braassem	100	300	200	200%	0,4%	1,1%	0,7%
22	Katwijk	310	960	650	210%	0,7%	1,5%	0,7%
23	Korendijk	60	90	30	50%	0,5%	0,8%	0,3%
24	Krimpen aan den IJssel	320	560	240	75%	1,1%	1,9%	0,8%
25	Krimpenerwaard	260	760	500	192%	0,7%	1,4%	0,7%
26	Lansingerland	290	700	410	141%	0,7%	1,2%	0,5%
27	Leerdam	260	430	170	65%	1,2%	2,1%	0,8%
28	Leiden	3.010	3.860	850	28%	2,5%	3,1%	0,6%
29	Leiderdorp	230	460	230	100%	0,9%	1,7%	0,8%
30	Leidschendam-Voorburg	1.440	2.110	670	47%	2,0%	2,8%	0,9%
31	Lisse	110	290	180	164%	0,5%	1,3%	0,8%
32	Maassluis	670	1.030	360	54%	2,0%	3,2%	1,1%
33	Midden-Delfland	50	150	100	200%	0,3%	0,8%	0,5%
34	Molenwaard	60	270	210	350%	0,3%	0,9%	0,6%
35	Nieuwkoop	100	300	200	200%	0,5%	1,1%	0,6%
36	Nissewaard	2.000	2.450	450	23%	2,3%	2,9%	0,6%
37	Noordwijk	160	320	160	100%	0,7%	1,2%	0,6%
38	Noordwijkerhout	70	200	130	186%	0,5%	1,2%	0,8%
39	Oegstgeest	140	340	200	143%	0,7%	1,4%	0,8%
40	Oud-Beijerland	210	310	100	48%	0,9%	1,3%	0,4%
41	Papendrecht	370	620	250	68%	1,2%	1,9%	0,7%
42	Pijnacker-Nootdorp	210	560	350	167%	0,6%	1,1%	0,5%
43	Ridderkerk	580	920	340	59%	1,3%	2,0%	0,8%
44	Rijswijk	1.100	1.520	420	38%	2,3%	3,0%	0,7%
45	Rotterdam	38.910	41.650	2.740	7%	6,4%	6,6%	0,2%
46	Schiedam	2.540	3.040	500	20%	3,4%	3,9%	0,5%
47	Sliedrecht	280	550	270	96%	1,2%	2,2%	1,0%
48	Strijen	60	90	30	50%	0,6%	1,0%	0,4%
49	Teylingen	120	340	220	183%	0,4%	0,9%	0,5%
50	Vlaardingen	2.150	2.800	650	30%	2,9%	3,9%	1,0%
51	Voorschoten	230	350	120	52%	1,0%	1,4%	0,4%
52	Waddinxveen	200	390	190	95%	0,8%	1,5%	0,7%
53	Wassenaar	210	480	270	129%	0,8%	1,8%	1,0%
54	Westland	600	1.440	840	140%	0,6%	1,4%	0,7%
55	Westvoorne	80	150	70	88%	0,6%	1,1%	0,5%
56	Zederik	50	110	60	120%	0,4%	0,8%	0,4%
57	Zoetermeer	2.290	3.610	1.320	58%	2,0%	2,9%	0,9%
58	Zoeterwoude	30	70	40	133%	0,4%	0,8%	0,5%
59	Zuidplas	260	620	360	138%	0,8%	1,5%	0,7%
60	Zwijndrecht	720	1.220	500	69%	1,6%	2,7%	1,2%
Zuid-Holland		95.540	124.140	28.600	30%	2,8%	3,4%	0,6%
Statistische maten								
ongewogen gemiddelde		1.592	2.069	477	103%	1%	2%	1%
mediaan		230	505	235	87%	1%	1%	1%
minimum		30	70	30	4%	0%	1%	0%
maximum		38.910	41.650	7.690	350%	6%	7%	1%
range		38.880	41.580	7.660	346%	6%	6%	1%
standaard deviatie		5.583	6.340	1.029	72%	1%	1%	0%

tabel 6-12 Ontwikkeling aantal en aandeel inwoners met uitkering (exclusief AOW)

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal personen met uitkering (excl. AOW)				Percentage van bevolking		
		2004	2017	groei absoluut	groei-percentage	2004	2017	groei procentpunt
1	is-Gravenhage	55.430	62.220	6.790	12%	11,8%	11,9%	-0,5%
2	Alblasserdam	1.240	1.370	130	10%	6,7%	6,8%	0,1%
3	Albrandswaard	1.220	1.530	310	25%	6,2%	6,1%	-1,3%
4	Alphen aan den Rijn	7.020	7.750	730	10%	6,7%	7,1%	-0,1%
5	Barendrecht	2.060	2.870	810	39%	5,5%	5,9%	0,4%
6	Binnenmaas	1.450	1.550	100	7%	5,2%	5,3%	-0,6%
7	Bodegraven-Reeuwijk	1.740	1.780	40	2%	5,4%	5,3%	0,2%
8	Brielle	1.040	1.070	30	3%	6,5%	6,4%	0,4%
9	Capelle aan den IJssel	5.950	6.440	490	8%	9,1%	9,7%	0,2%
10	Cromstrijen	770	640	-130	-17%	5,9%	5,0%	0,4%
11	Delft	8.680	8.640	-40	0%	9,1%	8,5%	-0,1%
12	Dordrecht	12.760	12.790	30	0%	10,7%	10,8%	-0,2%
13	Giessenlanden	700	740	40	6%	4,9%	5,1%	0,0%
14	Goeree-Overflakkee	3.050	2.950	-100	-3%	6,4%	6,1%	0,0%
15	Gorinchem	3.300	3.500	200	6%	9,5%	9,8%	0,6%
16	Gouda	6.350	6.580	230	4%	8,8%	9,2%	-0,9%
17	Hardinxveld-Giessendam	780	920	140	18%	4,4%	5,1%	0,1%
18	Hellevoetsluis	3.280	3.330	50	2%	8,2%	8,6%	0,2%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	1.140	1.740	600	53%	5,0%	5,9%	-0,4%
20	Hillegom	1.570	1.640	70	4%	7,6%	7,7%	0,3%
21	Kaag en Braassem	1.200	1.380	180	15%	4,8%	5,2%	0,9%
22	Katwijk	2.560	3.910	1.350	53%	6,1%	6,1%	0,3%
23	Korendijk	570	530	-40	-7%	5,2%	4,8%	-0,2%
24	Krimpen aan den IJssel	1.740	1.790	50	3%	6,0%	6,1%	0,8%
25	Krimpenerwaard	2.110	3.190	1.080	51%	5,3%	5,8%	-1,4%
26	Lansingerland	2.220	3.020	800	36%	5,1%	5,0%	0,4%
27	Leerdam	2.030	1.990	-40	-2%	9,6%	9,5%	0,4%
28	Leiden	10.530	10.250	-280	-3%	8,9%	8,3%	0,9%
29	Leiderdorp	1.770	1.770	0	0%	6,8%	6,5%	0,1%
30	Leidschendam-Voorburg	5.770	5.890	120	2%	7,8%	7,9%	-0,4%
31	Lisse	1.340	1.450	110	8%	6,1%	6,4%	0,5%
32	Maassluis	2.880	2.890	10	0%	8,8%	8,9%	-0,1%
33	Midden-Delfland	660	810	150	23%	3,9%	4,3%	-0,1%
34	Molenwaard	710	1.290	580	82%	3,7%	4,4%	0,1%
35	Nieuwkoop	1.030	1.750	720	70%	5,1%	6,3%	-0,3%
36	Nissewaard	7.800	7.960	160	2%	8,9%	9,3%	3,5%
37	Noordwijk	2.140	1.920	-220	-10%	8,8%	7,4%	0,2%
38	Noordwijkerhout	1.140	1.100	-40	-4%	7,6%	6,7%	0,4%
39	Oegstgeest	1.180	1.280	100	8%	5,6%	5,4%	0,0%
40	Oud-Beijerland	1.350	1.440	90	7%	5,8%	6,0%	-0,1%
41	Papendrecht	2.090	2.290	200	10%	6,8%	7,1%	0,1%
42	Pijnacker-Nootdorp	2.020	3.020	1.000	50%	5,4%	5,7%	0,7%
43	Ridderkerk	3.080	3.190	110	4%	6,8%	7,0%	0,3%
44	Rijswijk	4.270	4.600	330	8%	9,0%	9,0%	0,4%
45	Rotterdam	83.370	81.450	-1.920	-2%	13,6%	12,8%	0,1%
46	Schiedam	7.990	7.980	-10	0%	10,6%	10,3%	0,8%
47	Sliedrecht	1.960	2.340	380	19%	8,2%	9,4%	1,1%
48	Strijen	540	520	-20	-4%	5,8%	5,9%	-0,1%
49	Teylingen	1.510	1.990	480	32%	5,1%	5,5%	0,1%
50	Vlaardingen	7.110	7.100	-10	0%	9,6%	9,9%	0,2%
51	Voorschoten	1.290	1.430	140	11%	5,7%	5,6%	0,3%
52	Waddinxveen	1.630	1.890	260	16%	6,2%	7,1%	0,4%
53	Wassenaar	1.240	1.390	150	12%	4,9%	5,3%	0,3%
54	Westland	5.570	6.300	730	13%	5,7%	6,0%	0,3%
55	Westvoorne	830	770	-60	-7%	5,8%	5,4%	-0,8%
56	Zederik	630	650	20	3%	4,6%	4,7%	1,1%
57	Zoetermeer	9.820	11.620	1.800	18%	8,6%	9,3%	0,1%
58	Zoeterwoude	650	650	0	0%	7,6%	7,8%	-0,8%
59	Zuidplas	1.820	2.540	720	40%	5,6%	6,1%	0,5%
60	Zwijndrecht	3.430	3.860	430	13%	7,6%	8,7%	-0,3%
Zuid-Holland		255.680	324.840	69.160	27%	8,8%	8,7%	-0,1%
Statische maten								
ongewogen gemiddelde		5.185	5.521	336	13%	7,0%	7,1%	0,2%
mediaan		1.890	1.990	125	7%	6,3%	6,4%	0,2%
minimum		540	520	-1.920	-17%	3,7%	4,3%	-1,4%
maximum		83.370	81.450	6.790	82%	13,6%	12,8%	3,5%
range		82.830	80.930	8.710	99%	10,0%	8,6%	5,0%
standaard deviatie		12.612	12.867	974	20%	2,0%	2,0%	0,7%

tabel 6-13 Ontwikkeling aantal en aandeel koopwoningen per gemeente 2004-2017

nummer in grafiek	Gemeentenaam	Aantal koopwoningen			groeipercentage	Percentage van woningvoorraad		
		2004	2017	groeiabsoluut		2004	2017	groeiprocentpunt
1	s-Gravenhage	95.861	107.143	11.282	12%	42%	42%	0%
2	Alblasserdam	3.898	4.951	1.053	27%	53%	60%	7%
3	Albrandswaard	5.321	6.892	1.571	30%	68%	67%	-1%
4	Alphen aan den Rijn	23.463	29.435	5.973	25%	57%	63%	6%
5	Barendrecht	9.406	13.009	3.604	38%	65%	68%	3%
6	Binnenmaas	7.304	8.651	1.347	18%	64%	68%	4%
7	Bodegraven-Reeuwijk	8.131	10.004	1.873	23%	68%	71%	3%
8	Brielle	4.365	5.069	704	16%	65%	65%	0%
9	Capelle aan den IJssel	12.992	15.680	2.688	21%	45%	51%	6%
10	Cromstrijen	3.322	3.881	560	17%	65%	69%	4%
11	Delft	15.860	18.440	2.580	16%	37%	37%	0%
12	Dordrecht	26.115	30.726	4.611	18%	50%	56%	6%
13	Giessenlanden	3.658	4.373	714	20%	68%	74%	6%
14	Goeree-Overflakkee	11.268	13.075	1.807	16%	61%	62%	1%
15	Gorinchem	6.189	7.661	1.472	24%	41%	47%	6%
16	Gouda	14.467	17.672	3.205	22%	48%	55%	7%
17	Hardinxveld-Giessendam	4.017	4.544	527	13%	61%	63%	2%
18	Hellevoetsluis	9.208	11.295	2.087	23%	57%	65%	8%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	5.600	8.171	2.571	46%	64%	69%	5%
20	Hillegom	5.139	6.028	889	17%	61%	64%	3%
21	Kaag en Braassem	5.703	7.171	1.468	26%	61%	64%	3%
22	Katwijk	9.428	16.810	7.381	78%	59%	64%	5%
23	Korendijk	2.870	3.291	422	15%	68%	72%	4%
24	Krimpen aan den IJssel	6.342	7.276	934	15%	56%	59%	3%
25	Krimpenerwaard	9.719	15.066	5.347	55%	64%	64%	0%
26	Lansingerland	11.689	16.744	5.055	43%	72%	72%	0%
27	Leerdam	3.760	4.644	884	24%	47%	53%	6%
28	Leiden	22.242	25.289	3.047	14%	44%	44%	0%
29	Leiderdorp	6.097	7.724	1.627	27%	55%	64%	9%
30	Leidschendam-Voorburg	16.915	20.409	3.494	21%	49%	56%	7%
31	Lisse	5.409	6.313	904	17%	60%	62%	2%
32	Maassluis	6.206	7.472	1.265	20%	44%	50%	6%
33	Midden-Delfland	4.284	5.563	1.279	30%	68%	72%	4%
34	Molenwaard	4.319	7.110	2.791	65%	63%	64%	1%
35	Nieuwkoop	4.907	7.890	2.984	61%	66%	71%	5%
36	Nissewaard	19.122	22.339	3.217	17%	53%	57%	4%
37	Noordwijk	6.582	7.632	1.049	16%	64%	62%	-2%
38	Noordwijkerhout	3.447	4.294	847	25%	61%	60%	-1%
39	Oegstgeest	5.561	7.426	1.865	34%	65%	71%	6%
40	Oud-Beijerland	5.798	6.681	882	15%	64%	66%	2%
41	Papendrecht	7.604	9.002	1.398	18%	61%	63%	2%
42	Pijnacker-Nootdorp	10.184	14.290	4.105	40%	72%	70%	-2%
43	Ridderkerk	9.648	11.021	1.373	14%	49%	53%	4%
44	Rijswijk	9.588	12.203	2.615	27%	40%	47%	7%
45	Rotterdam	74.429	108.393	33.964	46%	25%	35%	10%
46	Schiedam	13.851	17.646	3.795	27%	39%	48%	9%
47	Sliedrecht	4.878	5.887	1.010	21%	50%	54%	4%
48	Strijen	2.310	2.674	365	16%	62%	68%	6%
49	Teylingen	7.353	9.661	2.308	31%	65%	64%	-1%
50	Vlaardingen	13.782	15.705	1.923	14%	40%	45%	5%
51	Voorschoten	5.667	7.161	1.494	26%	59%	63%	4%
52	Waddinxveen	5.554	6.803	1.250	22%	54%	60%	6%
53	Wassenaar	5.689	6.721	1.032	18%	49%	55%	6%
54	Westland	24.077	28.503	4.427	18%	64%	66%	2%
55	Westvoorne	4.239	4.790	552	13%	70%	71%	1%
56	Zederik	3.110	3.830	719	23%	65%	69%	4%
57	Zoetermeer	21.483	29.588	8.105	38%	45%	53%	8%
58	Zoeterwoude	2.156	2.539	383	18%	70%	72%	2%
59	Zuidplas	7.511	11.242	3.732	50%	63%	66%	3%
60	Zwijndrecht	9.630	11.248	1.618	17%	50%	55%	5%
Zuid-Holland		678.723	852.753	174.030	26%	46%	51%	5%
Statische maten								
ongewogen gemiddelde		11.312	14.213	2.900	26%	57%	61%	4%
mediaan		6.462	8.031	1.622	21%	61%	63%	4%
minimum		2.156	2.539	365	12%	25%	35%	-2%
maximum		95.861	108.393	33.964	78%	72%	74%	10%
range		93.705	105.853	33.599	67%	47%	39%	12%
standaard deviatie		15.132	18.915	4.569	14%	10%	9%	3%

figuur 6-1 Aantallen stemgerechtigden, uitgebrachte stemmen en opkomstpercentages per gemeente bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 en 2017

nummer in grafiek	Gemeentenaam	stemgerechtigden			aantal uitgebrachte stemmen			opkomstpercentage		
		2012	2017	verschil	2012	2017	verschil	2012	2017	verschil
1	s-Gravenhage	383.773	416.682	32.909	270.440	322.633	52.193	71%	77%	7%
2	Alblasserdam	13.960	14.850	890	11.025	12.347	1.322	79%	83%	4%
3	Albrandswaard	18.933	18.960	27	14.212	15.771	1.559	75%	83%	8%
4	Alphen aan den Rijn	80.381	82.360	1.979	62.050	68.926	6.876	77%	84%	6%
5	Barendrecht	34.610	35.820	1.210	26.671	30.164	3.493	77%	84%	7%
6	Binnenmaas	22.658	22.920	262	17.851	19.543	1.692	79%	85%	6%
7	Bodegraven-Reeuwijk	24.734	25.490	756	19.905	22.035	2.130	81%	86%	6%
8	Brielle	12.807	13.240	433	9.596	11.077	1.481	75%	84%	8%
9	Capelle aan den IJssel	50.298	50.560	262	34.984	38.799	3.815	70%	77%	7%
10	Cromstrijen	10.094	10.270	176	7.952	8.791	839	79%	86%	7%
11	Delft	72.855	73.940	1.085	54.809	60.696	5.887	76%	82%	6%
12	Dordrecht	88.544	89.110	566	61.967	69.535	7.568	70%	78%	8%
13	Giessenlanden	10.978	11.250	272	9.170	9.936	766	84%	88%	5%
14	Goeree-Overflakkee	37.379	38.090	711	29.221	32.110	2.889	78%	84%	6%
15	Gorinchem	26.027	26.600	573	18.992	21.549	2.557	73%	81%	8%
16	Gouda	52.854	53.560	706	40.229	44.221	3.992	76%	83%	6%
17	Hardinxveld-Giessendam	13.246	13.400	154	10.789	11.622	833	82%	87%	5%
18	Hellevoetsluis	30.323	30.420	97	21.546	23.885	2.339	71%	79%	7%
19	Hendrik-Ido-Ambacht	21.172	22.100	928	16.604	18.846	2.242	79%	85%	7%
20	Hillegom	15.872	16.080	208	12.238	13.453	1.215	77%	84%	6%
21	Kaag en Braassem	19.783	20.320	537	16.002	17.691	1.689	81%	87%	6%
22	Katwijk	46.458	47.970	1.512	34.841	40.800	5.959	75%	85%	10%
23	Korendijk	8.351	8.500	149	6.764	7.356	592	81%	87%	5%
24	Krimpen aan den IJssel	22.097	22.340	243	17.280	18.986	1.706	78%	85%	7%
25	Krimpenerwaard	41.243	42.600	1.357	33.435	36.729	3.294	81%	86%	5%
26	Lansingerland	40.229	43.100	2.871	32.247	37.521	5.274	80%	87%	7%
27	Leerdam	15.470	15.700	230	11.312	12.846	1.534	73%	82%	8%
28	Leiden	89.270	92.380	3.110	69.041	77.733	8.692	78%	84%	6%
29	Leiderdorp	20.309	20.690	381	16.247	17.723	1.476	80%	86%	5%
30	Leidschendam-Voorburg	55.323	55.900	577	42.803	46.441	3.638	78%	83%	5%
31	Lisse	17.024	17.480	456	13.657	15.187	1.530	80%	87%	6%
32	Maassluis	24.363	24.760	397	18.057	20.224	2.167	74%	82%	7%
33	Midden-Delfland	13.712	14.520	808	11.462	12.995	1.533	84%	89%	6%
34	Molenwaard	21.037	21.490	453	17.416	18.942	1.526	83%	88%	5%
35	Nieuwkoop	20.873	21.630	757	16.063	18.174	2.111	77%	84%	7%
36	Nissewaard	66.570	67.190	620	45.787	52.140	6.353	69%	78%	9%
37	Noordwijk	19.558	19.780	222	15.342	16.616	1.274	79%	84%	5%
38	Noordwijkerhout	11.903	12.220	317	9.379	10.445	1.066	79%	85%	6%
39	Oegstgeest	16.680	17.040	360	14.118	15.170	1.052	85%	89%	4%
40	Oud-Beijerland	17.853	18.460	607	14.065	15.859	1.794	79%	86%	7%
41	Papendrecht	24.587	24.950	363	18.631	20.627	1.996	76%	83%	7%
42	Pijnacker-Nootdorp	35.587	37.720	2.133	28.176	32.421	4.245	79%	86%	7%
43	Ridderkerk	36.072	36.090	18	26.412	29.159	2.747	73%	81%	7%
44	Rijswijk	37.076	38.370	1.294	27.664	30.681	3.017	75%	80%	5%
45	Rotterdam	442.990	452.230	9.240	275.402	324.231	48.829	63%	72%	9%
46	Schiedam	55.718	55.900	182	37.417	42.083	4.666	68%	75%	8%
47	Slidrecht	18.542	18.980	438	13.885	15.333	1.448	75%	81%	6%
48	Strijen	7.009	7.140	131	5.440	5.990	550	78%	84%	6%
49	Teylingen	26.614	27.200	586	21.430	23.596	2.166	81%	87%	6%
50	Vlaardingen	54.121	54.280	159	38.183	42.977	4.794	71%	79%	8%
51	Voorschoten	17.977	18.720	743	14.673	16.477	1.804	82%	88%	6%
52	Waddinxveen	19.331	20.210	879	15.235	17.214	1.979	79%	85%	6%
53	Wassenaar	17.699	17.680	-19	14.413	15.174	761	82%	86%	4%
54	Westland	76.112	78.820	2.708	59.483	66.809	7.326	78%	85%	6%
55	Westvoorne	11.008	11.490	482	8.609	9.759	1.150	78%	85%	7%
56	Zederik	10.191	10.580	389	8.517	9.309	792	84%	88%	4%
57	Zoetermeer	93.621	95.280	1.659	68.769	75.877	7.108	74%	80%	6%
58	Zoeterwoude	6.362	6.540	178	5.026	5.581	555	79%	85%	6%
59	Zuidplas	30.813	31.560	747	23.772	26.723	2.951	77%	85%	7%
60	Zwijndrecht	34.619	34.470	-149	25.489	27.317	1.828	74%	79%	5%
	Zuid-Holland	2.665.653	2.747.982	82.329	1.942.195	2.202.855	260.660	73%	80%	7%
	Statistische maten									
	ongewogen gemiddelde	44.428	45.800	1.372	32370	36714	4344	77%	84%	6%
	mediaan	23.511	23.840	510	17954	19884	2054	78%	84%	6%
	minimum	6.362	6.540	-149	5026	5581	550	63%	72%	4%
	maximum	442.990	452.230	32.909	275402	324231	52193	85%	89%	10%
	range	436.628	445.690	33.058	270376	318650	51643	22%	18%	6%
	standaard deviatie	72.770	76.276	4.340	47887	56689	8882	4%	4%	1%